

I KRONIKA 2017 65

65
2017

KRONIKA

kronika.zzds.si

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
zzds.si

Kronika 2017, letnik 65, številka 1

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

10. februarja 2017

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij/ June 2017

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gasperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojeince/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;

Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Na naslovni strani/Front cover: Bencinska črpalka Trgovskega podjetja Petrol na Tržaški cesti leta 1958 / Gasoline station of Petrol company in Tržaška street, 1958 (foto/photo: Milan Pogačar; hrani/kept by: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

Na zadnji strani/ Back cover: Dvorec Gutenbüchel na razglednici z začetka 20. stoletja / Postcard of Gutenbüchel Manor, beginning of the 20th century (zbirka Milana Škrabca / Collection of Milan Škrabec).

KAZALO

Razprave

Blaž Otrin:	Življenjepis popotnega fotografa Christiana Paierja (1839–1895)	5
Rok Poles:	O možu z brki, ki je iskal kočijaža brez brkov. Drobci o baronu Haeblerju, graščaku z Gutenbüchla, in njegovi skrivnostni soprogi	27
Gašper Grahelj:	Begunci v Idriji in okoliških vaseh v letih 1914–1915 ...	35
Tomasz Pudłocki:	In the time of forced evacuation of the Galician people. Rev. Dr. Jan Trznadel in Styria	53
Katarina Keber:	Epidemija v šolskih klopeh. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru	67
David Petelin:	Stanovanjske razmere v Ljubljani v letih 1945–1965	77
Jelka Piškurić:	Hiše, vrtci, šole, ceste. Gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič - Rudnik	95

Jubilej

Jubilantka Anamarija (Anka) Vidovič-Miklavčič (<i>Eva Holz</i>)	109
---	-----

Ocene in poročila

Nadja Terčon: »Usidrali smo se na morje«. Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958 (<i>Ljudmila Bezljaj Krevel</i>)	111
Slavko Ciglencečki et al.: Pod Bredičem in Kozjakom: zgodovina Kozjega 1 (<i>Matjaž Grabornik</i>)	113
Matjaž Bizjak: Srednjeveške računske knjige za Slovenijo 1. Deželnoknežji obračuni za Kranjsko (Landesfürstliche Abrechnungen für Krain) 1436–1448 (Thesaurus memoriae, Fontes 12) (<i>Jernej Kotar</i>)	115
Maja Lukanc in Rolanda Fugger Germadnik: Ana Celjska: [celjska grofica na poljskem prestolu] = Anna Cylejska: [cylejska hrabianka na polskim tronie] (Starožitnosti: vodniki Pokrajinskega muzeja Celje, 8) (<i>Lidija Slana</i>)	116
Tania Zanuttini: Visco 1943. Un campo di concentramento in Friuli (<i>Ivan Vogrič</i>)	118
Miklavž Komelj in Damijan Bergant: Rezbar Maks Bergant. Življenje posvečeno lepoti (<i>Ignacij Voje</i>)	120

Ines Unetič: Kultura vrtov: oblikovane zelene
površine v Ljubljani od sredine 18. stoletja
do zgodnjega 19. stoletja (*Darija Mavrič Čeb*)121

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Paier C.:77.03"18"

Prejeto: 3. 1. 2017

Blaž Otrin

mag. zgodovine, arhivski svetovalec, Nadškofjski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: blaz.otrin@rkc.si

Življenjepis popotnega fotografa Christiana Paierja (1839–1895)

IZVLEČEK

Christian Paier (1839–1895) velja za pionirja evropske popotne fotografije in enega prvih Evropejcev, ki je fotografije Svete dežele prinesel v Evropo. Leta 1864 je album podob Svete dežele podaril cesarju Francu Jožefu, s čimer si je ustvaril renome. Pričujoči članek podaja njegov življenjepis, ki je bil do sedaj precej pomanjkljiv. Predstavljeni so številni novi podatki o njegovem solanju, pestrem družinskem življenju ter njegovih pogostih potovanjih na Bližnji vzhod, najprej v vlogi laiškega misijonarja in nato kot popotnega fotografa. Paier je bil razpet med Bližnjim vzhodom in domovino, pogosto se je selil, zato je njegova fotografska zapuščina raztresena po celotnem Sredozemlju in Evropi, trenutno je evidentiranih osemindvetdeset fotografij.

KLJUČNE BESEDE

Christian Paier, zgodovina fotografije, popotna fotografija, slovenski fotografi

ABSTRACT

A BIOGRAPHY OF TRAVEL PHOTOGRAPHER CHRISTIAN PAIER (1839–1895)

Christian Paier (1839–1895) is the pioneer of European travel photography and one of the first Europeans to have brought photographs of the Holy Land to Europe. In 1864, he bestowed an album with the photographs of the Holy Land to Emperor Franz Joseph, which earned him great renown. The paper at hand presents Paier's biography, which has until recently remained largely deficient. It brings to light multiple new data on his education, diversified family life, as well as his frequent travels to the Middle East, first in the role of a lay missionary and then as a travel photographer. Paier was torn between the Middle East and his homeland. Owing to his frequent travels, his photographic legacy is scattered across the entire Mediterranean and Europe, currently comprising ninety-eight documented photographs.

KEY WORDS

Christian Paier, history of photography, travel photography, Slovenian photographers

Patriarhova stavba v Jeruzalemu. Foto: C. Paier (NŠAL 107, šk. 14, Patriarhova stavba 1).

Christian Paier (Kristjan Pajer)¹ je eden pionirjev zgodnje evropske popotne fotografije in eden prvih Evropejcev, ki je fotografije Svete dežele prinesel v Evropo. Do sedaj je bil njegov življenjepis precej skop in predvsem poln sivih lis, pričujoči prispevek pa podaja celovitejši prikaz njegovega življenja. Izrisala se je življenjska zgodba, ki meji na avanturistični roman, kjer ne manjka nenavadnih pustolovščin, življenjsko nevarnih pripetljajev, bleščečih dosežkov, ljubezenskih zapletov in tragičnih padcev.

V zadnjem času v Nadškofijskem arhivu Ljubljana opažamo povečano zanimanje tako strokovne kot širše javnosti za fotografsko gradivo. Še pred desetletji je to gradivo bolj kot ne veljalo za neke vrste pomožno gradivo oz. dodatek k »pravim« strokovnim člankom. Fotografija je pridobila na pomenu, vzporedno s tem se je razvila tudi zgodovina fotografije in prinesla številna zanimiva odkritja. Eden izmed fotografov, ki je ob tem najbolj zasijal, je prav Christian Paier, saj mu je bilo upravičeno posvečeno precej pozornosti.

Nanj je že leta 1894 prvi opozoril velik ljubitelj

fotografije ter urednik revije *Dom in svet* Francišek Lampe s serijo devetih člankov z naslovom »Potovanje križem jutrove dežele«. ² Nato je za dolgo utonil v pozabo, zanimanje zanj pa je ponovno obudil nestor zgodovine fotografije na Slovenskem Mirko Kambič leta 1975 s prispevkom v *Kroniki*,³ ki je Paierja prek kasnejših prispevkov in raziskovanj dokončno predstavil kot pionirja ne le slovenske, ampak evropske popotne fotografije. Po letu 2000 se je zanimanje zanj še povečalo. Nina Zupan Šorli je v dunajski Albertini odkrila dragocen album fotografij iz Svete dežele, ki ga je Paier leta 1864 podaril cesarju Francu Jožefu, Damir Globočnik pa je dodal še precej mozaičnih kamenčkov v poznavanju življenja tega zanimivega človeka.⁴

Prvotno sem želel le evidentirati fotografije Christiana Paierja, ki jih hrani Nadškofijski arhiv Ljubljana-

¹ V literaturi se je uveljavilo ime Christian Paier, kar je pravilno, saj se je tudi sam tako dosledno podpisoval vse do smrti.

² Lampe, *Potovanje*, str. 26–28, 59–61, 91–93, 151–155, 282–285, 506–508, 508–509, 542–544, 734–735, 765–766. V člankih Lampe kombinira zgodbo Christiana Paierja in svoja doživetja z obiska Svete dežele. O Paierju ne piše nič le v III. delu (91–93) in VI. delu (506–508).

³ Kambič, *Iz starih*, str. 47.

⁴ Zupan Šorli, *Christian Paier*, str. 330–346; Globočnik, *Iz zgodovine*, str. 23–31; Žiberna, *Slovenski fotograf*, str. 26–35.

na, a sem ob raziskovanju številnih odprtih vprašanj prišel do toliko novih in zanimivih podatkov, da preprosto ni šlo drugače, kot da sem se še enkrat v celoti lotil njegovega življenjepisa.

Paierjeva družina in življenje do odhoda v misijone leta 1860

Christianov oče Anton Pajer se je rodil 11. januarja 1781 v Struzevem (pri Kranju) št. 11, očetu Tomažu, ki je bil kajzar, in materi Katarini, rojeni Pavlin.⁵ Prvič se je poročil 1. februarja 1804 v Kranju z Marijo Zorman.⁶ Družina je živela v Mestu hišna številka 23, Anton pa jo je preživljal kot čevljar.⁷ Priimek so v tistem času zapisovali kot Beyer. Antonu je prva žena umrla maja 1813 in drugič se je poročil 19. januarja 1814 s Katarino Kušman. Družina je živela v Mestu št. 104⁸ (po domače Berkerž), oče Anton pa jo je preživljal kot kramar oz. trgovec. V drugem zakonu je imel deset otrok. Mati Katarina je umrla 7. julija 1836⁹ in Anton se je 6. februarja 1839 poročil še tretjič. Tretja žena je bila Terezija Pirc, rojena 7. oktobra 1815, četrtgruntarju Jakobu Pircu in Mariji Drinovec, doma iz Spodnjih Dupelj 33. Terezija je pred poroko služila na Koroškem.¹⁰

V tretjem Antonovem zakonu se je rodilo pet otrok, prvi je bil Christian, rojen 14. decembra 1839. V krstni knjigi je ime zapisano kot *Christel*, in tako so ga tudi klicali domači.¹¹ Sledili so še Helena (3. maja 1841),¹² Viktor (21. julija 1842), Janez (8. maja 1844) in Luka (8. oktobra 1846).¹³ Janez je umrl kot otrok, star pol leta, 10. novembra 1844.¹⁴

Christian je bil kljub pogostim selitvam in potovanjem tesno povezan s svojo družino. Kasneje, ko se je vračal domov z Jutrovega,¹⁵ je vedno stanoval s svojo mamo in zanjo tudi skrbel. Helena je dolgo živela pri materi, in preden je leta 1860 odšel v misijone, jo je vzdrževal tudi Christian. Nekje med letoma

1869 in 1877 je odšla na Jutrovo, se tam poročila z bogatim trgovcem, prevzela njegov priimek Massiah in žvela v Kairu.¹⁶ Brat Viktor se je izučil za mizarja in se med drugim učil pri Layerjevih v Mestu št. 52.¹⁷ Leta 1875 se je poročil s Franciško Gostinčar¹⁸ in kot mizar živel v Vevčah, kjer je umrl 1. junija 1897, ko se je utopil v Ljubljani.¹⁹ Drugi brat Luka se je po očetovi smrti z materjo preselil v Ljubljano, nato pa je bil pleskar/slikar [*Mahler*].²⁰ Povsem mogoče je, da je tudi on sledil bratu Christianu na Jutrovo in tam umrl.²¹

Oče Anton je umrl 27. julija 1850 v Kranju,²² kar je družino pahnilo v socialno negotovost in pripomoglo k hitri Christianovi osamosvojitvi. V letih po očetovi smrti so domačo hišo v Kranju prodali. Kupil jo je Jože Bergant, župnik v Košani.²³ Mati Terezija se je s štirimi otroki preselila v Ljubljano, kjer je denar služila kot šivilja. Živeli so kot najemniki v raznih stanovanjih, na različnih naslovih: Mesto št. 316, Mesto št. 227 in Rožna ulica 5.²⁴ Kasneje, ko je Christian živel na Jutrovem in je leta 1869 družina živela v Mestu št. 227, je bila mama Terezija mojskra, Viktor in Luka sta bila pomožna delavca, Helena pa služkinja v trgovini.²⁵

Christian je v Kranju opravil tri razrede na glavni šoli, prvi letnik nižje realke pa v Celju. Na župnijski šoli v Črešnjevcu pri Slovenj Gradcu je leta 1853 z dobrim in zelo dobrim uspehom opravil preizkus za podučitelja in istega leta z dobrim uspehom tudi preizkus za učitelja na c. kr. Glavni šolski direkciji v Celju. S še ne dopolnjenimi šestnajstimi leti je bil

⁵ Antonov priimek je zapisan kot *Pajer*. NŠAL, ŽA Naklo, rojstna knjiga 1778–1787, str. 26.

⁶ NŠAL, ŽA Kranj, poročna knjiga 1771–1812, str. 68.

⁷ V zakonu se jima je 7. decembra 1810 rodila hči Marija, ki se je kasneje poročila s slikarjem Jožefom Pesentheinerjem (Egartner). NŠAL, ŽA Kranj, rojstna knjiga 1805–1814, str. 52; NŠAL, ŽA Kranj, status animarum 1761–1878, šk. 1, hišna številka Mesto 52.

⁸ Hiša je kasneje spremenila naslov v Mestni trg 3. NŠAL, ŽA Kranj, status animarum Kranj, 1823–1942.

⁹ NŠAL, ŽA Kranj, poročna knjiga 1812–1815, str. 21 in status animarum 1761–1878, šk. 1, hišna številka Mesto 104 A.

¹⁰ NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, poročna knjiga Duplje 1839.

¹¹ ŽA Kranj, Župnijska in dekanjska korespondenca, šk. I./17, Helenino pismo župniku v Kranj 9. 3. 1900.

¹² NŠAL, ŽA Kranj, rojstna knjiga 1828–1842.

¹³ NŠAL, ŽA Kranj, rojstna knjiga 1842–1866.

¹⁴ NŠAL, ŽA Kranj, mrliška knjiga 1843–1853, str. 12.

¹⁵ V članku bom za področje Bližnjega vzhoda, kjer se je zadrževal in deloval Paier, uporabljal sicer starinski izraz Jutrovo, ki pa je bil že v njegovem času uveljavljen in se mi zdi zaradi Lampetovih člankov najustreznejši.

¹⁶ Imela je dva otroka, hčer in sina, ki je nato študiral v Parizu. Helena je bila tudi botra nezakonskemu otroku Jožefu Zenu, rojenemu 20. 2. 1877 v Ljubljani. ŽA Kranj, Župnijska in dekanjska korespondenca, šk. I./17, Helenino pismo župniku v Kranj 9. 3. 1900; NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, krstna knjiga 1876–1882, str. 32.

¹⁷ NŠAL, ŽA Kranj, status animarum 1761–1878, šk. 1, hišna številka Mesto 104 A; status animarum gostačev, 1809–1923, šk. 4, št. 1011; razne knjige, šk. 17, opravljeni protokoli 1892–1900, leto 1900, št. 144.

¹⁸ V zakonu sta se jima rodila dva sinova, Viktor (1875) in Konrad (1877). Žena mu je umrla leta 1879, nato se je poročil z Marijo Smuk.

¹⁹ ZAL, LJU 500, Domovinski oddelek, mf. 407. NŠAL, ŽA Ljubljana – Polje, status animarum gostačev, 1873–1883. NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Ljubljana – Polje, M 1897.

²⁰ NŠAL, ŽA Kranj, status animarum 1761–1878, šk. 1, hišna številka Mesto 104 B.

²¹ Leta 1864 je Luka skupaj s Christianom prosil za potno dovoljenje v Aleksandrijo, a ni povsem gotovo, ali je nato tudi odpotoval. Helena je leta 1900 zapisala, da je po mamini smrti leta 1900 od celotne družine ostala povsem sama, da so umrli Viktor, Kristel in mama; Luka sicer ne omenja, verjetno zato, ker je umrl že precej prej. ŽA Kranj, Župnijska in dekanjska korespondenca, šk. I./17, Helenino pismo župniku v Kranj 9. 3. 1900.

²² NŠAL, ŽA Kranj, mrliška knjiga 1843–1853, str. 47.

²³ NŠAL, ŽA Kranj, status animarum 1761–1878, šk. 1, hišna številka Mesto 104 B.

²⁴ ZAL, LJU 500, Domovinski oddelek, mf. 408, Payer Teresia.

²⁵ ZAL, LJU 504, Statistični popisi, Popis prebivalstva 1869, mf. 110; Mesto št. 227.

22. oktobra 1855 nastavljen kot podučitelj na šoli v Žalcu.²⁶

Julija 1856 je učitelj na Dovjem Vincenc Grošelj napovedal, da se bo konec leta upokojil, zato je škofijski konzistorij, ki je bil zadolžen za nadzorstvo šol in potrjevanje učiteljev, razpisal prosto delovno mesto za učitelja ljudske šole na Dovjem.²⁷ Šestnajstletni Christian se je prijavil na prosto mesto, svojo prošnjo pa je podkrepil s tem, da so bili njegovi predstojniki v Žalcu z njim zadovoljni, da si zaradi zdravstvenih razlogov želi službe na Kranjskem in da bi s seboj lahko vzel svojo zelo revno mater.²⁸

Škofijski konzistorij v Ljubljani mu je 15. oktobra 1856 sporočil, da so ga imenovali za učitelja, organista in mežnarja na Dovjem.²⁹ Z letom 1857 je tako pri sedemnajstih letih nastopil samostojno službo učitelja v šoli v Dovjem, kjer je s svojim delom vzdrževal še mater in sestro, ki sta živeli z njim. Mati je bila povsem brez sredstev, sestra pa še ni bila sposobna samostojnega preživljanja. A klima na Dovjem je bila za Christiana preostra, tako da je pozimi 1858/59 močno zbolel za kroničnim katarjem na pljučih in sapniku. Marca 1859 je škofijski ordinariat ob priloženem zdravstvenem spričevalu prosil, naj mu odobri bolniški dopust. Njegov župnik je pristavil, naj mu dajo polletni dopust, nato pa naj ga jeseni zaposlijo v kraju z milejšo klimo.³⁰ V Dovjem si je ustvaril dobro ime. Zaradi boleznih ter skrbi za mater in sestro je užival zaupanje in sočutje župljanov. Škofijski konzistorij mu je odobril dopust in Paier se je začasno preselil v Kranj, kjer je okrevljal. Septembra 1859 je nastopil mesto učitelja v Škocjanu pri Turjaku,³¹ kjer je ostal do marca 1860, ko je zasedel službo učitelja na trivalci v Bohinjski Beli.³²

Odhod v misijon 1860/61

V Bohinjski Beli je ostal le nekaj mesecev, saj se je odločil, da bo odšel v misijone v Afriko. Za misijon v Sudanu oz. Centralni Afriki, kjer je med letoma 1848 in 1857 deloval znameniti slovenski misijonar Ignacij Knoblehar, se je navdušil ob branju poročil Marijine družbe za pospeševanje katoliškega misijona v Centralni Afriki, ki so od leta 1852 izhajala na Dunaju in jih je dobil od nekega znanca.³³ Gotovo je njegovo pozornost pritegnil tudi niz člankov o misi-

jonih Centralne Afrike, ki je leta 1860 izhajal v *Zgodnji Danici* in poročal o perečem pomanjkanju misijonarjev.³⁴ Pri sprejemu v misijon v Centralni Afriki mu je pomagal duhovnik Luka Jeran, glavni urednik *Zgodnje Danice*³⁵ in vnet podpornik slovenskih misijonarjev. Pred njim je od leta 1851 naprej v misijon v Centralno Afriko poleg duhovnikov odšlo že kar nekaj laikov, med njimi vsaj osem Kranjcev, a se je večina zaradi težkih razmer kmalu vrnila v domovino. Laični sodelavci so za svoje delovanje v misijonu dobili plačilo, pred odhodom pa so podpisali pogodbo o tem, koliko časa bodo ostali tam in kakšno plačilo bodo dobili.³⁶

A Paier se je moral ob svoji odločitvi za odhod v misijone soočiti še z eno veliko težavo; kot dvajsetletnik je z izstopom iz učiteljske službe izgubil oprostitev od vojaške obveznosti, ki jo je imel kot učitelj. Zato je moral pridobiti potrdilo od škofijskega konzistorija v Ljubljani, da ob odhodu v misijon Centralne Afrike ostaja v kadru učiteljev ljudske šole in ima rezervirano prosto učiteljsko mesto.³⁷ 1. septembra 1860 mu je kranjsko deželno namestništvo na podlagi potrdila škofijskega konzistorija za namen delovanja v misijonu v Centralni Afriki izdalo potni list za obdobje treh let.³⁸

Takoj ko je dobil vsa potrdila, se je odpravil v Trst, kjer je počakal na tovariše, da bi z njim odšli v centralnoafriški misijon. V Trstu so se mu pridružili Tirolec Jožef Sonnveber (Joseph Sonnweber) ter dva Prusa, Avgustin Heintz in Jan Reimer. 11. septembra so se vkrcali na parnik za Aleksandrijo,³⁹ na katerem je bila zbrana pisana družčina ljudi, med drugimi tudi tri Kranjce, ki so odšle služiti v Aleksandrijo. 13. septembra so se ustavili na Krfu, v ponedeljek, 17. septembra, pa so že prispeli v Aleksandrijo. Paier je plovbo na začetku prenašal dobro ter z igranjem harmonike zabaval in tolažil ostale potnike, ki so trpeli za morskbolezni, ko pa se je v zadnjih dneh vreme poslabšalo, se je morska bolezen lotila tudi njega. V Aleksandriji so ostali le en dan, nato pa so se z vlakom odpravili v Kairo. Christian je bil očaran nad novo kulturo, hkrati pa je že prvo noč zaradi pitja vode iz Nila dobil sila neprijetne srbeče izpuščaje po vsej koži.⁴⁰ Prenočevali so pri franciškanih, a tudi v Kairu so ostali le kratek čas, saj so od provikarja Kirchnerja dobili sporočilo, naj se čim prej odpravijo v

²⁶ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 31, f. 8 1/5, Dovje, št. 1707/323 1856, 5. 9. 1856.

²⁷ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 31, f. 8 1/5, Dovje, št. 1434/259 1856.

²⁸ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 31, f. 8 1/5, Dovje, št. 1707/323 1856, 5. 9. 1856.

²⁹ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 31, f. 8 1/5, Dovje, št. 1707/323 1856, 15. 10. 1856.

³⁰ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 31, f. 8 1/5, Dovje, št. 576/84 1859.

³¹ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 39, f. 19 1/8. Škocjan pri Turjaku, št. 1691/222 1859, 30. 8. 1859.

³² NŠAL 31, Šolstvo, šk. 30, f. 7 1/10, Bohinjska Bela, št. 537/84 1860.

³³ Lampe, Potovanje, str. 27.

³⁴ Prim. Valentin Sežun: Afrika in keršanska vera. V: *Zgodnja Danica* 13 (1860), št. 11 in 12. Misijonsko. V: *Zgodnja Danica* 13 (1860), št. 13, str. 105, 106. Naznanila iz Afrike. V: *Zgodnja Danica* 13 (1860), št. 17, str. 139, 140.

³⁵ Lampe, Potovanje, str. 27.

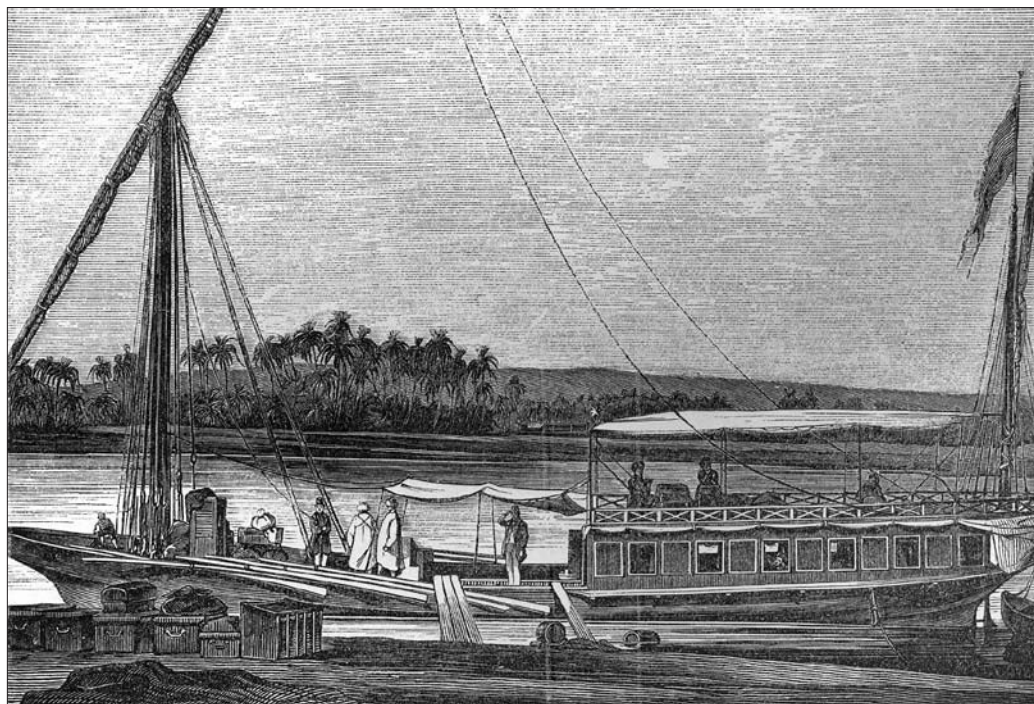
³⁶ Kolar, *Na misijonskih brazdah*, str. 79, 80.

³⁷ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 30, f. 7 1/10, Bohinjska Bela, št. 1587/243 1860.

³⁸ NŠAL 31, Šolstvo, šk. 30, f. 7 1/10, Bohinjska Bela, št. 1598/246 1860.

³⁹ *Zgodnja Danica* 13 (1860), št. 19, str. 157.

⁴⁰ V prispevku v *Domu in svetu* iz leta 1894 je razlog za to pripisal komarjem.

Ladja *Stella matutina*, s katero je Paier leta 1860 plul po Nilu (Zweiter Jahresbericht des Marien-Vereines zur Beförderung der katholischen Mission in Central-Afrika, Wien, 1853, str. 1).

Kristijan Pajer. (Po fotogr. narisal Rafael Bek.)

Portret Christiana Paierja, nastal po fotografiji iz leta 1861 (Lampe, Potovanje, str. 151).

Kartum. Imeli so toliko časa, da so si malo ogledali Kairo in poromali k Marijinemu drevesu, ki je bilo poldrugo uro hoda oddaljeno iz mesta.

22. septembra so se poslovili od gostiteljev v Kairu, se v starem Kairu vkrcali na ladjo *Stella matutina* in odpluli po Nilu. Plovba je bila sprva prijetnejša od tiste po morju, a kmalu je sledila vrsta neprijetnih dogodkov. Dvakrat so močno zabredli v blato, iz katerega so se reševali več ur, neko noč je v ladjo začela vdirati voda, tako da so komaj rešili potnike in prtljago, pred mestom Manfalut pa jim je močan veter zlomil jadro. O potovanju do Manfaluta je Paier poročal v *Zgodnji Danici*; napovedal je še nadaljnje prispevke,⁴¹ a *Zgodnja Danica* njegovih poročil ni več objavila.

Paier je pot sklenil na misijonski postaji Šelal (Shellal), kjer je ostal štiri mesece, dokler ni zbolel za grižo, ki ga je prisilila, da se je vrnil v Aleksandrijo, kjer je okreval.⁴² Ker je imel še nekaj časa do odhoda v domovino, je konec decembra z ladjo odplul do Jafe. Od tam je odpotoval naprej do Jeruzalema, kjer je obiskal tudi cerkev Božjega groba, in nato v Betlehem, ki ga je obiskal prav na sveti večer. Od tam se je vrnil v Jeruzalem in preko Ramale v Jafo, od koder je odplul v Aleksandrijo.⁴³ Vmes je bil v smrtni nevarnosti ter doživel številne zanimivosti, ki so opi-

⁴¹ *Zgodnja Danica* 13 (1860), št. 24, str. 193, 194.

⁴² Lampe, Potovanje, str. 26, 27; 151–155, 282.

⁴³ Prav tam, str. 151–155, 282; 508, 509.

sane v *Domu in svetu*.⁴⁴ Pred odhodom v domovino je obiskal še Kairo, kjer se je dal fotografirati, po fotografiji pa je nastala risba, ki je sedaj njegova edina znana podoba.⁴⁵ Februarja 1861 se je že vrnil v Trst. Od štirih tovarišev, ki so iz Trsta odšli v misijon, je le Sonnweber ostal daljši čas,⁴⁶ kaj pa se je zgodilo s Prusoma, ni znano.

Drugi odhod na Jutrovo 1861–1864

Med prvim obiskom na Jutrovem v letih 1860/61 Paier gotovo še ni fotografiral. O tem ni nobenega poročila, poleg tega pa bi se mu glede na dogodivščine na plovbi po reki Nil ali kasneje na potovanju v Sveto deželo vsa oprema gotovo uničila. Fotografiranja se je priučil v Ljubljani in Trstu, a ni točno znano, pri kom in kdaj, gotovo pa je bilo to vsaj pred drugim odhodom v Sveto deželo leta 1861.⁴⁷

Po vrnitvi v domače kraje februarja 1861 je Paier hitro okreval, a se, zanimivo, ni vrnil v učiteljski poklic. Kot bivši misijonski pomočnik je začasno bival v ljubljanskem frančiškanskem samostanu in snoval ponovno vrnitev v Jutrovo deželo, kajti »kdor je bil jedenkrat v Egiptu ali Sveti deželi, ne pozabi ju nikdar. Kdor je pil Nilovo vodo, želi jo piti tudi drugič.«⁴⁸ Nemirni in avanturistični duh ga je ponovno gnal na Jutrovo, a tokrat ne kot misijonarja, ampak kot popotnika in fotografa. Ker pa je bil še vedno vojaški obveznik, je vedel, da ne bo mogel legalno oditi, ne da bi se zglasil pri naborni komisiji, zato je prišel do izvirne zamisli, da bo iz države ušel kot slepi potnik v zaboju. Zgodba o potovanju v zaboju nam je znana iz Paierjeve pripovedi, kakor jo je zapisal Frančišek Lampe, ne moremo pa soditi o tem, koliko je resnična in koliko je pretiravanja. Vendar je sama po sebi tako zanimiva, da jo moramo obnoviti.

Pri znancu, ki je delal v prodajalni blizu frančiškanskega samostana v Ljubljani, si je Paier oskrbel zabojo, primeren za prevoz enega človeka. Predstojnika frančiškanov je prepričal, da zabojo potrebuje zaradi fotografiranja, za izdelavo temnice, zato mu je ta dovolil, da je zabojo prepeljal v samostan, in sicer v sobo za domače mrličje. Tam ga je Paier preuredil v mini potovalno celico, v kateri bi mogel preživeti nekaj dni, ter navrtal luknjice, da bi lažje dihal. Oskrbel si je hrano, nekaj suhih hrušk in brinovec, zabojo spravil na ljubljanski kolodvor in se skupaj z njim prepeljal v Trst. Svoje namere ni razkril nikomur razen materi. V Trstu se je namestil v znano gostilno, kjer si je najel sobo in dal tja prenesti zabojo. Nato se je napolnil v pristanišče k odpravniku, bil je neki Kranjec,

in mu naročil, naj pojutrišnjem prevzame zabojo, ki bo prišel iz Ljubljane, in ga spravi na ladjo. Paier mu je plačal za prevoz in dodal, da bo v zaboju mizarsko orodje za njegovega sorodnika v Aleksandriji, sam pa da mora iti na Reko in zato ne more odpremi zaboja. Plačal mu je le za težo 136 funtov, kolikor je tehtal sam. Dan pred odhodom si je s pomola ogledal ladjo Neptun, ki je bila namenjena v Aleksandrijo, ter še posebno skrbno prostore, namenjene tovoru. Ko je videl, kako premetavajo zaboje in kakšen smrad je v prostoru za tovor, ga je prevzel strah. Da bi si povrnil pogum, je šel v cerkev sv. Antona molit za srečno pot in v gostilno, kjer si je postregel z okusnim mesom in močno črnino. Tako se mu je pogum povrnil. Za popotnico se je oskrbel s pečenim mesom in zadosti vode, še posebej za primer, če bi prišlo do zamude. Na dan odhoda je spravil vse stvari v zabojo, se zaprl vanj in čakal na nosača.⁴⁹ Ko sta nosača prišla v gostilno, sta zabojo najprej skotalila po stopnicah navzdol in ga pri tem večkrat obrnila, tako da je Paier z glavo zdaj visel navzdol, zdaj postrani ... Ko sta zabojo prinesla do ladje, so ugotovili, da tehta 40 funtov več, kot je plačal Paier. Odpravnik je bil v zadregi, saj je Paierju obljubil, da bo zabojo poslal, a »financar« je zahteval, naj se odpre, saj da je pretežak. Paierja je bilo že na smrt strah, da se bo njegova pot končala že v Trstu, a na koncu je odpravnik le dosegel, da zaboja niso odprli, temveč so nanj le napisali, da mora prejemnik manko doplačati v Aleksandriji. Zabojo so delavci z obračanjem spravili na ladjo in ga z verigo spustili v njeno notranjost. Pri spustu je zabojo treščil na drug tovor in Paier je pri tem čutil take bolečine, da je za nekaj časa celo izgubil zavest.

Kljub vsem bolečinam je bil končno v drobovju ladje na poti v Aleksandrijo. Ko se je zbudil iz omočice, je poskušal odpreti pokrov, a je bil tako zagozden z drugim tovorom, da to ni bilo mogoče. Prvi dan plovbe je preživel v nekaki otrplosti in omedlevici, nato pa se je pojavila še morska bolezen, ki ga je pestila dva dni, dokler niso prišli do Krfa. Tam so oddali nekaj tovara in premaknili zaboje, a Paier še vedno ni mogel iz svojega, so ga pa prestavili na prostor, kjer je imel več zraka. Sledila je plovba proti Aleksandriji in Paier je bil še dva dni ujet v zaboju. Ko se je ladja približevala Aleksandriji, so mornarji pripravili zaboje za potnike, ki bodo izstopili, med njimi tudi Paierjevega. V času zajtrka ni bilo nikogar na krovu, zato je Paier končno odprl zabojo, a je imel velike težave, da se je po petih dneh vožnje postavil na noge. Po kovinski letvici se je povzpел do zgornjega skladišča, kjer je bila lažja prtljaga. Tam ni bilo več bojazni, da bi ga kdo našel, saj bi se lahko izgovoril, da je prišel po prtljago. Ko je prišel na krov, ga je obsijala svetloba in ga povsem zaslepila, a se mu je uspelo priplaziti do bližnje klopi, kjer se je nadihal čistega zraka in počasi navadil na svetlobo. Da bi si popolnoma opo-

⁴⁴ Prav tam, str. 151–155, 282, 282, 508, 509, 542–544.

⁴⁵ Prav tam, str. 151.

⁴⁶ *Zehnter Jahresbericht des Marien-Vereines zur Beförderung der katholischen Mission in Central-Afrika*. Wien, 1862, str. 1, 17, 19.

⁴⁷ *Zgodnja Danica* 17 (1864), št. 11, str. 86.

⁴⁸ Lampe, *Potovanje*, str. 27.

⁴⁹ Lampe, *Potovanje*, str. 28.

Omarjeva mošeja v Jeruzalemu. Foto: C. Paier (NŠAL 107, šk. 35, Haram al-Sharif 2).

mogel, je prosil kuharja, naj mu prinese juhe, a ta se je nadvse začudil njegovemu videzu. Paier mu je v izgovor rekel: »Ej, morska bolezen zdela človeka, dragi moj; jaz pa nisem vajen morja.« Nato si je naročil še kosilo in črnega vina, ki mu je povrnilo moči. Ko se je ladja približala Aleksandriji, so Arabci s čolni prišli do ladje in Paier se je z enim od njih pogodil, da ga je prepeljal na kopno. Avantura je bila tako srečno končana, a Paier je zatrdil, da se na tak način ne bi več vozil, četudi bi mu za to dali celo Aleksandrijo.

Dobiti je moral še zaboj, zato se je napatil k Josefu Schweglu,⁵⁰ ki je bil takrat v konzularni službi v Aleksandriji, in ga prosil, naj s konzulskim služabnikom prevzame zaboj, saj se je bal, da bi ga moral prevzeti sam in da bi ga nato odprli na carinskem uradu. Konzuli so imeli namreč pravico, da njihovih pošilk ne odpirajo. Schwegel je ugodil prošnji in zgodbo o slepem potniku povedal še drugim, tako da se je nenavadna vest hitro razširila po Aleksandriji. Paierja so v naslednjih dneh hodili gledat kot največji čudež, zaboj pa je bil tri dni na ogled v Aleksandriji.

Z Dunaja si je naročil vseh potrebnih pripomočkov in preparatov za fotografiranje. V Aleksandriji je odprl delavnico, kjer je izdeloval in prodajal fotografije. Za pomočnika je pridobil Friderika Meissnerja,

Nemca, protestanta, bivšega peka in služabnika pri pruskem konzulu v Aleksandriji. Ta sicer ni znal fotografirati, a je bil Paierju v začetku zvest in dober pomočnik.⁵¹ Fotografiral je z mokrimi kolodijskimi ploščami, zato je nosil s seboj veliko količino kemikalij. Steklene plošče so bili negativni, ki jih je potem kopiral na papir. Toniral jih je z zlatom. Fotografije na fotografskem (verjetno albuminskem) papirju so bile enakih dimenzij kot steklene plošče.⁵²

Poleti 1861 sta tovariša odplula v Jafo, da bi nadaljevala pot v Jeruzalem. Ko sta v Jafi stopila na kopno, sta zbudila pozornost tamkajšnjega darcarja. Lampe je Paierjevo slikovito zgodbo povzel tako:

»Bil je nek Sirec, ki je opazoval prineseno blago in pregledoval prtljago popotnikov. Ko zagleda razne zaboje Pajerjeve in tudi stojalo s tremi nogami za fotografsko povzemenje, rodi se mu takoj misel, da je Pajer kak bogatin ali vsaj inženir, če ne drugega, in da se bo tukaj ujel obilen bakšiš. Pajer se ni hotel darcarja urno iznebiti z denarjem, zakaj preveč ga ni imel, zato je začel Sirec odpirati zaboje in premetavati vso fotografsko ropotijo po njih. /.../ To pa ujezi Pajerja tako, da sklene maščevati se nad sitnim človekom. Med drugimi pripravami je imel Pajer tudi raztopljeno solitarno-kislo srebro ali tako imenovani peklenski kamen, ki počrni kožo ali tudi obleko, če

⁵⁰ Josef Schwegl (1836–1914), diplomat, politik in pisatelj. Leta 1859 je na Dunaju končal orientalsko akademijo in se zaposlil v diplomatski službi avstrijskega cesarstva.

⁵¹ Lampe, Potovanje, str. 59–61, 734.

⁵² Kambič, Iz starih, str. 49; Globočnik, Iz zgodovine, str. 24.

v svetlobi nanjo kane. Dacar najde steklenico, Pajer pa seže po nji, kakor bi jo hotel prijeti. To vzbudi Sircu sum, da je notri kaj posebnega, zato jo pogleda in naposled zdrobi, da mu tekočina razteče po roki, poškropi obleko in tudi obraz. Bilo je dopoldne, prav svetlo, zato začno hitro vsi madeži rjaveti in črneti. Mož zagleda pisano roko, pobriše s srjaco – a madež je bil še večji. Polasti se ga strah, začne kričati, a drugi vidijo lise po obrazu in se mu smejejo. Bila je tako velika gneča okrog naših znancev. Večina je mislila, da je Pajer zastrupil dacarja, drugi, da je čarovnik.«

Nato so se pogodili, da bo Pajer dacarja rešil nevesčnosti. Zgodba se je nadaljevala tako:

»'Tukaj stoj', reče Sircu po arabsko 'in glej naravnost v sonce!' Mirno je stal dacar na skali in težavno gledal v sonce, zakaj bila je huda vročina. Solze so mu tekale, a bal se je obrisati. Sedaj izbere Pajer iz svoje zaloge dve kemijski snovi: cijankali in jod, odrgne mu ž njima obraz in roke in madeži so kmalu izginili. Naposled mu še veli, da naj gre k morju in se dobro opere, da bo popolnoma čist. /.../ Ko se omoči, zavpije, zakaj morska slana voda ga je spekla na umazanih mestih. /.../ naposled je bil čist kakor poprej, in bil je jako vesel, da si je opral črno kožo tako poceni. Obleka je bila sicer marogasta, toda to mu ni delalo preglavice.«⁵³

Paier in Meissner sta nato lahko v miru pospravila svoje stvari in se odpravila najprej v tamkajšnji frančiškanski samostan, kjer sta prenočila. Naslednje jutro sta se napotila v Jeruzalem in vmes še enkrat prenočila v frančiškanskem samostanu v Ramali. V Jeruzalemu naj bi imela spet težave z dacarji. Ti so od njiju zahtevali davek od »smodk«, ki sta jih s seboj prinesla iz Aleksandrije. Vročekrvni Paier se je temu uprl in iz protesta zdobil nekaj škatic s »smodkami« vred. Lampe pripoveduje: »To pa je razdražilo dacarje, kakor bi dregnil v sršene. Kar trije skočijo k višku in se zapode v Pajerja. Ta odskoči v stran in jim odvrne: 'Ali menite, da sem tat, ker hočete z mano tako ravnati? Počakajte, poiščem si pravice! Jaz že vem, pri kom jo dobim.' Pajer je imel s seboj razne podobe na steklu, med njimi tudi egiptovskega podkralja Izmael-pašo in turškega sultana Abdul-Aziza samega. Ti podobi izvleče iz kovčega, pokaže dacerjem in ti so kar ostrmeli. Nihče si ni upal storiti mu kaj žalega, le zmerjali so ga: 'ibn-el-lelb' t. j. pasji sin!«⁵⁴ Opisana prigoda je sicer malo vprašljiva, vsaj časovno gotovo ne drži, saj je Izmael Paša (Isma'il Pasha) funkcijo podkralja Egipta pričel opravljati šele leta 1867, sultan Abdülaziz pa je vladarsko funkcijo nastopil šele 25. junija 1861.

Po prihodu v Jeruzalem leta 1861 sta tovariša najela stanovanje pri nekem Grku in pričela s fotografiranjem Jeruzalema. Že prve dni sta fotografirala Zlata vrata, Oljsko goro in vrt Getzemani. Stanova-

Portret deroiša (sprednja in hrbtna stran).
Foto: C. Paier, Kairo, 1864 (<http://bibliothec.comune.trieste.it/Record.htm?idlist=28&record=19413091124912312739>).

nje je bilo drago, zato sta se kmalu preselila v cenejši koptski »han«, kjer sta imela več prostora in sta gostila še številne druge zanimive evropske popotnike. V Jeruzalemu sta prodajala fotografije in dobro zaslužila, saj je bilo v kraju veliko tujcev in nobenega drugega fotografa.⁵⁵

Do sem so zgodovinski viri in opisi o Paierjevem življenju obsežni in bogati, za preostalo obdobje njegovega življenja, od poletja 1861 do smrti 1895, pa precej bolj skopi in predvsem zelo razdrobljeni, a dovolj zgovorni, da lahko sledimo njegovemu dinamičnemu življenju.

Ob dolgoletnem bivanju na Jutrovem se je naučil arabščine in turščine. Kot bomo videli, se je navadil tudi premetenosti, bil je zanimiv govornik, o katerem je Lampe zapisal: »Zakaj mož govori, kakor bi se usipalo babje pšeno izpod neba.«⁵⁶ K sreči je Lampe popisal nekaj njegovih dogodivščin, o ostalem pa pričajo njegove fotografije in arhivsko gradivo.

V času drugega bivanja na Jutrovem se je 7. januarja 1864 v Aleksandriji v župniji sv. Katarine poročil s Filomeno Pechierič, grškokatoliške vere, rojeno leta 1846 ali 1848 v Smirni.⁵⁷

Povratek v domovino leta 1864

Po skoraj treh letih se je v začetku leta 1864 skupaj z ženo Filomeno vrnil v domovino. Spomladi 1864 je obiskal Kranj in bil naveden na seznamu odličnih gostov narodne čitalnice.⁵⁸ Že konec marca 1864 je zaprosil za ponovno izdajo triletnega potnega lista za poslovno potovanje na Orient, saj mu je stari pretek. Oblasti mu novega dovoljenja niso izdale, ker je bil še vedno vojaški obveznik v petem

⁵⁵ Prav tam, str. 735, 765, 766.

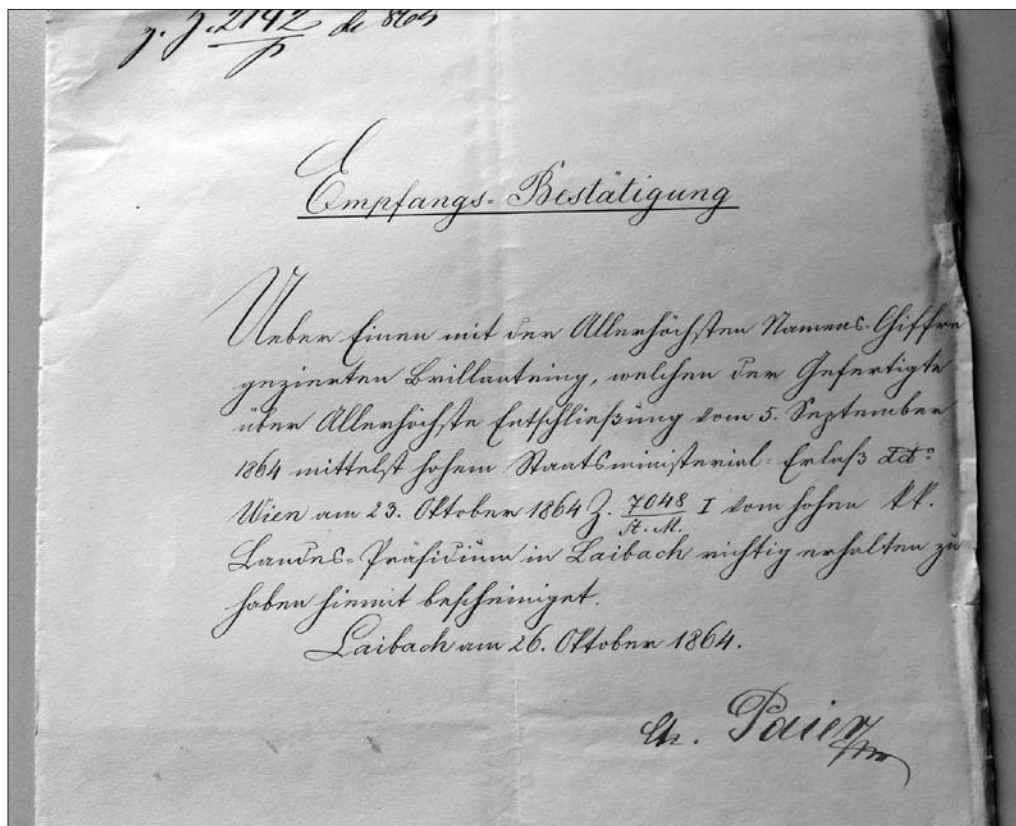
⁵⁶ Prav tam, str. 26.

⁵⁷ NŠAL, ŽA Kranj, status animarum gostaçev za Kranj 1809–1923, št. 999, ARS, AS 16, spisi št. 2295/164, Prošnja C. Paierja za potni list. ŽA Kranj, Župnijska in dekanjska korespondenca, šk. 1/12, 29. 3. 1887.

⁵⁸ Globočnik, *Iz zgodovine*, str. 23.

⁵³ Lampe, *Potovanje*, str. 734, 735.

⁵⁴ Prav tam, str. 765.

Christian Paier potrjuje prejem briljantnega prstana, ki mu ga je podaril cesar (ARS, AS 16, spisi št. 2142/1864).

starostnem razredu in se še ni zglasil pred naborno komisijo.⁵⁹

V Ljubljani je leta 1864 verjetno vsaj nekaj časa živel na današnjem Kongresnem trgu, kjer je prodajal svoje fotografije. 11. aprila 1864 je *Zgodnja Danica* objavila zapis:

»Nekaj časa je, kar je v Ljubljani naš rojak gosp. Kristjan Pajar (!), svetloslikar ali fotograf, to je, tak umetnik, ki z močjo svetlobe po posebnih pripravah zmore na papir napraviti popolnoma enako podobo krajev, Cerkev, mest in vsake reči, ki jo ima pred seboj. /.../ Učil se je svetloslikarstva v Ljubljani in Terstu, potem ga je gnalo v Egipt in Palestino (sveto zemljo) in je cele dve leti popotoval po teh svetih krajih, ter si napravil obrazov in podob naj imenitnejših krajev, spomenikov, poslopij itd. iz svete dežele. /.../.« Nato so našete fotografije iz Svete dežele, ki jih je mogoče dobiti v njegovem ateljeju. Pisec članka zaključuje: »Podobe so na belem debelem papirju (kartonu) in razne velikosti, m. pr. Po 18 palcev visoke in 24 palcev dolge, pa tudi po 5, 4, 3 čevlje dolge. Vzame se jih lahko več skupaj ali posamem velike podobe (po 2 gld); ima jih pa tudi v majhni obliki po 7 palcev dolge in 5 palcev visoke (po 50 kr).«⁶⁰

Paier se je očitno trudil zbrati čim več denarja,

da bi ponovno odšel na Jutrovo, zato je napravil nov načrt in naredil fotografski album, da bi ga podaril cesarju. Album je predstavil deželnim oblastem v Ljubljani, ki so njegovo idejo podprle in jo priporočile na Dunaj.⁶¹ Državni minister je vlogo sprejel in jo dal na mizo za cesarjev pregled.⁶²

5. septembra 1864 je njegovo veličanstvo Franc Jožef pogledalo podarjeni album, darilo z navdušenjem sprejelo in v zahvalo sklenilo Paierju poslati bogato darilo, o čemer je državni minister 2. oktobra obvestil deželno predsedstvo.⁶³ 26. oktobra je Paier v Ljubljani na sedežu deželnega predsedstva prevzel briljantni prstan,⁶⁴ *Zgodnja Danica* pa je ob tem zapisala:

»Iz Ljubljane. Naj se zapiše v slovensko zgodovino poslavljenje, ki je došlo našemu rojaku g. Kristjanu Pajerju od svetlega cesarja Frančiška Jožefa, zlasti ker to ima cerkven pomen. Znano je že, da fotograf g. Pajer je bil delj časa v Jeruzalemu in prinesel je seboj zbirko naj imenitnejših fotografranih mest, poslopij, krajev iz svete zemlje. Pred nekaterimi mesci je bil zbirko iz Jeruzalema in okolice v podobi spomenice ali albuma 26 svetlopisnih podob – daroval Njih

⁵⁹ ARS, AS 16, spisi št. 600 in 634/1864.

⁶⁰ *Zgodnja Danica* 17 (1864), št. 11, str. 86, 87.

⁶¹ ARS, AS 16, spisi št. 751/1864.

⁶² ARS, AS 16, spisi št. 963/1864.

⁶³ ARS, AS 16, spisi št. 2009/1864.

⁶⁴ ARS, AS 16, spisi št. 2142/1864.

veličanstvu, kateri so zbirko radostno sprejeli, umetniku pa poslali zlat perstan s 16 svetlini ali briljanti, ki ima menda ceno do 700 gld. – Tudi saksonski kralj je zadovoljno sprejel od njega enak album, pa odgovor še ni prišel – G. Paier stanuje zraven zvezdnega sprehajališča. /.../«⁶⁵ 700 gld je bila lepa vsota, saj je to predstavljalo letoletni zaslužek podeželskega župnika v ljubljanski škofiji.⁶⁶

Fotografski album je leta 2004 v dunajski Albertini odkrila Nina Zupan Šorli in zapisala: »Pri izdelavi se je Paier še posebej potrudil in je fotografije nalepil na kvalitetne kartonske podlage, ki so imele natisnjene pozlačene okvirje z vitičastim okrasom. Album že na prvi pogled deluje imenitno, saj so njegove platnice prevlečene z žametnimi okraski in raznobarnimi kamenčki v obliki draguljev.« Napis na prvi strani se glasi: »Seiner k.k. apostolischen Majestaet Franz Josef I. Kaiser von Oesterreich, König v. Ungarn u. Böhmen etc. etc. In tiefster Ehrfurcht gewidmet von Chr. Paier. Ansichten aus dem gelobten Lande. Nach der Natur photographirt v. Ch. Paier.« Na drugi strani albuma je seznam z naslovi fotografij, sledijo posamezne fotografije. »Fotografije so kljub starosti zelo lepo ohranjene in jasne, posnetki so kvalitetni in imajo poleg same dokumentarnosti tudi estetski učinek. Vsaka fotografija je signirana s peresom in črnilom ('Ch. Paier') ter ima na zadnji strani žig preproste ovalne oblike z napisom 'CHRISTIAN PAIER / PHOTHOGRAF' /.../ Vsi posnetki razen treh panoramskih so bili izdelani na albuminski papir in prilepljeni na trše kartone z merami 43,7 X 59,3 cm.«⁶⁷

Tretji odhod na Jutrovo 1864–1875

Paier se je v domovino vrnil le začasno, verjetno zato, da bi si uredil dokumente in pridobil dodatna denarna sredstva. Pri tem pa je naletel na že omenjeno težavo, bil je namreč še vedno vojaški obveznik. Prva prošnja za pridobitev potnega lista marca 1864 je bila zavrnjena ravno zaradi tega in kaj lahko bi ga doletela osemletna vojaška služba.⁶⁸ 10. novembra 1864 je na Okrajnem uradu v Kranju ponovno vložil prošnjo za potni list, tokrat skupaj s svojim bratom Lukom, pri čemer je dodal, da bo z njim potovala žena Filomena. V tokratni prošnji je zapisal, da je že opravil vojaško dolžnost.⁶⁹ A kako je lahko opravil z vojaško službo v le nekaj mesecih? To bi bilo mogoče le s plačilom odškodnine ali tako, da se je v času med obema prošnjama za potni list zglasil pri naborni komisiji in bil z žrebom, kar je bila takratna praksa, vojaške dolžnosti oproščen.⁷⁰

13. novembra se je Paier osebno zglasil na mestnem magistratu v Ljubljani in še tam prosil za izdajo potnega lista. Pojasnil je, da se je pred tem že obrnil na Okrajni urad v Kranju, ki pa mu še ni dal odgovora, da pa nujno potrebuje potno dovoljenje za Aleksandrijo, saj namerava že 17. novembra oditi tja. Ljubljanski magistrat je Paierjevi prošnji ugodil, mu izdal potno dovoljenje in nato o tem le obvestil Okrajni urad v Kranju.⁷¹ Možno je, da je Paier s tem manevrom le (ponovno) preslepil oblasti, ali pa je bila v igri res le časovna stiska. V Aleksandrijo je odpotoval z ženo, medtem ko ni znano, kaj je bilo z bratom Luko: ali je odpotoval z njim in se nato vrnil leta 1868, ko se je za kratek čas vrnil tudi Christian, ali pa je ostal doma. Vsekakor je leta 1869 kot pomožni delavec z materjo bival v Ljubljani.⁷²

Christian je bil konec leta 1864 že v Aleksandriji, kjer se je posvetil fotografiji, s katero se je preživljal, oz. kot je zapisal Lampe: »Kot fotograf je hodil po jutrovem in delal slike raznih jutrovskih krajev, raznih poslopij in drugih znamenitostij.«⁷³ Omejen pa ni bil le na Egipt in Sveto deželo, ampak je potoval tudi po Turčiji. Leta 1868 je tako fotografiral vodnjak sultana Ahmeda III. v Carigradu.⁷⁴

V Aleksandriji sta se njemu in ženi Filomeni Pechierič rodili dve hčeri. Ida je bila rojena leta 1865 in je leta 1873 umrla v Aleksandriji.⁷⁵ V statusu animarum je pri njenem imenu pripis, da je kot osemletna umrla v Aleksandriji.⁷⁶ Druga hči Hortensia je bila rojena leta 1867. Poleg njenega imena je v statusu animarum zapis: »Je v Aleksandrii – silno nerodno živi – oče sam povedal.«⁷⁷ Ko je kranjski župnik leta 1887 aleksandrijski župnijski urad sv. Katarine povpraševal po njej, kljub poizvedovanju niso vedeli, kaj se z njo dogaja in kje je.⁷⁸ A zakon s Filomeno Pechierič ni trajal dolgo, saj sta se v obdobju do vrnitve domov leta 1875 že razšla.

Leta 1868 se je za kratek čas vrnil v domovino in obiskal Kranj, kjer je naredil panoramsko fotografijo mesta, sestavljeno iz štirih delov.⁷⁹ *Novice* so ob tem zapisale: »Naš rojak in izvrstni fotograf bivajoč v Kairu gosp. Kristjan Paier, o katerem so 'Novice' že pred par leti s pohvalo govorile, je, prišedši za nekaj časa iz Egipta v svojo domovino, obiskal rojstni kraj Kranj

⁶⁵ *Zgodnja Danica* 17 (1864), št. 33, str. 263, 264.

⁶⁶ NŠAL, ZA Sostro, razni spisi, šk. 13, fasije župnika Antona Finca, 1869–1891.

⁶⁷ Zupan Šorli, Christian Paier, str. 337, 338.

⁶⁸ ARS, AS 16, spisi št. 600 in 634/1864.

⁶⁹ ARS, AS 16, spisi št. 2295/1864.

⁷⁰ Semek, *Geschichte*, str. 286.

⁷¹ ZAL, LJU 489, Splošna mestna registratura, Reg. I., f. 676, 13. 11. 1864, št. 7156/1864.

⁷² ZAL, LJU 504, Statistični popisi, Popis prebivalstva 1869, mf. 110; Mesto št. 227.

⁷³ Lampe, Potovanje, str. 26.

⁷⁴ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kristijan_Paier_-_Fountain_of_Ahmed_III.jpg, pridobljeno 8. 11. 2016.

⁷⁵ ZA Kranj, Župnijska in dekanjska korespondenca, šk. I./12, 29. 3. 1887.

⁷⁶ Umrla v Aleksandriji v starosti osem let. NŠAL, ZA Kranj, status animarum gostaçev za Kranj 1809–1923, št. 999.

⁷⁷ NŠAL, ZA Kranj, status animarum gostaçev za Kranj 1809–1923, št. 999.

⁷⁸ ZA Kranj, Župnijska in dekanjska korespondenca, šk. I./12, 29. 3. 1887.

⁷⁹ Globočnik, *Iz zgodovine*, str. 30.

Das Grabmal des Sherifs El Nasser bei Kairo
 Maulthiertrieb und für Bakšis
 die Araber zusammen gebracht
 Grab eines arabischen Sherifs El Nasser
 bei Kairo

Grob arabskega šerifa El Nasserja pri Kairu. Foto: C. Paier. Napis na zadnji strani:
 Grab eines arabischen Scherifs El Nasser bei Kairo. Der oberste war mein Maulthiertrieb
 und für Bakšis die Araber zusammen gebracht [Grob arabskega šerifa El Nasserja pri Kairu.
 Najvišji je bil moj mulovodec in za bakšis je skupaj zbral Arabce] (NŠAL 107, šk. 14).

in podobo tega mesta na 4 listih lepo posnel. Cena vsem 4 listom je 6 gold.«⁸⁰

Vrnitev v domovino 1875–1879 in ponovni odhod

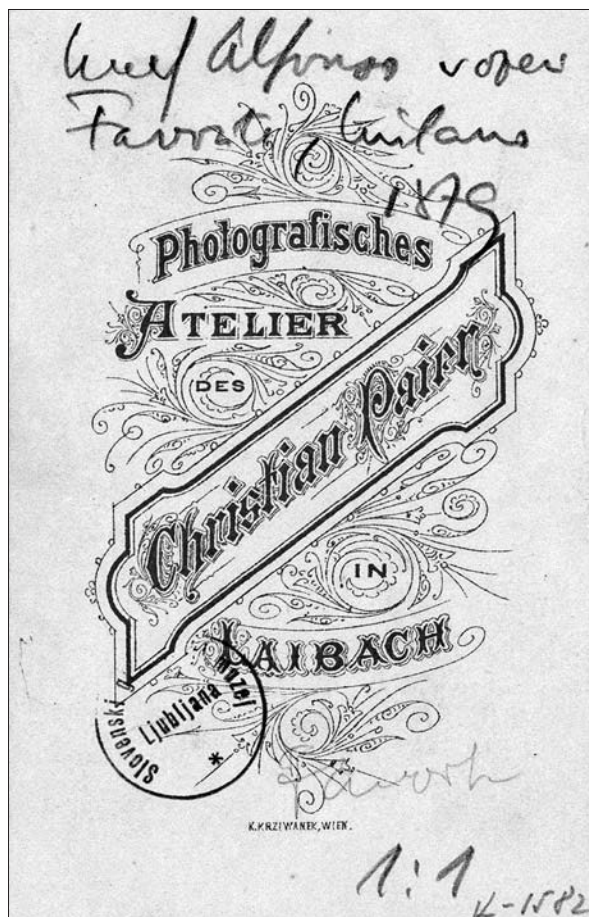
Leta 1875 se je Paier ponovno, tokrat za dlje časa, vrnil v domovino. Kot avanturist in popotni fotograf pa se ni ustalil v enem kraju ter tam »mirno in srečno« prebival do konca svojih dni, ampak se je tudi

doma pogosto selil in potoval. Da se je vrnil že leta 1875, sklepamo po panoramskem posnetku Sežane, ki datira v leto 1875.⁸¹ A očitno mu fotografija ni več nudila zadostnega zaslužka, zato se je spet začasno oprijel učiteljskega poklica. Februarja 1876 je nastopil začasno službo učitelja na Brdu pri Lukovici. *Učiteljski tovariš* je ob tem navedel, da je bil poslednja leta fotograf v Afriki in Aziji.⁸² Učiteljsko delo je ver-

⁸⁰ *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 26 (1868), št. 38, 19. 9. 1868, str. 310.

⁸¹ Kastelic, *Sežana*, str. 10–13.

⁸² *Učiteljski tovariš* 16, 15. 2. 1876, št. 4, str. 64.

Portret opernega pevcu Josipa Nollija, ki je upodobljen kot grof Alfonso v operi »Favorito«. Foto: C. Paier. Desno zadnja stran s Paierjevim logotipom (Slovenski gledališki inštitut).

jetno opravljal slabo leto, do začetka leta 1877,⁸³ nato pa se je spet oprijel fotografije.

11. aprila 1877 je dobil obrtno dovoljenje v Ljubljani, Mesto št. 316, kjer je del svojega stanovanja preuredil v atelje.⁸⁴ S tem se je pridružil že kar številnemu cehu, saj je bilo v tistem času v Ljubljani registriranih že enajst fotografov.⁸⁵ Fotografije so bile zelo tanke, zato jih je, kot je bila takrat praksa, nalepil na kartonasto podlago, kjer je bil na zadnji strani tiskan njegov logotip. Iz tistega časa poznamo dva njegova logotipa, ki pa sta si zelo podobna. Na enem je napis: »Photografisches Atelier des Christian Paier in Laibach«,⁸⁶ na drugem pa le: »Photografisches Atelier Christian Paier«.⁸⁷ Na prednji strani kartona je rdeča obroba in spodaj napis Christian Paier. Vse vizitne fotografije so dimenzije 10,5 x 6,5, kartončki

pa so rumenkaste barve. V leto 1879 datira njegov ateljejski portret opernega pevcu Josipa Nollija, ki je upodobljen kot grof Alfonso v operi »Favorito«⁸⁸ kot spomin na velik uspeh tega pevcu, ki je tisto leto v tej vlogi kar sedemkrat zapored nastopil v Milanu.⁸⁹

Očitno je med fotografi vladala močna medsebojna konkurenca, saj so bili nekateri stanovski kolegi zaradi Paierja nejevoljni. V tem smislu lahko razumemo »svarilo«, ki ga je 23. novembra 1877 anonimnež s psevdonimom Laščan objavil v časopisu *Slovenski narod*:

»Nek fotograf K. P-r je tod okrog mene osebe zvodil za nos; dal si je plačati naprej, a naredil nij nič – izginil je nagloma. Da ne bi kdo še kje drugod tako naletel, svetujemo vsakateremu, naj bo previden in naj se ne da prevariti od človeka, ki je po vsem svetu doma, pa še nemčur povrhu, saj imamo dovolj izvrstnih fotografov s stalnim sedežem v domačej deželi.« Paier je te obtožbe zanikal že v naslednji številki *Slovenskega naroda* in zagotovil, da je vse skupaj laž in da lahko sodno dokaže, da je poslal fotografije

⁸³ 1. februarja 1877 je bil v *Učiteljskem tovarišu* razpis za izpraznjeno mesto učitelja na Brdu. *Učiteljski tovariš* 17, 1. 2. 1877, št. 3, str. 48.

⁸⁴ ZAL, LJU 488, Rokopisne knjige Cod XX/8, fol. 106 in ARS, AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, spisi št. 957/1877.

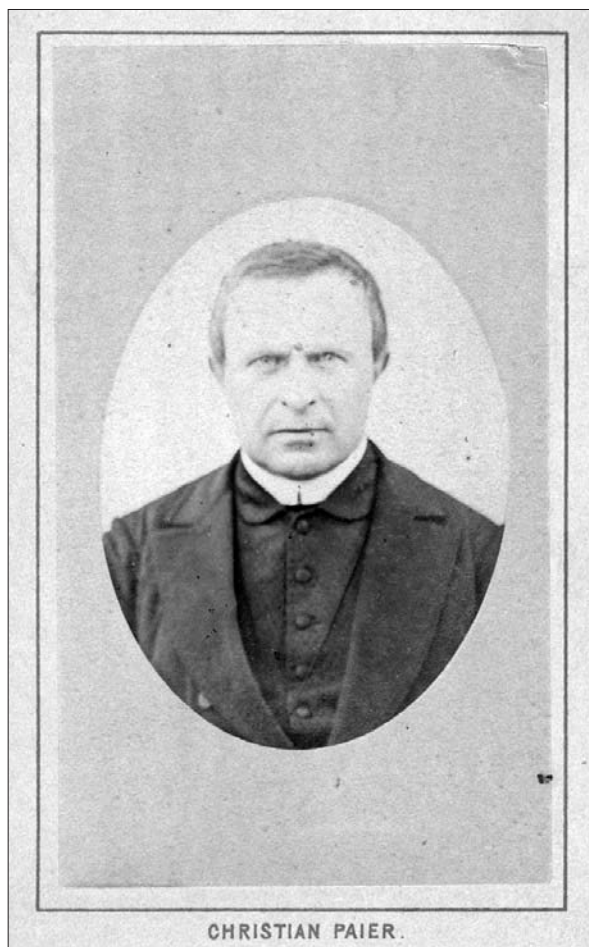
⁸⁵ ARS, AS 16, priloga k spisu 1512/1871.

⁸⁶ Slovenski gledališki inštitut, fototeka, Josip Nollj, 1879.

⁸⁷ NŠAL 107, šk. 22, album št. 1, str. 42, Petrič.

⁸⁸ Slovenski gledališki inštitut, fototeka, Josip Nollj, 1879.

⁸⁹ Kambič, Iz starih, str. 47, 48.

Portret župnika Blaža Petriča (1824–1903). Foto: C. Paier. Desno zadnja stran s Paierjevim logotipom (NŠAL šk. 22, album 1, str. 42).

vsakomur, ki mu jih je plačal. Spomnil je na prstan, ki mu ga je poslal cesar, in zaključil: »Jaz sem pošten človek in tako bodem tudi ostal. Naj si lažnivi 'Laščan' še toliko trudi moje ime ograditi.«⁹⁰

Paier je v tistem času deloval kot ateljejski in popotni fotograf. 27. oktobra 1878 je fotografiral osrednje prizorišče slovenskega narodnega tabora v Dolini pri Trstu, ki sta ga organizirala politično društvo Edinost in domače društvo. Na fotografiji, ki je nastala pred osrednjim dogodkom ali po njem, je prikazan slovesno okrašen prostor v vasi blizu cerkve, na obeh straneh govorniškega odra pa so razporejeni nekateri udeleženci. Fotografijo danes hrani Slovensko kulturno društvo Valentin Vodnik iz Doline pri Trstu.⁹¹

Še bolj kot fotografska dejavnost je v tem obdobju (mogoče) zanimiva njegova zasebnost. Ob tokratni vrnitvi z njim ni prišla njegova žena Filomena, s katero sta se takrat že razšla, niti ni podatka, da bi bila z njim njegova zakonska hči Hortensia, sta bili pa z njim tesno povezani dve drugi ženski, ki jima je

bilo, zanimivo, ime Filomena. Prva je bila Filomena Zenop, zlatarjeva hči, rojena leta 1856 v Carigradu, armenskokatoliške veroizpovedi. 20. februarja 1877 se ji je na naslovu *Krenngasse* (Hrenova ulica) 316 rodil nezakonski sin Joseph.⁹² To je še toliko bolj zanimivo, ker gre za naslov, kjer je bival Christian Paier, saj je ob vpisu v obrtni register 11. aprila 1877 naveden kraj bivanja *Stadt* (mesto) 316.⁹³ V odsotnosti je bila botra otroku Christianova sestra Helena, poročena Massiah, soproga trgovca iz Kaira. Otrok, krojaški vajenec, je umrl star trinajst let 26. marca 1891 na Gledališki ulici 10 v Ljubljani, in sicer za posledicami srčne kapi.⁹⁴ Filomena Zenop je imela leta 1882 v Trstu še enega nezakonskega otroka po imenu Viktor, ki naj bi se kasneje izgubil v Carigradu.⁹⁵ S popolno gotovostjo lahko trdimo, da je bil Jožef Ze-

⁹⁰ *Slovenski narod*, 23. in 24. 11. 1877.

⁹¹ *Globočnik, Iz zgodovine*, str. 29.

⁹² NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, krstna knjiga 1876–1882, str. 32.

⁹³ ZAL, LJU 488, Rokopisne knjige Cod XX/8, fol. 106.

⁹⁴ NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Ljubljana – Marijino oznanjenje, M 1891.

⁹⁵ NŠAL, ŽA Kranj, status animarum gostačev za Kranj 1809–1923, št. 999.

Singulorum habitantium		Nativitatis					1			An communicaverit in Pascha?		ADNOTATIO		
CIT/NOMEN & Cognomen	Conditio	locus	dies	mensis	Annus	vaccinatus	confirmatus	primo confessus	primo commun.	matrimon. Junct.	Mortuus		2	3
													Anno millesimo octingentesimo	Anno millesimo octingentesimo
999 <i>Ch. Kranj</i> + <i>Paier</i>	<i>v. Kranj</i> <i>104</i>		<i>14. dec.</i>		<i>1839</i>								<i>1</i>	<i>2</i>
<i>Ma. Filomena</i> + <i>Teodorica</i> + <i>Paier</i>		<i>Sonyona</i>			<i>1846</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
<i>Hortensia h.</i>		<i>Alkama-</i> <i>vna</i>			<i>1867</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
+ <i>Pa. h.</i>					<i>1865</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
<i>Ma. Filomena</i> <i>Kranj</i>	<i>Ljubljana</i> <i>Carigrad</i>				<i>1856</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
+ <i>Jožef Kranj</i> + <i>Paier</i>		<i>Ljubljana</i> <i>Carigrad</i>	<i>20. febr.</i>		<i>1876</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
<i>Alojz. Minazagenian</i>		<i>Ljubljana</i> <i>Carigrad</i>			<i>1879</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
<i>M. Terezia</i> + <i>Paier</i>	<i>Mat. v. Kranj</i> <i>104</i>				<i>7. okt. 1815</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
<i>Victor nešk.</i> <i>o. Kranj</i>		<i>Trst</i>			<i>1882</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	
<i>Kranj 193 (11/1886)</i>		<i>Ljubljana</i>			<i>1890</i>							<i>1</i>	<i>2</i>	

Vpis družine Paier v statusu animarum gostačev župnije Kranj
(NŠAL, ZA Kranj, status animarum gostačev za Kranj 1809–1923, št. 999).

nop Christianov nezakonski otrok, saj je do leta 1886 z njim bival na Jutrovem, kasneje (1886–1892) pa z njim in z njegovo materjo v Kranju št. 193 in nato v Ljubljani na Gledališki ulici 10.⁹⁶

Druga, še bolj skrivnostna ženska je bila Filomena Minazagenian, samska uslužbenka, doma iz Carigrada. 19. februarja 1879 je v Spodnji Šiški 84 oz. v Kolizeju rodila nezakonskega otroka Alojzija.⁹⁷ V statusu animarum župnije Kranj je pri njej zapisano »Mati v službi v Carigradu«.⁹⁸

Domnevamo, da gre pri obeh Filomenah za eno in isto osebo, težko si namreč predstavljamo, da bi Christian s seboj pripeljal kar cel harem. To lahko sklepamo tudi zaradi enakega osebnega imena (Filomena), istega kraja rojstva (Carigrad) ter dejstva,

da je tudi Alojzij Minazagenian ves čas bival s Christianom in nato z njegovo materjo Terezijo ter da je bil leta 1890 ob popisu prebivalstva poimenovan kot Alojzij Zenop – Minazagenian, dijak.⁹⁹ Paier je v prošnji za podporo leta 1888 nedvoumno zapisal, da je oče dveh nepreskrbljenih otrok,¹⁰⁰ zaradi česar lahko trdimo, da sta bila oba otroka, Jožef in Alojzij, nesporno njegova, vprašanje je le, ali sta bila brata ali polbrata.

Štiri leta bivanja v domovini so bila za Christiana očitno več kot dovolj in nemirna kri ga je znova gnala v tujino. 22. aprila 1879 je mestni magistrat v Ljubljani deželnemu predsedstvu sporočil, da je Paier prenehal s svojo obrtjo v Ljubljani, da ne vedo, kje se nahaja, in da so njegovo obrt v skladu z zakonodajo izbrisali.¹⁰¹ Deželno predsedstvo je zaznamek o pre-

⁹⁶ ZAL, LJU 504, Statistični popisi, popis prebivalstva 1890, mf. 178, Zenop Pepe.

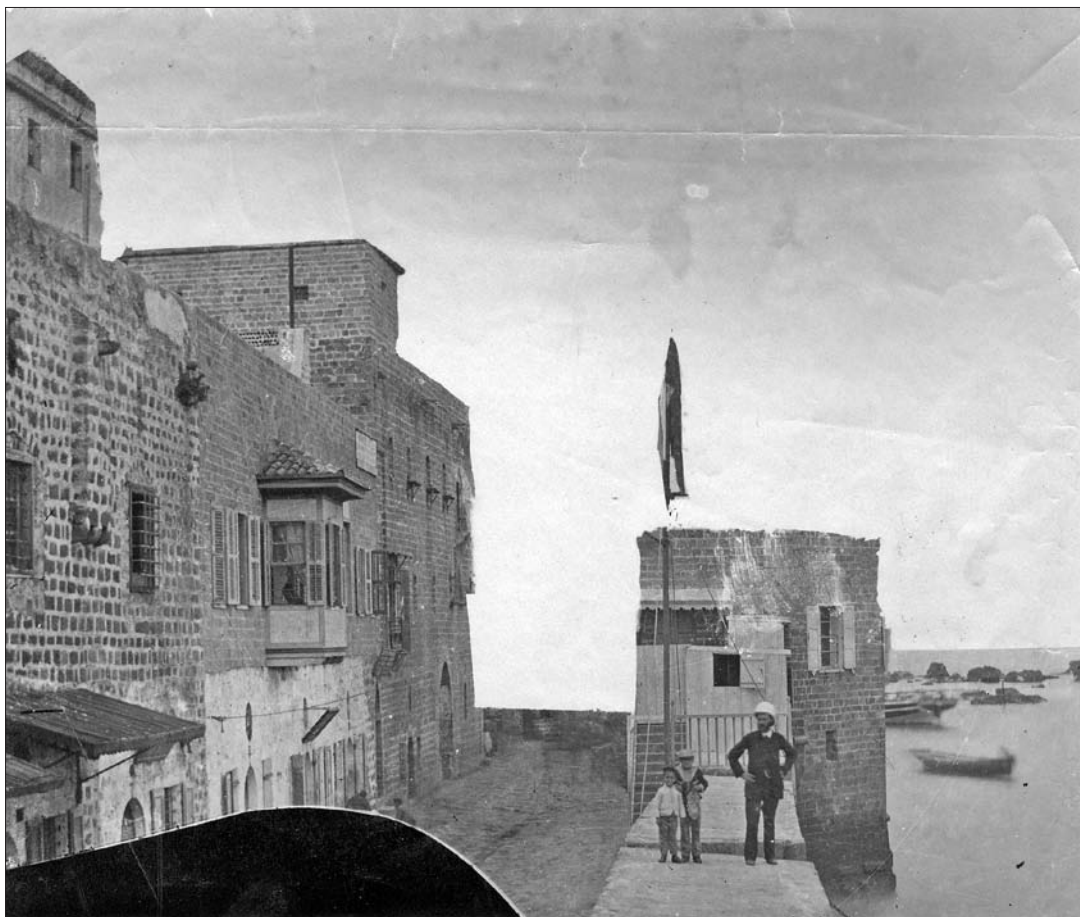
⁹⁷ NŠAL, ZA Ljubljana – Marijino oznanjenje, rojstna knjiga 1879–1891, str. 5.

⁹⁸ NŠAL, ZA Kranj, status animarum gostačev za Kranj 1809–1923, št. 999.

⁹⁹ ZAL, LJU 504, Statistični popisi, popis prebivalstva 1890, mf. 178, Zenop – Minazagenian Alojz.

¹⁰⁰ ARS, AS 16, spis št. 710/1888, Paierjevo pismo cesarju, 23. 3. 1888.

¹⁰¹ ARS, AS 16, dopis št. 835/1879.

Domnevna Paierjeva fotografija. Z malo domišljije bomo na fotografiji videli Christiana in dva njegova nezakonska otroka (NŠAL 107, šk. 34).

nehanju njegove obrti vpisalo v seznam na kranjskem obstoječih s tiskom povezanih obrti oz. obrtnikov.¹⁰² Sklepamo lahko, da vsi vizitni portreti, ki jih je Paier posnel v Ljubljani, do sedaj jih poznamo enajst, izvirajo prav iz obdobja od 1877 do 1879, ko je imel za to dejavnost obrtno dovoljenje.

Od tega dokumenta naprej do leta 1886 nimamo nikakršne gotove sledi o njegovem življenju, zato sklepamo, da je ponovno odšel na Jutrovo in se tam ukvarjal s fotografijo. Možno je tudi, da je začasno bival v Trstu, saj je Filomena Zenop tam leta 1882 rodila nezakonskega otroka Viktorja, ki bi lahko bil Paierjev tretji nezakonski sin, a to so le domneve. Frančišek Lampe pa piše, da se je s Paierjem srečal leta 1884,¹⁰³ kar bi pomenilo, da je takrat bival v Ljubljani, a kot bomo pokazali, je ta podatek malo vprašljiv. Možno je, da se je Lampe za kakšno leto uštel, ali pa je Paier prišel na kratek obisk.

Zadnje desetletje življenja 1886–1895

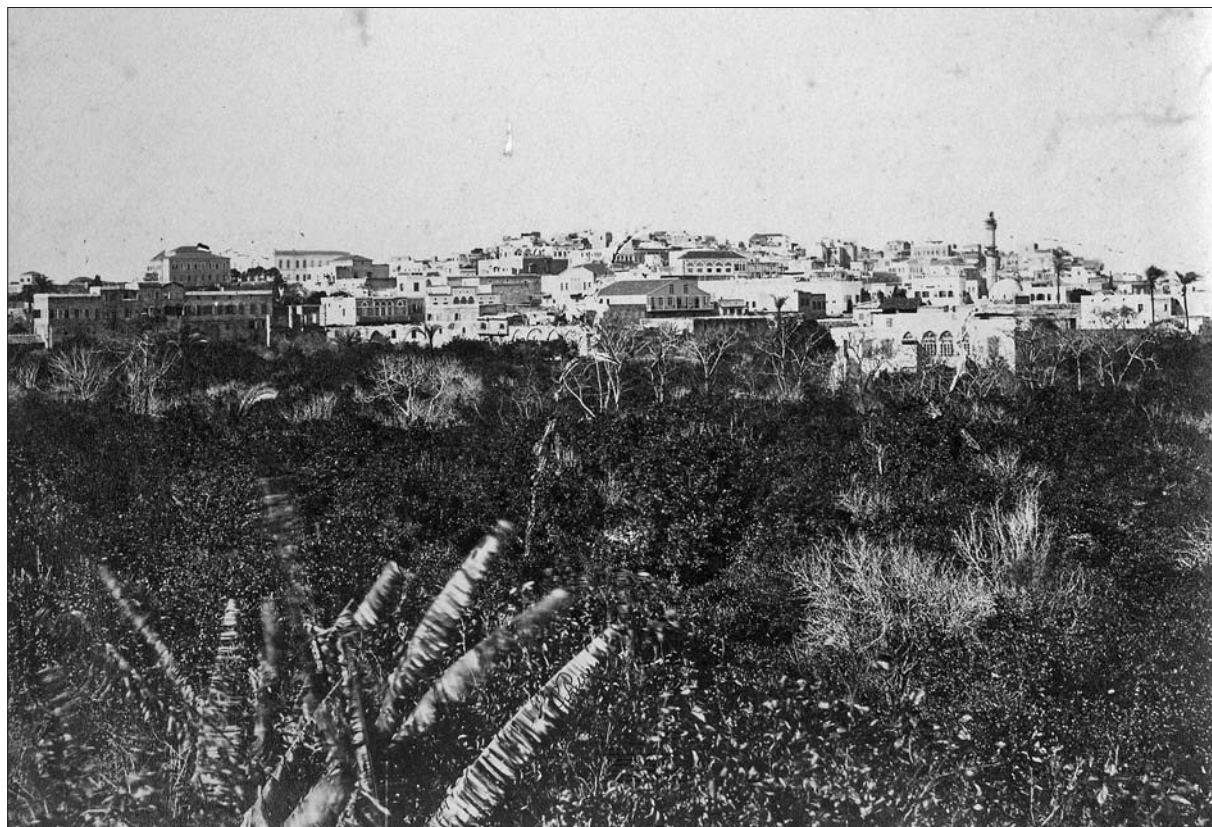
Leta 1886 so Paierja na Jutrovem oropali, ostal je brez denarja, oblek in fotografskih aparatov, zato se je bil prisiljen vrniti domov. Ker je ostal brez vsega, mu je domov pomagal konzul, ki je njemu in njegovima otrokoma plačal povratne vozovnice.¹⁰⁴ Kot njegova otroka sta gotovo mišljena nezakonska sinova s Filomeno oz. s Filomenama Alojzij in Jožef, saj je bila njegova zakonska hči Ida takrat že mrtva, o hčeri Hortensii pa ni nobenega podatka, da bi kdaj bivala v očetovi domovini.

Ta dogodek je bil prelomen v njegovem življenju, saj si od takrat nikoli več ni docela opomogel, skupaj z otrokoma in materjo pa je odtlej do smrti živel bolj ko ne v revščini. Pogosto je prosil za pomoč ter prejemal sredstva od dobrotelčnih ustanov in posameznikov. Ko se je proti koncu leta 1886 vračal domov, je z otoka Krfa neposredno na cesarsko-kraljevi urad velikega dvornega mojstra na Dunaj poslal prošnjo za odkup niza fotografij pečin Jafe in okolice, kjer se je leta 1869 cesar Franc Jožef, ko je obiskal Sveto deže-

¹⁰² ARS, AS 16, priloga k spisu 1512/1871.

¹⁰³ Lampe, Potovanje, str. 26.

¹⁰⁴ ARS, AS 16, dopis št. 1573, 6. 6. 1887.

Panorama Jafe. Foto: C. Paier (NŠAL 107, šk. 14).

lo, v življenjsko nevarnih okoliščinah vkrcal na ladjo. Urad se je obrnil na deželno vlado na Kranjskem, ta pa na mestni magistrat v Ljubljani, saj bi se o odkupu in vrednosti fotografij lahko odločalo le tako, da bi bila prošnja poslana po poti ustreznega organa, to pa je bil Cesarsko-kraljevi višji komorni urad na Dunaju. Iz Ljubljane so 23. decembra odgovorili, da se je Paier pred tremi tedni preselil v Kranj.¹⁰⁵ Paier je bil v vmesnem času že na Dunaju in je izvedel, da so prošnjo predali deželni vladi, zato jih je prosil, da mu odgovor pošljejo na naslov Kranj št. 193, kamor se je preselil.¹⁰⁶

Nenavadna družčina, ki se je preselila v Kranj, je pri kranjskem župniku in dekanu Antonu Mežnarcu vzbudila nemalo začudenja in sumov. O Paierjevem prvem zakonu in dveh otrocih ter otrocih, ki jih je pripeljal s seboj v Kranj, se je najprej pozanimal pri Christianu, a mu očitno ni povsem zaupal, saj je njegove trditve preveril še s pismom na župnijski urad sv. Katarine v Aleksandriji. Tja je naslovil vprašanje, ali držijo podatki o obeh hčerah, ter o tem, da naj bi njegova zakonska žena Filomena Pecherič umrla.¹⁰⁷ Iz Aleksandrije mu je tamkajšnji nemški kurat

p. Ladislaus Schreide OFM potrdil rojstvo obeh hčera in smrt prvorojenke Ide, smrti žene pa v mrliških knjigah ni mogel potrditi in je prosil še za kakšen dodaten podatek.¹⁰⁸

Po prihodu domov leta 1886 je bil, kot rečeno, brez sredstev in fotografske opreme. Neki ljubljanski fotograf mu je brezplačno podaril star fotografski aparat, s katerim je spet pričel fotografirati, a prihodki so bili nizki.¹⁰⁹

Na višjem komornem uradu so v začetku leta 1887 naročili fotografije Jafe, 9. maja 1887 pa se je Paier nanje obrnil še enkrat, tokrat za denarno pomoč, da bi mogel dokončati delo. Pojasnil je, da je zaradi ropa Arabcev, dveh nepreskrbljenih mladoletnih otrok in bolne matere v hudih gmotnih težavah, zato prosi za pomoč.¹¹⁰ Deželno glavarstvo v Kranju je potrdilo, da Paier živi v zelo slabem gmotnem položaju, da so njegovi prihodki zgolj sredstva, ki mu jih za fotografske posnetke dajo razni dobrotniki, in da predlagajo, da se mu daruje vsota 100 gld.¹¹¹ Kabinetska pisarna njegovega veličanstva Franca Jožefa

¹⁰⁵ LJU 489, reg I., šk. 1001, št. 184, dopis predsednika deželne vlade Winklerja ljubljanskemu županu Grasselliju, 15. 12. 1886. *Slovenski gospodar*, 23. 11. 1916, str. 6.

¹⁰⁶ ARS, AS 16, dopis št. 4443, 28. 12. 1886.

¹⁰⁷ ŽA Kranj, Župnijska in dekanijska korespondenca, šk. I./12,

26. 2. 1887.

¹⁰⁸ ŽA Kranj, Župnijska in dekanijska korespondenca, šk. I./12, 29. 3. 1887.

¹⁰⁹ ARS, AS 16, dopis št. 1573, 6. 6. 1887.

¹¹⁰ ARS, AS 16, dopis št. 1688, 24. 6. 1887, znotraj njega pismo C. Paierja iz 9. 5. 1887.

¹¹¹ ARS, AS 16, dopis št. 1573, 6. 6. 1887.

je Paierju v začetku julija 1887 nakazala sredstva v višini 50 gld.¹¹²

Marca 1888 je Paier dokončal album pečin v Jafi, ki je obsegal 23 kosov velikega formata, in ga želel poslati cesarju v dar, ob tem pa zopet potarnal nad svojim slabim gmotnim položajem.¹¹³

Po poizvedovanju oblasti je okrajni glavar iz Kranja maja 1888 poročal, da Paierja že dolgo ni več v Kranju, da verjetno dela pri kakšnem fotografu v Ljubljani, da pa sta v Kranju ostala njegova neprekrbljena otroka in ostarela mati, ki živijo v bednih razmerah in le od dobrodelnosti. O njegovem moralnem stanju pa je zapisal, da se je Paier prekomerno vdajal alkoholu in da ima v sebi potovalni nagon, ki se ga je navzel ob dolgoletnem bivanju v deželah Orienta. Album, ki ga je Paier predložil deželnemu predsedstvu in želel poslati cesarju, pa so mu 16. maja 1888 vrnili. Deželno predsedstvo je nato Cesarsko-kraljevemu višjemu komornemu uradu na Dunaj kljub temu priporočilo, da Paierju zaradi domoljubnih namenov, velikega truda in stroškov, ki jih je imel z izdelavo albuma, ter njegovega slabega gmotnega stanja podari 80 do 100 gld podpore.¹¹⁴ In res je Paier junija dobil podporo v višini 20 cekinov.¹¹⁵

Leta 1888 najdemo v *Slovenecu* poročilo o blagoslovu šolskega bandera v Dobropolju na dan 31. julija 1888, in sicer ob 40-letnici vladavine cesarja Franca Jožefa. V članku med drugim piše: »Slednjič bil je tukaj bivajoči fotograf g. K. Paier tolikanj prijazen, da je fotografiral novo zastavo, pod katero so bili zbrani nekateri učenci in učenke z učiteljskim osebjem.«¹¹⁶

Leta 1890 je Christian stanoval v Ljubljani, a je bilo njegovo gmotno in zdravstveno stanje čedalje slabše. Že leta 1890 je mestni magistrat v Ljubljani prosil za podporo.¹¹⁷ Tudi njegova mati se je znašla v revščini in je leta 1891 ljubljanski magistrat prosila za podporo.¹¹⁸ Lekarna »Zum goldenen Hirschen« je v zadnjem četrtletju leta 1892 mestnemu magistratu v Ljubljani izdala račun za zdravila, ki jih je izdala revnim Ljubljančanom, med katerimi najdemo tudi Christiana Paierja, ki je zdravila dobil 19. in 22. oktobra 1892.¹¹⁹ Naslednje leto je Paier zbolel in bil sprejet v mestno bolnišnico.¹²⁰

Septembra in oktobra 1894 je bil Paier v Budim-

pešti, od koder je Francišku Lampetu pisal o nesreči, v kateri se je znašel, in ga prosil za finančno pomoč, da bi se lahko vrnil. Tja se je verjetno odpravil zaradi fotografiranja, saj je zapisal: »Prinesel bom slike, da se bote čudili.« Lampeta je prosil, naj se po pomoč zanj obrne tudi na gospoda Janežiča in Smrekarja.¹²¹ Paier je Lampetu napisal: »Da vsaj tri goldinarje dobim, prinesel vam bom lepe slike iz Egipta prinesel (!), jest sem se tukej prevaril, ker ne znam ogersko in ti srovaki sovražijo kdor jezika njih ne zna. /.../ Prosim vas z povzdignjenimi rokami pomagajte mi, da drugi teden u pondelk damu pridem in odpustite kar sim vas razžalil, sem prestal veliko na jutrovem pa kar tukaj še perglihe ni.«¹²² Sklepamo lahko, da mu je Lampe v starosti in revščini večkrat pomagal, v zahvalo pa mu je Paier podaril fotografije, ki so danes shranjene v Nadškofjskem arhivu v Ljubljani. To lahko sklepamo iz pisem in Lampetovih pripisov na nekaterih fotografijah.

Paier je umrl 20. avgusta 1895 na Vodmatu 38 v Ljubljani za posledicami jetike. Pokopan je bil naslednji dan na pokopališču pri sv. Krištofu.¹²³

Njegova mati Terezija je nato bivala v hiralnici na Radeckega cesti 11, kjer je 18. februarja 1900 umrla.¹²⁴ Kaj se je zgodilo z nezakonskim sinom Alojzijem, ni znano.

Paierjeva fotografska zapuščina v Nadškofjskem arhivu v Ljubljani

Prispeli smo do točke, ki je bila prvoten namen raziskave, in sicer popisa Paierjevih fotografij v NŠAL. Nina Zupan Šorli jih je leta 2010 evidentirala deset, ob natančnem pregledu pa smo jih evidentirali še nadaljnjih dvanajst. Poleg tega v škatlah 14, 33 in 35 hranimo še vsaj 15 fotografij z Bližnjega vzhoda in Rima,¹²⁵ za katere domnevamo, da bi lahko bile Paierjeve, a tega ne moremo z gotovostjo dokazati. Štiri domnevne Paierjeve fotografije so oktobra 2009 preučevali v Restavratorskem centru Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Ob primerjalni raziskavi med Paierjevo fotografijo »Hamram el Scherif« (tukaj oštevilčena pod št. 12),¹²⁶ njegovimi domnevnimi deli in eno sočasno fotografijo, ki gotovo ni njegova, je bila ugotovljena njihova materialna

¹¹² ARS, AS 16, dopis št. 1812, 4. 7. 1887.

¹¹³ ARS, AS 16, dopis št. 710/1888.

¹¹⁴ ARS, AS 16, dopis št. 1171/1888 in 1287/1888.

¹¹⁵ *Slovenec*, 30. 6. 1888, št. 148.

¹¹⁶ *Slovenec*, 4. 8. 1888, št. 178.

¹¹⁷ ZAL LJU 487, Indeksi in delovodniki, šk. 35, št. 39, indeks, črki N, P 1881–1890, leto 1890, vložna št. 5547 f. XII/6. Pripadajočega spisa ni v ustreznih fasciklih.

¹¹⁸ ZAL LJU 487, Mesto Ljubljana, Indeksi in delovodniki, šk. 50, št. 54, indeks, črka P 1891–1900, leto 1891, vložna št. 24361, f. XII/6. Pripadajočega spisa ni v ustreznih fasciklih.

¹¹⁹ ZAL LJU 489, Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura, Reg. I, šk. 1313, f. 1083, št. 675, 11. 1. 1893, XI/9.

¹²⁰ ZAL LJU 487, Mesto Ljubljana, Indeksi in delovodniki, šk. 50, št. 54, indeks, črka P 1891–1900, leto 1893, vložna št. 13828. Pripadajočega spisa ni v ustreznih fasciklih.

¹²¹ Verjetno je mislil na profesorja na ljubljanski bogoslovni šoli Jožefa Smrekarja in Janeza Janežiča.

¹²² NŠAL 453, Francišek Lampe, šk. 36, korespondenca, Christian Paier.

¹²³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Peter, mrliška knjiga 1892–1904, str. 92.

¹²⁴ ZAL, LJU 500, Domovinski oddelek, mf 407; NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig, Ljubljana – bolnica, mrliška knjiga 1900.

¹²⁵ Tri fotografije velikega formata v šk. 35, ki prikazujejo Rim (Forum Romanum, Kapitol in cerkev sv. Pavla zunaj obzidja), imajo na prednji strani rokopis, ki ga je pisala ista oseba kot na Paierjevih fotografijah št. 12 (Haram al-Sharif 2) in št. 13 (Mošeja Al-Aqsa).

¹²⁶ Glej poglavje »Paierjeva fotografska zapuščina v NŠAL«.

Šentrupert na Dolenjskem. Foto: C. Paier (NŠAL 107, šk. 14).

sestava. Glede na to, da so fotografi v drugi polovici 19. stoletja intenzivno eksperimentirali, na osnovi samo materialnih komponent raziskovalci pod vodstvom dr. Polonce Ropret avtorstva domnevnih fotografij niso mogli nedvoumno pripisati Paierju.¹²⁷ Med temi domnevnimi fotografijami sta bili tudi Ruska cerkev v Jeruzalemu (tukaj oštevilčena pod št. 17) in Kalifov grob v Kairu (tukaj oštevilčena pod št. 11), za kateri smo sedaj nesporno dokazali, da pripadajo Paierju.

Med Paierjeve fotografije smo uvrstili tiste, ki nosijo njegov podpis na prednji ali zadnji strani, in tiste, kjer na prednji strani sicer ni podpisa, je pa na zadnji ali prednji strani nedvomno njegov rokopis, ki je zelo prepoznaven. Značilno razširjeno pisavo smo primerjali s pismoma, ki ju je Paier leta 1894 poslal Frančišku Lampetu, in drugimi njegovimi rokopisi ter ugotovili, da gre za nesporno isto roko. Napisi na zadnjem delu fotografij št. 4, 5, 7–11 nedvomno pripadajo Christianu Paierju. Napisi na fotografijah št. 9, 10 in prvi stavek na fotografiji št. 11 so napisani z rdečim črnilom in verjetno starejši od ostalih. Na fotografiji št. 9 pa je nedvomno zapis Frančiška Lampeta o Paierjevi smrti: »Pajer je umrl dne 20/8 95 ob 3. u. zj. Ob 10 so ga nesli na Udmata – mrtvašnico.«

Fotografije z Jutrovega niso časovno datirane, lahko so nastale kadar koli v časovnem razponu od leta 1861 do 1886, ko je Paier tam prebival. Primerjava dveh fotografij iste stavbe (št. 12, Haram al-Sharif 2, in št. 18, Haram al-Sharif 3) kaže kar nekaj detajlnih sprememb na in ob obzidju templja, kar dokazuje, da je bilo med posnetkoma precej časovnega razmika. Prav tako ne moremo natančno datirati fotografij Šentruperta in Ljubljane.

Staro oštevilčenje fotografij, ki je nastalo ob arhivskih popisih v preteklosti, ni navedeno, kot tudi ne stari napisi mer.

1. Šentrupert na Dolenjskem; fotografija: 16,3 X 24,7,¹²⁸ šk. 14. Napis spredaj: *Paier*. Napis zadaj: *Št. Rupert* – naknaden.
2. Ljubljanska stolnica; fotografija: 20,2 X 25,2, nalepljena na 29,8 X 37,1; šk. 33. Napis spredaj: *C Pa*. Napis zadaj: /.
3. Cerkev božjega groba v Jeruzalemu 1; fotografija 24 X 19,7/20, nalepljena na kartonu 32,7 X 24,6; šk. 14. Napis spredaj: *C. Paier* – obrezan. Napis zadaj: /.
4. Hiša v Jafi, fotografija: 18,8 X 23,5, nalepljena na 21,2 X 23,5; šk. 14. Napis spredaj: *C. Paier*. Napis zadaj: *Wohnung der 2 Apostel Simon der Gerber und Petru[s] in Jafa Palestina*.

¹²⁷ »Christian Paier, fotograf. Poročilo o preiskavi materialov fotografskih odtisov«, Ljubljana, oktober 2009, nahaja se v NŠAL 107, šk. 14.

¹²⁸ Višina X širina.

5. Panorama Jafe; fotografija: 18 X 23, nalepljena na 20,5 X 23; šk. 14. Napis spredaj: *C. Paier* – v fotografiji. Napis zadaj: *Jafa in Palestina*.
6. Haram al-Sharif 1; fotografija: 18,4 X 23,2, nalepljena na 31,5 X 24,9; šk. 14. Napis spredaj: *C. Paier*. Napis zadaj: /. Fotografija je na sredini poškodovana (predrta).
7. Cerkev božjega groba v Jeruzalemu 2, fotografija: 17,3/16,9 X 24,6, nalepljena na 19,5 X 24,6; šk. 14. Napis spredaj: /. Napis zadaj: *Hl. Grabeskirche Jerusalem*.
8. Grob arabskega šerifa El Nasserja pri Kairu, fotografija: 24,7/24,3 X 18,9, nalepljena na 34,3/33,9 X 25,1/25,4; šk. 14. Napis spredaj: /. Napis zadaj: *Grab eines arabischen Scherifs El Nasser bei Cairo. Der oberste war mein Maulthier-treiber und für Bakšiš die Araber zusammen gebracht*.
9. Mošeja Mar-haba, Kairo, 1, fotografija: 24/23,6 X 18,8/19, nalepljena na 39,1 X 30,5; šk. 34. Napis spredaj: /. Napis zadaj: *Cairo: die Moschee Mar – haba. Pajer je umrl dne 20/8 95 ob 3. u. zj. Ob 10 so ga nesli na Udmata – mrtvašnico*.¹²⁹
10. Mošeja Mar-haba, Kairo, 2, fotografija: 25,3 X 20, nalepljena na 39 X 31,1; šk. 34. Napis spredaj: /. Napis zadaj *Cairo: die Moschee Mar – haba*.
11. Kalifov grob v Kairu, fotografija: 20,9 X 25,4, nalepljena na 30,2 X 39; šk. 34. Napis spredaj: /. Napis zadaj: *Cairo Kalifengräber. Jetzt Moschei Sultan – Barkouk ½ Stunde von Cairo*.
12. Haram al-Sharif 2, fotografija: 19,3 X 24,2, nalepljena na 32,7 X 48,7; šk. 35. Napis spredaj: *Paier. Haram el Scherif. Theil des Tempelplatzes mit der Omarmoschee an der Stelle des jüdischen Tempels vom südlichen Theile Sions aufgenommen mit dem dazwischen gelegenen Thale Tyropocon; östlich rechts der Ölberg. An der Tempelmauer der Brückenkopf der zerstörten Brücke auf den Sion*. Napis zadaj: /.
13. Mošeja Al-Aqsa, fotografija: 19,3 X 24,7, nalepljena na 32,7 X 49; šk. 35. Napis spredaj: *Paier. Axa Moschee. Südlicher Theil des Tempelplatzes mit den südlichen Umfangsmauern der Stadt Jerusalem von der Südseite Sions aufgenommen. Südwestlich an der Tempelmauer der Brückenkopfansatz der Brücke vom Tempelplatze auf den Sion über den dermahl mit großen Kaktusgewachsen dicht bewachsenen verschütteten Tyropöon. Östlich rechts der Ölberg. Südlich in der Umfangsmauer ein Thurn mit dem sogenannten Mistthore daneben ein Dattelpalmbaum*. Napis zadaj: /.
14. Patriarhova stavba 1, fotografija: 18,7/19,1 X 22,8, nalepljena na 20,7 X 22,8; šk. 14. Napis spredaj: 1, 2, 3 – na fotografiji. Napis zadaj: *Patriarchen Gebaude. 1 Eingang von Jerusalem. 2 Burg David 3 Weg nach Be*.
15. Patriarhova stavba 2, fotografija: 19,9/19,6 X 22,8, šk. 35. Napis spredaj: *C Paier*.¹³⁰
16. Jafa, fotografija: 16,6 X 24,2, nalepljena na 23,3/23 X 31,6/31,9; šk. 35. Napis spredaj: *C Paier*. Napis zadaj: /.
17. Ruska cerkev v Jeruzalemu, fotografija: 21,1 X 25, nalepljena na 31,1 X 39; šk. 35. Napis spredaj: /. Napis zadaj: *Ruska cerkev v Jeruzalemu (Paier)*.
18. Haram al-Sharif 3, fotografija: 17,7/17,5 X 24, nalepljena na 25/24,8 X 36,1/36,4; šk. 35. Napis spredaj: /. Napis zadaj: /.¹³¹
19. Portret župnika Blaža Petriča (1824–1903), fotografija: 10,5 X 6,5; šk. 22, album 1, str. 42.
20. Portret neznanega duhovnika, fotografija: 10,5 X 6,5; šk. 22, album 2, str. 24.
21. Portret frančiškana, fotografija: 10,5 X 6,5; šk. 22, album 2, str. 31.
22. Portret starejše dame, fotografija: 10,5 X 6,5; šk. 91, album 1, str. 22.

Preostala evidentirana Paierjeva fotografska zapuščina

Paier je bil popotni fotograf, ki se je v Jeruzalemu, Kairu, Aleksandriji in drugih mestih Bližnjega vzhoda vrsto let preživel s fotografijo, zato ni čudno, da so danes njegove fotografije v številnih državah širom sveta, od Turčije, Avstrije, Italije do Nizozemske in gotovo še marsikje. Natančno evidentiranje njegovega opusa je praktično nemogoče, saj bi to pomenilo dolgotrajno križarjenje po muzejskih, arhivskih in zasebnih zbirkah po domovini in svetu. Njegov poznani opus se bo tako iz leta v leto gotovo širil in bodo na plano prihajale vedno nove fotografije. Zaradi raztresenosti njegove fotografske zapuščine nam je v veliko pomoč svetovni splet, kjer lahko njegova dela najdemo tako na straneh raznih kulturnih institucij kot tudi avkcijskih hiš, kot npr. fotografija Port Saída iz leta 1865.¹³² Paier je naredil veliko reprodukcij, steklene plošče so bili namreč negativ, ki jih je potem kopiral na papir,¹³³ zato lahko enake posnetke najdemo na raznih koncih sveta.

Mirko Kambič je leta 1975, ko se je pričelo raziskovanje Paierjeve fotografske zapuščine, evidentiral tri njegove fotografije, Nina Zupan Šorli jih je leta 2010 evidentirala že osemindeset.¹³⁴ Sedaj lahko govorimo že o osemindesetih poznanih Paier-

¹³⁰ Gre za identično fotografijo, kot je št. 14, le da spodnji del ni odrezan in je viden Paierjev podpis, poleg tega je bila narejena kasneje, ko je bil stekleni negativ že očitno počen. Vidna je razpoka, ki se vleče po levi strani fotografije.

¹³¹ Enako reprodukcijo hranijo tudi v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

¹³² <https://auction.catawiki.com/kavels/1642095-christian-paier> (pridobljeno 8. 11. 2016).

¹³³ Globočnik, Popotni fotograf, str. 119; Kambič, Iz starih, str. 49.

¹³⁴ Zupan Šorli, Christian Paier, str. 330.

¹²⁹ Rokopisni pripis s svinčnikom pripada Francišku Lampetu.

Port Said. Foto: C. Paier, 1865 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kristijan_Pajer_-_Port_Said.jpg).

jevih fotografijah. Med njimi je enajst vizitnih portretov domačih oseb, sedemnajst portretov oseb z Jutrovega, šestnajst panoramskih fotografij slovenskih krajev ter štiriinpetdeset fotografij zgradb in krajev z Jutrovega.

Seznam Paierjevih fotografij:
Institucije

- Zgodovinski arhiv Ljubljana (6), podobe stare Ljubljane.¹³⁵
- Nadškofjski arhiv Ljubljana (22).
- Narodna in univerzitetna knjižnica (9), šest posnetkov Jeruzalema in tri portretne fotografije.¹³⁶
- Slovenski gledališki inštitut (1): Portret opernega pevca Josipa Nollija v vlogi grofa Alfonsa (1877).
- Narodni muzej Slovenije (5), Ribnica, Ljubljana (stolnica in škofija), Panorama Jeruzalema in dva portreta.¹³⁷
- Gorenjski muzej (1), panorama Kranja.¹³⁸
- Slovensko kulturno društvo Valentin Vodnik, Dolina pri Trstu (1), Tabor v Dolini pri Trstu, 1878.¹³⁹
- Albertina, Dunaj, Avstrija (26). Album Svete dežele, ki ga je Paier leta 1864 podaril cesarju.¹⁴⁰
- Civico Museo di Storia ed Arte – Comune di Trieste, Trst, Italija (14),¹⁴¹ različni portreti ljudi z Jutrovega.
- Museum Volkenkunde, Leiden, Nizozemska (3), portreti ljudi z Jutrovega.¹⁴²

¹³⁵ Prav tam, str. 341.

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ NMS, fotodokumentacija Grafičnega kabineta.

¹³⁸ Globočnik, *Iz zgodovine*, str. 30, 31.

¹³⁹ Prav tam, str. 29.

¹⁴⁰ Zupan Šorli, Christian Paier, str. 337.

¹⁴¹ <http://bibliothec.comune.trieste.it/Record.htm?Record=19308288157911264609&idlist=5>, pridobljeno 12. 12. 2016.

¹⁴² <http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/results?query=&facets%5Bcontributor%5D%5B%5D=Christian+Paier&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn>, pridobljeno 12. 12. 2016.

- Palais Dorotheum, Dunaj, Avstrija (1). Jeruzalem iz gore Skopus (Scopus).¹⁴³

Zasebna last (5)

- Družina Kozler (1), panoramski pogled na razvaline starega ortneškega gradu.¹⁴⁴
- Janko Kastelic (4), dve panoramski fotografiji Sežane, 1864 in 1875, fotografija Matavuna pri Divači in en portret.¹⁴⁵

Svetovni splet (4)

- Vodnjak sultana Ahmeda III. v Carigradu.¹⁴⁶
- Panorama Kaira.¹⁴⁷
- Kleopatrin obelisk v Aleksandriji.¹⁴⁸
- Port Said, 1865.¹⁴⁹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko

NMS – Narodni muzej Slovenije

Fotodokumentacija Grafičnega kabineta.

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

NŠAL 29, Prepisi matičnih knjig

NŠAL 31, Šolstvo

NŠAL 107, Fotografska zbirka

NŠAL 453, Francišek Lampe

NŠAL, ŽA (= župnijski arhiv) Kranj

NŠAL, ŽA Ljubljana – Marijino oznanjenje

NŠAL, ŽA Ljubljana – Polje

NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob

NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Peter

NŠAL, ŽA Naklo

NŠAL, ŽA Sostro

Slovenski gledališki inštitut

Fototeka

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

ZAL, LJU 487, Mesto Ljubljana, Indeksi in delovniki

¹⁴³ <https://fahrzeuge.dorotheum.com/it/auktionen/aktuelle-auktionen/list-lots-detail/auktion/11208-fotografia/lotID/18/lot/1892883-christian-paier.html?currentPage=1>, pridobljeno 12. 12. 2016.

¹⁴⁴ Kambič, *Iz starih*, str. 47, 49.

¹⁴⁵ Kastelic, *Sežana*, str. 10–13, 241.

¹⁴⁶ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kristijan_Pajer_-_Fountain_of_Ahmed_III.jpg, pridobljeno 12. 12. 2016.

¹⁴⁷ <http://www.leclere-mdv.com/html/fiche.jsp?id=3973765>, pridobljeno 12. 12. 2016.

¹⁴⁸ <https://auction.catawiki.com/kavels/1642135-christian-paier>, pridobljeno 12. 12. 2016.

¹⁴⁹ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kristijan_Pajer_-_Port_Said.jpg, pridobljeno 12. 12. 2016.

ZAL, LJU 488, Rokopisne knjige
 ZAL, LJU 489, Mesto Ljubljana, Splošna mestna
 registratura
 ZAL, LJU 500, Domovinski oddelek
 ZAL, LJU 504, Statistični popisi, Popis prebival-
 stva

Župnijski arhiv Kranj
 ŽA Kranj, Župnijska in dekanijska koresponden-
 ca, šk. I./12 in I./17

LITERATURA

- Globočnik, Damir: *Iz zgodovine fotografije v Kranju. Od Pubarja do Marenčiča*. Kranj: Gorenjski muzej, 2014.
- Globočnik, Damir: Popotni fotograf Christian Paier v Sveti deželi. *Revija SRP*, 23, 2015, št. 121–122, str. 117–121.
- Kambič, Mirko: Iz starih fotografskih albumov. Fotograf Kristjan Pajer. *Kronika* 23, 1975, št. 1, str. 47–49.
- Kastelic, Janko: *Sežana, ljudje in kraji skozi čas*. Sežana: samozaložba, 2013.
- Kolar, Bogdan: *Na misijonskih brazdah Cerkev*. Celje: Mohorjeva družba Celje, 1998.
- Lampe, Frančišek: Potovanje križem jutrove dežele. *Dom in svet* 7, 1894, str. 26–28, 59–61, 91–93, 151–155, 282–285, 506–508, 508–509, 542–544, 734–735, 765–766.
- Semek, Anton: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*. IV. Band, I. Theil. Wien: Verlag von L. W. Seidel & Sohn, 1905.
- Zupan Šorli, Nina: Christian Paier (1839–1895). Ob 170-letnici rojstva slovenskega popotnega fotografa. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 46, 2010, str. 330–346.
- Žiberna, Marjana: Slovenski fotograf na Jutrovem. *National Geographic Slovenija*, december 2009, št. 12, str. 26–35.

ČASOPISJE

- Jahresbericht des Marien-Vereines zur Beförderung der katholischen Mission in Central-Afrika*, 1853, 1862.
- Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1868.
- Slovenec*, 1888.
- Slovenski gospodar*, 1916.
- Slovenski narod*, 1877.
- Učiteljski tovariš*, 1876, 1877.
- Zgodnja Danica*, 1860, 1864.

SPLETNI VIRI

- <https://auction.catawiki.com/kavels/1642095-christian-paier> (pridobljeno 12. 12. 2016).
- <https://commons.wikimedia.org/wiki/>

- File:Kristijan_Pajer_-_Fountain_of_Ahmed_III.jpg (pridobljeno 12. 12. 2016).
- <http://biblioteche.comune.trieste.it/Record.htm?Record=19308288157911264609&idlist=5> (pridobljeno 12. 12. 2016).
- <http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/results?query=&facets%5Bcontributor%5D%5B%5D=Christian+Paier&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn> (pridobljeno 12. 12. 2016).
- <https://fahrzeuge.dorotheum.com/it/auktionen/aktuelle-auktionen/list-lots-detail/auktion/11208-fotografia/lotID/18/lot/1892883-christian-paier.html?currentPage=1> (pridobljeno 12. 12. 2016).
- <http://www.leclere-mdv.com/html/fiche.jsp?id=3973765> (pridobljeno 12. 12. 2016).

S U M M A R Y

A biography of travel photographer Christian Paier (1839–1895)

Christian Paier was the pioneer of European travel photography. The paper presents his biography, which has until recently remained largely deficient. He was born on 14 December 1839 in Kranj. After the death of his father, Paier had to support himself at an early age and became a teacher, but soon abandoned his initial profession and set out to join a mission in Central Africa in 1860. However, his missionary work was cut short by illness, which compelled him to return home already in the early 1861, but only after visiting the Holy Land. Completely taken by the Middle East, Paier decided to come back and in the meantime also ventured into photography. Still a conscript, he embarked on his next journey illegally. He hid in a crate he had made especially for this purpose and voyaged from Trieste to Alexandria as a stowaway in the cargo hold. In Egypt and Palestine, he earned his livelihood by taking and selling photographs of local places. In 1864, he returned to his homeland, compiled an album with images of the Holy Land and bestowed it on Emperor Franz Joseph, who conferred on him a golden ring with sixteen diamonds, a gesture that won Paier great renown. The aforementioned album is now kept in the Albertina Museum, Vienna. In 1864, Paier made another journey to the Middle East, where he resumed his photographic pursuits, married and fathered two daughters, but soon parted with his wife. In 1875, he returned home and this time settled for four years. He took up teaching for a while and then opened a photographic studio in Ljubljana which was in ope-

ration from 1877 to 1879. During that period, Paier fathered two illegitimate sons. In 1879, he set out on a journey again, but was robbed of all his possessions in Alexandria in 1886 and forced him to return home. That particular episode proved a turning point, from which he never fully recovered. Upon his return, he frequently moved from one place to another and continued to engage in photography. However, owing to his scanty income, he led an impoverished life with his mother and two illegitimate sons. He

died on 20 August 1895 in Ljubljana. Paier's photographs of the Holy Land shine out as beacons of early European travel photography, by being among the earliest photographs of the Holy Land brought to Europe as well as owing to his truly outstanding opus, created at a time when photography was making its first strides in the world. Paier having been a travel photographer, his photographic legacy is scattered around the world, currently comprising ninety-eight documented photographs.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 338.45(497.4Šoštanj)"1906/1921"
929Haebler K. E.

Prejeto: 12. 12. 2016

Rok Polesuniv. dipl. inž. arhitekture, Berivka, d. o. o., Goriška cesta 13a, SI-3320 Velenje
e-pošta: info@berivka.si

O možu z brki, ki je iskal kočijaža brez brkov

Drobci o baronu Haeblerju, graščaku z Gutenbüchla, in njegovi skrivnostni soprogi

IZVLEČEK

Karl Emil baron Haebler in njegova žena Marie Luise, roj. Suttner, sta bila med letoma 1906 in 1921 lastnika dvorca Gutenbüchel (Marof, Ravne pri Šoštanju). Članek obravnava to šoštanjsko obdobje po objavah v časopisih. Baron, lastnik največjih steklarn in bombažne predilnice na Poljskem, je bil častni meščan in dobrotnik Šoštanja, danes pa je povsem pozabljen.

KLJUČNE BESEDE

Haebler, Suttner, Gutenbüchel, Šoštanj, industrija

ABSTRACT

*ABOUT A MOUSTACHED MAN IN SEARCH OF A COACHMAN WITHOUT A MOUSTACHE.
FRAGMENTS ABOUT BARON HAEBLER, THE MASTER OF GUTENBÜCHL, AND HIS
MYSTERIOUS WIFE*

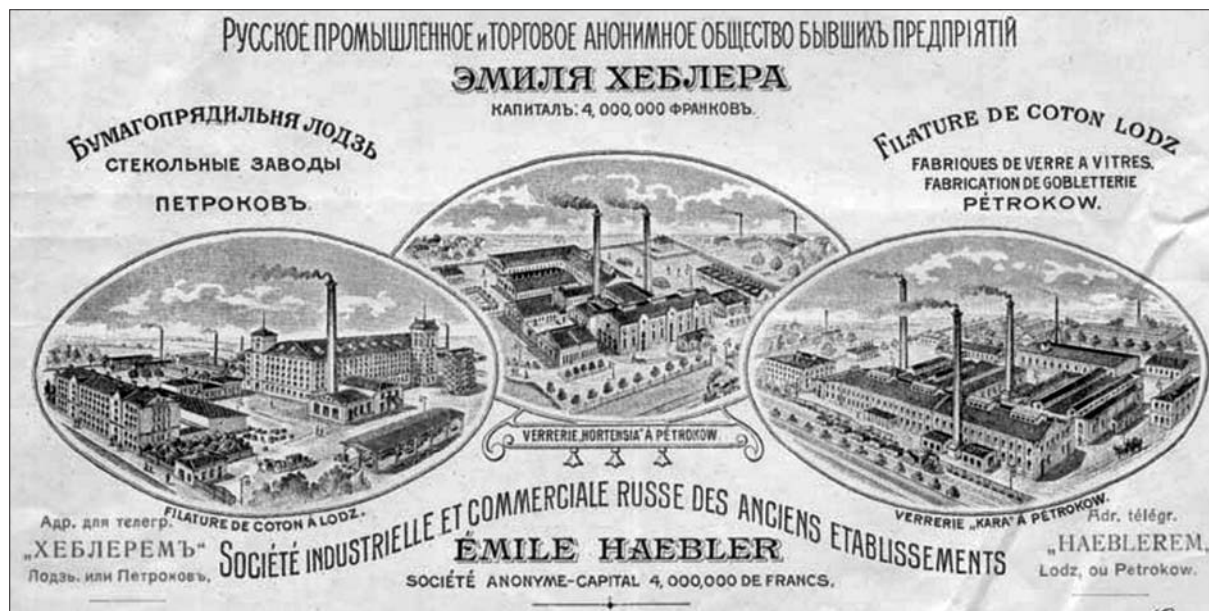
Baron Karl Emil Haebler and Baroness Marie Luise, née Suttner, were the masters of the Gutenbüchel Mansion (Marof, Ravne pri Šoštanju) between 1906 and 1921. The paper describes this part Šoštanj's history by drawing on newspaper reports. The baron, now completely forgotten, was the owner of the biggest glassworks and cotton mill in Poland, as well as an honorary citizen and a benefactor of Šoštanj.

KEY WORDS

Haebler, Suttner, Gutenbüchel, Šoštanj, industry

Karl Emil baron Haebler (1855–1934) je bil častni meščan Šoštanja in dobrotnik mesta. Navadno je suhoparno naštet v seznamu lastnikov, ki so si sledili na dvorcu Ravne oz. Gutenbüchlu – »Leta 1906 so prišle Ravne v posest barona pl. Haebler« –, saj so ga zasenčili kasnejši, danes dosti bolj znani lastniki Gutenbüchla, industrialci Woschnaggi.¹

bler« s kapitalom 4 (po drugih podatkih 5) milijonov frankov in prodajnimi pisarnami v večjih središčih (Varšava, Lvov, Lódž, Posen, Bromberg). Podjetje naj bi zaposlovalo 3.100 (če bi dali tovarne v polno proizvodnjo, pa do 3.500) delavcev in imelo letno proizvodnjo v višini 12–15 milijonov zlatih frankov.²

Tovarne družbe Emila barona Haeblerja (<http://www.dawnypiotrkow.pl/picture.php?/11702/category/Hortensja#top>, 7. 6. 2016).

Emil Haebler se je rodil 19. septembra 1855 v kraju Žitava blizu tromeje Nemčije, Češke in Poljske. Leta 1878 je prišel s Saške na Poljsko in začel tam poslovati: specializiral se je za tekstilne stroje, bombaž, premog in bombažne preje. Leta 1893 je kupil predilnico na območju Karlove ulice (današnje ulice Dabrowsky) v kraju Lódž na Poljskem. Leta 1899 je v tovarni izbruhnil požar in jo popolnoma uničil. Sumov, da je požig naročil Haebler, ker je potreboval denar od zavarovalnine, niso dokazali. Poleg bombažne predilnice z 32.000 predilnimi vreni (v njeni upravni stavbi je danes državni arhiv) sta bili baronovi tudi steklarni Hortensia in Kara v kraju Petrokov (Piotrkow Trybunalski). V Kari, največji steklarni na Poljskem, so izdelovali ploščato (okensko) steklo, steklenice, balone, kozarce in posode, v Hortensiji pa galanterijsko steklo: pihano in stiskano steklo, graviran in brušen barvni in brezbarvni češki kristal, okrašene elemente za električne luči, toaletne in parfumske stekleničke ... Na lastni žagi so zagotavljali ogromne količine embalaže za izvoz svojih izdelkov. Leta 1926 je nastala belgijska delniška družba »Société Industrielle et Commerciale Russe des Anciens Etablissements Emile Haebler«.

19. decembra 1901 je vojvoda Sachsen-Meiningen Emilu Haeblerju, industrialcu v Lódžu, podelil še baronski naslov.³

Emil Haebler je bil prvič poročen z Judinjo Franciszko Mannaberg, hčerko solastnika livarne železa »Mannaberg in Goldammer«. Od nje se je ločil, in ko se je 30. septembra 1905 na Dunaju drugič poročil, se je tam pojavila bivša žena z otroki in grozila, da bo povzročila škandal.⁴ Zatem je baron živel »v tujini«, med drugim tudi v Šoštanju.

Poglejmo, kaj o baronu na Gutenbüchlu pišejo takratni časopisi.

9. aprila 1906, ob 5. uri popoldne, je bila razpisana sodna dražba za posestvo Gutenbüchel s parkom, gospodarskimi stavbami, njivami, polji in vsem pripadajočim v katastrski občini Ravne, sodni okraj Šo-

1 Tako Stopar, Grajske stavbe, Aplinc: Dvorec Gutenbichl.

2 <http://www.epiotrkow.pl/encyklopedia/H/Haebler-Emil,189>, prim. tudi http://www.hwph.de/stocks-bonds/lo-snr-auktnr-pa28-608_1.html, https://www.geocaching.com/geocache/GC657ZM_dawna-huta-szkla-okiennego-kara?guid=f12831dd-8aa8-401f-9a79-faf02e04b35e.

3 Genealogisches Handbuch, str. 368. https://books.google.si/books?id=d0BmAAAAMAAJ&q=emil+haebler&dq=emil+haebler&hl=sl&sa=X&ved=0ahUKEwjgoiTze_JAhWCPRoKHemPBNQQ6AEILDAD, 7. 6. 2016. Za podatek se zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku.

4 Hamann, Bertha von Suttner, 184–185.

Razglednica »Grad Guttenbüchl, Šoštanj, Štajerska«, poslana leta 1904, dve leti, preden ga je kupil baron Haebler (German postal history, Austria Schloss Guttenbach Schoenstein 04 RPPC, <http://www.germanpostalhistory.com/php/viewitem.php?itemid=34504&germany%20cover=search&>, 7. 6. 2016). Desno njegova današnja podoba (foto: Rok Poles). Vidimo, da je bila fasada dvorca nekoč okrašena drugače kot danes, da je imel stolpič koničasto streho, vhod pa je bil sredi glavne fasade, organsko navezan na os parka in zunanjih stopnišč, ne umaknjen stransko pod stolpič kot sedaj. Bržčas je imel dvorec na sredini prostorno vežo, kjer je zdaj jedilnica.

štanj. Nepremičnina je bila ocenjena na 77.783 kron in 76 hellerjev. Očitno je na tej dražbi posestvo kupil baron Haebler.⁵

Da se je na Gutenbüchlu nekaj dogajalo, priča oglas avgusta 1906, da poceni prodajajo skoraj nove pečnice sedmih modernih peči različnih barv⁶ – na gradu so na veliko menjali peči. Oktobra so iskali »deklico za vse« – lepega izgleda, čisto, spretno, pripravno, pošteno, z dobrimi izkazi, za vsa hišna dela, kot pospravljanje in čiščenje sob, čiščenje oken, pranje in likanje perila, po možnosti tudi gosposkega finega – ter 40–50 let starega služabnika z dolgoletnimi spričevali za takojšen nastop v gosposki hiši, za serviranje, strežbo gospodu, pospravljanje in čiščenje sob ter čiščenje srebra. Biti je moral vojske prost, z dobrimi izkazi, brez brkov, spreten, pripraven, čist, pošten in nekadilec.⁷ 10. oktobra 1906 je baron Haebler kot graščak na Gutenbüchlu daroval 50 kron podružnici za zatiranje jetike na Štajerskem.⁸

Leta 1907 so objavili oglas za predelavca za delo v gozdu in na posestvu⁹ ter za par močnih, ljubkih vprežnih konj za vozove za 1000–1400 kron,¹⁰ za kuharico¹¹ in kočijaža: moral je biti zanesljiv voznik, priden, vesten, trezen, lepega izgleda, brez brkov, star 35 do 45 let in brez otrok.¹²

Baron je na veliko soboto leta 1908 bogato obdaroval 12 revnih rodbin, za kar sta se »blagodušnemu obdarovalcu« najiskreneje javno zahvalila Občinski urad okolica Šoštanj in župan.¹³ Leta 1911 sta baron in baronica darovala 1000 kron za ubožne v Celju.¹⁴ Baron je »ponovno dokazal svojo plemenitost in širokosrčno daroval za različne interese mesta Šoštanj«: 500 kron za povečavo nemške šole v trirazrednico, 100 kron za nemški vrtec, 50 kron »prostovoljni požarni brambi« z obljubo pomoči pri nabavi rekvizitov in uniform, kot častilec petja 35 kron za moško pevsko društvo Pevski venec (Liederkranz), kot zaščitnik revnih pa se je zavezal darovati mesečno vsoto 42 kron ubožni hiši Franca Woschnagga za boljšo oskrbo. Za vse se mu je mesto Šoštanj, »visoko osrečeno od ljubeznivih darov«, zahvalilo v nemškem in slovenskem časopisju ter ga prosilo za nadaljnjo podporo.¹⁵ Ko je leta 1911 47 gasilcev praznovalo zimski solsticij (Julfest), je bilo v »Nemški hiši« pod sijočo novoletno jelko za vsakega »kamerada« uporabno darilo, ki so ga kupili iz temu namenjenega daru barona Haeblerja.¹⁶ Baron je med drugimi daroval 50 kron za božičnico v šoštanjski šoli z obdarovanjem do 400 revnih otrok ter za bodočo šolsko kuhinjo.¹⁷ Ko je pred božičem daroval še 376 kron v dobrodne namene, so ga imenovali »eden največjih dobrotnikov mesta Šoštanj«.¹⁸

Leta 1912 je baron kot prijatelj in podpornik požarne brambe kupil znatno dolžino cevi in nato še ve-

5 *Grazer Volksblatt*, 7. 3. 1906, str. 9, (*Neuigkeits) Welt Blatt*, 15. 3. 1906, str. 26.

6 *Deutsche Wacht*, 26. 8. 1906, str. 9.

7 *Neue Freie Presse*, 22. 1. 1907, *Neue Freie Presse*, 15. 11. 1906, str. 44, *Grazer Tagblatt*, 30. 10. 1906, str. 12, 1. 11. 1906, str. 16.

8 *Domovina*, mesečna priloga »Slovenski Tehnik«, 10. 8. 1906.

9 *Grazer Tagblatt*, 23. 6. 1907, str. 30, *Marburger Zeitung*, 10. 8. 1907, str. 11.

10 *Deutsche Wacht*, 13. 6. 1907, str. 8.

11 *Neue Freie Presse*, 3. 7. 1907, str. 27.

12 *Deutsche Wacht*, 11. 7. 1907, str. 7, *Marburger Zeitung*, 10. 8. 1907, str. 11.

13 *Slovenski gospodar*, 30. 4. 1908, str. 5.

14 *Deutsche Wacht*, 7. 6. 1911, str. 2.

15 *Deutsche Wacht*, 30. 8. 1911, str. 5. *Štajerc*, 3. 9. 1911, str. 3, *Grazer Tagblatt*, 31. 8. 1911, str. 8.

16 *Deutsche Wacht*, 30. 12. 1911, str. 5, *Grazer Tagblatt*, 29. 12. 1911.

17 *Narodni list*, 21. 12. 1911.

18 *Štajerc*, 31. 12. 1911, str. 4, *Grazer Tagblatt*, 24. 12. 1911, str. 11.

liko čelad, z zimskega potovanja pa je gasilce presenetil s pošiljko tridesetih plaščev iz najboljšega blaga.¹⁹

Leta 1912 so nemška društva – prostovoljna požarna bramba, moško pevsko društvo in gimnastično društvo (Turnverein) – baronu in baronici na Gutenbüchlu pripravila veliko počastitev iz hvaležnosti za vsa dobra dela: »Proti deveti uri zvečer je korakal vlak ljudi, praznično okrašen z baklami in lampijoni od Nemške hiše proti gradu Gutenbüchlu, domovanju barona. Spredaj je šla mestna godba z zvencečo glasbo in zadaj množica radovednežev. Ko se je vlak bakel približal Gutenbüchlu, so ga pozdravile gromeče strelne salve. Slavnostno osvetljeni grad je dajal v temi impozanten vtis. Pod vodstvom zborovodje, gospoda cesarsko kraljevega sodnika, je moško pevsko društvo blagoglasno zapelo srce nagovarjajočo pesem 'Zvesto nemško srce', ki sta ji sledili še dve. Ko se je nato baron s soprogo pojavil na glavnem vhodu, je oba dobrotnika nagovoril vodja gasilcev in občinski svetnik gospod Viktor Hauke z besedami zahvale za vsa dobra dela in ju poprosil, da tudi vnaprej ostane Šoštanjčanom v pomoč. Nato je povzel besedo vidno vznemirjeni baron Haebler in se zahvalil za presenečenje ter obljubil, da bo kot doslej še nadalje zvesto stal Šoštanjčanom ob strani.« Na baronovo povabilo so se potem vsi sodelujoči udeležili prijetne zabave pri gostilničarju Haukeju.²⁰ Za počastitev sta se slavljenca zahvalila s 50 kronami za gasilce in 50 za moški zbor.²¹

26. aprila 1913 je gasilsko društvo barona s častno listino razglasilo za častnega predsednika, kar je bila najvišja počastitev, ki jo je društvo lahko izkazalo.²² Maja so na graščini prodajali en vagon (okrog 2000) rabljenih hmeljskih drogov.²³ Tega leta poleti je več časopisov poročalo o drznem vlomu na Gutenbüchlu v času, ko je bil baron z ženo in otroki na potovanju: oskrbnika Alojza Raka je zbudil hrup, šel je na ogled, in ko so ga storilci zagledali, so proti njemu večkrat ustrelili z revolverjem, a ga niso zadeli. Nato so zbežali.²⁴ Že septembra pa je bila ukradena krona, nameščena na vhodnih vratih grajskega vrta.²⁵ Jeseni 1913 je baron financiral obnovo/okrasitev zunanjsčine cerkve v Šoštanju za veliko slavje ob namestitvi zvonov (ki jih je daroval Franz Woschnagg) ter ureditev nove moderne stolpne ure.²⁶

Maria Louise baronica roj. Suttner, poročena baronica Haebler, https://de.wikipedia.org/wiki/Marie_von_Suttner#/media/File:Marie_von_Suttner.png, 7. 6. 2016. Povzeto po: Martin Maack: »Die Novelle«. Ein kritisches Lexikon über die bekanntesten deutschen Dichter der Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung der Novellisten, Lübeck Verlag der Novellenbibliothek, Leipzig 1896.

Poleti 1914 je mesto Šoštanj graščaka Haeblerja imenovalo za častnega meščana. *Deutsche Wacht* poudarja, da je bila odločitev občinskega sveta soglasna in da mu je lepo izdelano častno listino 2. julija na njegovem gradu izročil občinski svet pod vodstvom župana, komercialnega svetnika gospoda Franza Woschnagga. Baron se je zahvalil za počastitev in obljubil še nadaljnjo pomoč.

Časopis *Štajerc* poroča: »Počasčenje. Mesto Šoštanj imenovalo je graščaka plem. Haebler za svojega častnega meščana. Nemška društva in šolska deca napravila so obhod z lampijoni pred grad Gutenbüchel, kjer se je pelo graščaku ter tudi ustmeno zahvalo izrazilo. Graščak plem. Haebler storil je izredno veliko dobrega za mesto Šoštanj in se mu ima prebivalstvo

¹⁹ *Deutsche Wacht*, 25. 9. 1912, str. 5.

²⁰ *Deutsche Wacht*, 27. 3. 1912, str. 6, *Grazer Tagblatt*, 27. 3. 1912, str. 7.

²¹ *Deutsche Wacht*, 17. 4. 1912, str. 4, *Grazer Tagblatt*, 17. 4. 1912, str. 8.

²² *Grazer Tagblatt*, 30. 4. 1913, str. 8.

²³ *Narodni list*, 8. 5. 1913, *Deutsche Wacht*, 3. 5. 1913, str. 4. Podobno decembra 1915: *Deutsche Wacht*, 24. 12. 1915, str. 8.

²⁴ *Deutsche Wacht*, 22. 11. 1913, str. 5, *Slovenski narod*, 22. 11. 1913, str. 3, *Štajerc*, 30. 11. 1913, str. 3, *Grazer Tagblatt*, 21. 11. 1913, str. 8.

²⁵ *Grazer Tagblatt*, 5. 9. 1913, str. 17.

²⁶ *Štajerc*, 5. 10. 1913, str. 4, *Grazer Tagblatt*, 23. 9. 1913, str. 7.

jako mnogo zahvaliti. On je pač eden tistih redkih mož, ki niso le po naslovu, marveč tudi po srcu pravi plemenitaši.«²⁷

Ruski car Nikolaj II. je baronu Haeblerju, veleposestniku na Gutenbüchlu, podelil veliki križ Stanislavovega reda,²⁸ najbrž za zasluge, povezane z baronovimi trgovskimi posli v Rusiji in na Poljskem.²⁹

Baron in baronica sta novoustanovljeni reševalni oddelek velenjskih gasilcev podprla s 30 kronami,³⁰ sončna zdravilišča za otroke na Stolz-alpah pri Murauu pa s 1000 kronami.³¹ Jeseni se je začela 1. svetovna vojna. Leta 1915 je baron vpisal vojno posojilo 100.000 kron pri avstrijski kreditni družbi za trgovino in industrijo,³² z ženo pa sta donirala Rdečemu križu.³³

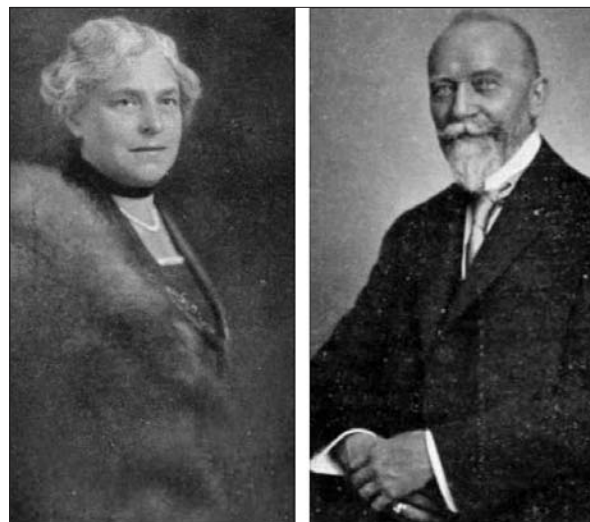
Leta 1916 se omenja baronov božični dar občini Šoštanj 500 kron,³⁴ leta 1917 pa 500 kron za revne v Šoštanju, nemške izobraževalne institucije in nemška društva.³⁵ Leta 1917 je baron med drugimi daroval tudi nemški šoli in nemškemu vrtcu v Velenju za božično obdaritev – revnim otrokom so kupili 50 parov čevljev z lesenimi podplati in oblačila.³⁶

Spomladi 1919 je baron iskal vrtnarja: oženjenega, vojaščine prostega ter z znanjem slovenskega in nemškega jezika za takojšnji nastop.³⁷ Poleti so na gradu iskali še oskrbnika: »poročenega, ki se spozna na vsa poljedelska opravila in na konje, v prednosti so tisti, ki imajo nekaj znanja o elektriki.«³⁸ Jeseni so spet objavili oglas za vrtnarja, ki omenja barona Haeblerja,³⁹ nato pa časopisi v slovenski digitalni knjižnici o njem utihnejo. Morda nam nekaj pove oglas, objavljen aprila 1919 v *Novi dobi*: »Prodajo se zaradi selitve nove in tudi malo ponošene obleke za gospode, svršniki, čevlji, povrhni čevlji, vse iz najboljšega sukna za osebo srednje veličine. Poizve se skoz prijaznost graščine Gutenbüchel pri Šoštanju.«⁴⁰

Vojne je bilo konec, razmerje med Slovenci in Nemci se je spremenilo – tudi v Šoštanju. Je bil to vzrok za baronov odhod iz Šoštanja ali kaj drugega? O tem časopisne vrstice molčijo.

V časopisih je baronova žena komaj kdaj omenjena z imenom in priimkom – navadno je zgolj »baronova soproga«. Zakaj? Najbrž iz narejene obzirnosti, da bi čim manj spominjali na njeno škandalozno zgodbo, ki je bila bržčas šoštanjaska javna skrivnost: pred poroko s Karlom Emilom je imela njegova 18 let mlajša žena ničkaj prikrito romanco z možem slavne pacifistke Berthe baronice Suttner.

Žena Karla Emila barona Haeblerja, graščaka na Gutenbüchlu, je bila Maria Louise, roj. baronica Suttner, avstrijska pisateljica, prevajalka in novelistka (rojena leta 1873). Bila je hči Carla Gundaccarja barona Suttnerja, ministrskega sekretarja na cesarskem in kraljevem ministrstvu za kmetijstvo na Dunaju, ter Luise grofice Firmian in Megel. Do 16. leta so jo vzgajali v samostanu, nato se je kot sirota preselila na podeželski grad Harmannsdorf pri Eggenburgu, kjer so živeli njeni stari starši, očetov brat Arthur in njegova žena Bertha. Bertha baronica Suttner je bila pisateljica ter znana borka za mir in proti antisemitizmu ter prva ženska prejemnica Nobelove nagrade za mir (1905).⁴¹ Njen sedem let mlajši mož, tedaj 39-letni Mariin stric, je imel velik vpliv na nazore rosno mlade Marie in se je z njo pred ženinimi

Zakonca Haebler, lastnika Gutenbüchla med letoma 1906 in 1921. Wiener Salonblatt, 1. 11. 1925, str. 3, 4. Atelier Kasel, Atelier Franz X. Setzer, Dunaj. Izrez, formata slik sta poenotena.

27 *Štajerc*, 19. 6. 1914, str. 4. *Slovenec*, 20. 6. 1914, str. 4, je novico odpravil v treh vrsticah. *Deutsche Wacht*, 4. 7. 1914, str. 4, *Fremden-Blatt*, 20. 7. 1914, str. 5, *Fremden-Blatt*, 10. 7. 1914, str. 7, *Marburger Zeitung*, 4. 7. 1914, str. 5, *Grazer Tagblatt*, 4. 7. 1914, str. 8.

28 *Österreichische Forst-Zeitung*, 10. 7. 1914, str. 4, *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, 4. 7. 1914, str. 4, (*Neuigkeits) Welt Blatt*, 2. 7. 1914, str. 7, 1. 7. 1914, str. 4. *Fremden-Blatt*, 1. 7. 1914, str. 12.

29 O tem lahko sklepamo iz oglasa v: *Neue Freie Presse*, 10. 6. 1914, str. 30, 17. 6. 1914, str. 26, 28. 6. 1914, str. 70.

30 *Marburger Zeitung*, 24. 9. 1914, str. 2.

31 *Grazer Tagblatt*, 18. 6. 1914, str. 3, 17. 6. 1914, str. 5.

32 *Wiener Zeitung*, 5. 6. 1915, str. 10, *Neues Wiener Journal*, 5. 6. 1915, str. 12, *Neue Freie Presse*, 5. 6. 1915, str. 16, *Reichspost*, 6. 6. 1915, str. 7.

33 *Grazer Tagblatt*, 23. 1. 1915, str. 8, *Grazer Tagblatt*, 16. 8. 1914, str. 5.

34 *Grazer Tagblatt*, 16. 12. 1916, str. 10.

35 *Marburger Zeitung*, 19. 12. 1917, str. 9, *Grazer Tagblatt*, 18. 12. 1917, str. 4.

36 *Deutsche Wacht*, 17. 1. 1917, str. 3.

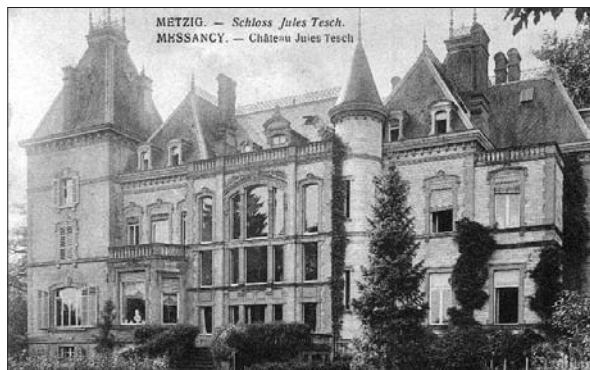
37 *Slovenec*, 7. 3. 1919, str. 8, *Slovenski narod*, 11. 3. 1919, str. 5.

38 *Cillier Zeitung*, 28. 6. 1919, str. 8.

39 *Jugoslavija*, 6. 8. 1919, str. 5.

40 *Nova doba*, 17. 4. 1919, str. 4.

41 https://en.wikipedia.org/wiki/Bertha_von_Suttner, 5. 10. 2015 http://www.deutschlandradiokultur.de/pazifismus-die-wege-der-bertha-von-suttner.974.de.html?dram:article_id=285340, 5. 10. 2015. <http://de.inforapid.org/index.php?search=Marie%20von%20Suttner>, 5. 10. 2015, <http://landesmuseum.blogspot.si/2014/10/frauenportrait-33.html>, prof. dr. Elisabeth Vavra, 5. 10. 2015.

Dvorec Haebler (imenovan tudi Tesch ali Hortensia) v kraju Messancy v Belgiji, kamor sta se barona Haebler preselila po odhodu iz Šoštanjja (<http://www.delcampenet/page/item/id,259137029,var,Messancy—Metzig-Schloss-Jules-Tesch—Chateau-Jules-Tesch—language,E.html>, 7. 6. 2016. Prim. tudi: <http://www.industrie.lu/tesch.html>, 7. 6. 2016).

oči zapletel v ljubezensko romanco, ki je trajala vse do njegove smrti leta 1902. Maria je prijateljstvo opisala v avtobiografskem romanu, ki ga je posvetila Berthi. Za Bertho je bilo to skupno, navzven mirno podeželsko življenje tragično in izjemno težko, kot lahko povzamemo iz njenih dnevnikov – bila je užaljena in ljubosumna. Po moževi smrti je bilo prezadolženo posestvo v Harmannsdorfu prodano na dražbi, Bertha se je preselila na Dunaj, Maria pa se je poročila z Emilom baronom Haeblerjem in nato živela na gradu Gutenbüchel pri Šoštanjju. Umrla je leta 1948 v Messancyju.⁴²

V času, ko je živela v Šoštanjju, je *Grazer Tagblatt* poročal o njenem izbruhu na sodišču, kjer jo je inženir tožil zaradi obrekovanja, da je moral baron opravičevati nepremišljenost razburjene soproge.⁴³

Dunajski salonski list (*Wiener Salonblatt*) je 1. novembra 1925 na straneh 3 in 4 objavil sliko zakoncev baronov Haebler in zapisal: »Karl Emil baron Haebler se je pred letom s svojo soprogo baronico Marijo Louise, rojeno baronico Suttner, nečakinjo znamenite borke za mednarodni mir, Berthe baronice Suttner, rojene grofice Kinsky, naselil v gradu v provinci Luxemburg. Baron Haebler je ustanovitelj in predsednik industrijskih podjetij na Poljskem (prej Rusija), ki so se kasneje preoblikovala v delniške družbe. V času svojega delovanja v Rusiji je bil odlikovan z visokimi ruskimi odlikovanji, med drugim

z velikim križem 1. razreda reda sv. Stanislava. Njegova najstarejša hči Klara je od leta 1917 poročena z veleindustrialcem Raoulom baronom Kuffnerjem na gradu Dioszegh. V preteklem poletju smo imeli priložnost objaviti v našem časopisu upodobitve njegovih sinov, Armina barona Haeblerja, ki se je poročil s Charlotte, rojeno pl. Schuech, in Achima barona Haeblerja, čigar soproga je Margaretha, rojena baronica Gablenz-Thuerheim. Njegova najmlajša hči Tatjana baronica Haebler se zaradi študija največ zadržuje v Nemčiji in Češkoslovaški.«

Najstarejša hči, poročena s »sladkornim industrialcem« Kuffnerjem, je umrla leta 1932. Oba sinova sta po prvi svetovni vojni prevzela upravljanje očetovih tovarn na Poljskem.

Dvorec Gutenbüchel s posestvom je bil na osnovi kupne pogodbe 14. julija 1909 zemljiškoknjižno pisan na baronico. Ta je 25. avgusta 1921 posestvo prodala Hermini in Josipu Plemlju: zemljišča in poslopja za 1 milijon kron, gospodarski inventar (fundus instructus) za 150.000 in pohištvo za 700.000 kron, skupaj za 1.850.000 tisoč jugoslovanskih kron. Izgovorila si je: predkupno pravico, če bi Plemlja dvorec prodal; pravico, da sme do vključno leta 1926 s še eno osebo šest tednov brezplačno stanovati v dveh opremljenih sobah v gradu ter da sme do konca leta 1926 v »lila sobi« v prvem nadstropju hraniti svoje pohištvo in druge reči. Te pravice so se prenesle tudi v čas naslednjih lastnikov, Franza in Marianne Woschnagg, ki sta posestvo kupila 4. septembra 1925.⁴⁴

Leta 1924 je baron Haebler kupil dvorec v belgijski provinci Luxemburg, v kraju Messancy. Dvorec se danes imenuje »grad Tesch«, po notarju, ki ga je dal zgraditi konec 19. stoletja, ali pa »dvorec Haebler« ali »Hortensia«. Hortensia naj bi bilo ime Haeblerjevi hčeri, ki je umrla še v mladosti. Baron je umrl 2. decembra 1934 v Bruslju, pokopali pa so ga v grobnici v parku v Messancyju. Požar v dvorcu je leta 1935 uničil streho in poškodoval notranjost, vdova je začela obnovo dvorca. Umrla je 21. februarja 1948. Grad je v zahvalo za zvesto službo (zlasti za nego bolne hčere) zapustila svoji gospodinji/guvernanti, Nemki Friedi Job, ki pa je morala plačati tako visok davek, da je morala zato prodati del parka in kmetijo, živela pa je v kleti dvorca. Dvorec je Frieda leta 1970 prodala Občini Messancy za 2,75 milijona frankov. Občina je grad prenovila leta 1973 in ponovno leta 2014 (za 3,9 milijona evrov): zdaj so v dvorcu prostori občine. Barona so leta 1951 prekopali iz parka k ženi na pokopališče.⁴⁵

42 https://de.wikipedia.org/wiki/Marie_von_Suttner, 5. 10. 2015. http://de.metapedia.org/wiki/Suttner_Marie_von, 5. 10. 2015. [https://de.wikipedia.org/wiki/Suttner_\(Adelsgeschlecht\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Suttner_(Adelsgeschlecht)), 5. 10. 2015. Majda Širca: Usodne ženske Alfreda Nobela, *Delo*, Sobotna priloga, 6. 12. 2014, dostopno na: <http://www.delo.si/sobotna/usodne-zenske-alfreda-nobela.html>, 5. 10. 2015. ÖBL 1815–1950, Bd. 14 (Lfg. 63, 2012), S. 63f. Dostopno na: <http://www.biographie.ac.at/oeb1?frames=yes>, 6. 10. 2015.

43 *Grazer Tagblatt*, 2. 6. 1907.

44 ZAC, SI-ZAC 0621, OSŠ, ZL, 1921 I 111 AŠ dn. št. 252, 1925 I 115 AŠ dn. št. 631, 1931 I 124 AŠ dn. št. 632.

45 <http://messancy-histoire.be/dossiers/messancy/les-batiments-tesch-et-castilhon>, 7. 6. 2016. <http://www.chateau-fort-manoir-chateau.eu/chateaux-province-luxembourg-chateau-tesch-a-messancy.html>, 7. 6. 2016. <http://momento.blogs.lalibre.be/archive/2014/02/10/messancy-possede-deux-chateaux-modernes-1123917.html>, 7. 6. 2016.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

SI_ZAC 0621, Okrajno sodišče Šoštanj, zbirka listin (ZL)

LITERATURA

Aplinc, Miran: Dvorec Gutenbichl, Marof. *List, revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, leto 20, št. 16/17. Zavod za kulturo Šoštanj, Šoštanj 2015, str. 35.

Genealogisches Handbuch des Adels. Limburg a. d. Lahn, Starke, C.A.: 1978.

Davis, Anita Price in Marla J. Selvidge: *Women Nobel Peace Prize winners*, McFarland & Company, Inc., 2016, str. 38, po: https://books.google.si/books?id=m3EhCwAAQBAJ&pg=PA38&lpg=PA38&dq=baron+haebler&source=bl&ots=7Ph6rqqKrc&sig=TmtLOCbqzCHLR49577mxhs5tszA&hl=sl&sa=X&ved=0ahUKEwi86_Ck_07JAhUG6RQKHbMEApkQ6AEIQDAG#v=onepage&q=baron%20haebler&f=false

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Online-Edition, geslo Suttner, Arthur Gundaccar Frh. von.

Stopar, Ivan: Grajske stavbe v Šaleški dolini. *Naš čas*, 8. 8. 1982, str. 10.

ČASOPISI

Cillier Zeitung, 1919.

Deutsche Wacht, 1906, 1907, 1911–1915, 1917.

Domovina, mesečna priloga »Slovenski Tehnik«, 1906.

Fremden-Blatt, 1914.

Grazer Tagblatt, 1906, 1907, 1911–1917.

Grazer Volksblatt, 1906.

Jugoslavija, 1919.

Marburger Zeitung, 1907, 1914, 1917.

Narodni list, 1911, 1913.

Neue Freie Presse, 1906, 1907, 1914, 1915.

Neues Wiener Journal, 1915.

(Neuigkeits) Welt Blatt, 1906, 1914.

Nova doba, 1919.

Österreichische Forst-Zeitung, 1914.

Reichspost, 1915.

Slovenec, 1914, 1919.

Slovenski gospodar, 1908.

Slovenski narod, 1913, 1919.

Štajerc, 1911, 1913, 1914.

Wiener Landwirtschaftliche Zeitung, 1914.

Wiener Salonblatt, 1925.

Wiener Zeitung, 1915.

S U M M A R Y

About a moustached man in search of a coachman without a moustache. Fragments about Baron Haebler, the master of Gutenbüchl, and his mysterious wife

Baron Karl Emil Haebler and Marie Luise, née Baroness Suttner, were the masters of the Gutenbüchel Mansion (Marof, Ravne pri Šoštanju) between 1906 and 1921. The baron, now completely forgotten, was the owner of the biggest glassworks and cotton mill in Poland, as well as an honorary citizen and a benefactor of Šoštanj. According to newspaper reports, he bought the mansion at a court-ordered auction, first changed the furnaces and then searched for new staff—with strict conditions, under which, for instance, men were not allowed to have a moustache (even though he himself was a moustached man). Newspaper reports also reveal who benefited from the baronial couple's donations: the poor, a school, a kindergarten, a fire brigade, a singing society, the city poorhouse, the Red Cross, the children's health resort, just to name a few. As a token of gratitude, the inhabitants of Šoštanj honoured Baron and Baroness Haebler by organising a procession with torches and a cannonade in 1912 and, in 1914, the city of Šoštanj conferred on Karl Emil the title of honorary citizen. The baron's wife, who was eighteen years his junior, was an Austrian writer, translator, and novelist. Her aunt was Bertha Baroness Suttner, the first woman to receive the Nobel Peace Prize. Baron and Baroness Haebler moved from Šoštanj to Messancy, Belgium, to the Haebler Mansion (also known as the Tesch or Hortensia Mansion).

Vhod v dvorec Gutenbüchl (foto: Rok Poles).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(100)"1914/1918"
314.151.3-054.73(497.473)"1914/1915"

Prejeto: 10. 4. 2016

Gašper Graheljuniv. dipl. anglist in zgodovinar, Svete Barbare 11, SI-5280 Idrija
E-pošta: grahelj.gasper@gmail.com

Begunci v Idriji in okoliških vaseh v letih 1914–1915

IZVLEČEK

Po vojni napovedi Srbiji julija 1914 so avstro-ogrške čete začele prodirati proti jugu. Sredi avgusta je prišlo do prvih spopadov na planini Cer, na vzhodu pa je avstro-ogrška vojska hotela dopolniti uspeh Nemcev, zato je 23. avgusta začela z ofenzivo na reki Visli. V razmiku enega tedna se je monarhija bojevala na balkanski in vzhodni fronti, z začetkom bojev pa je prišlo tudi do vprašanja civilnega prebivalstva na ogroženih območjih. Begunce z ogroženih območij so naselili po notranjosti monarhije, med drugim tudi na Kranjsko, kjer so jih nastanili pri prebivalstvu. Bivali so tudi na območju današnje občine Idrija, in sicer dalmatinski begunci v občini Godovič, begunci iz Galicije in Bukovine pa v občinah Idrija, Spodnja Idrija, Godovič, Črni Vrh in Dole. Z begunci je povezano veliko dogodkov, od primera kolere do organizacije pouka v poljskem jeziku in številnih pritožb.

KLJUČNE BESEDE

prva svetovna vojna, begunci, občina Idrija, Galicija, Dalmacija

ABSTRACT

REFUGEES IN IDRIJA AND THE SURROUNDING VILLAGES IN THE PERIOD 1914–1915

Following the declaration of war on Serbia, the Austro-Hungarian troops began their advance towards the south and, by mid-August 1914, the first clashes erupted on the Cer Mountain. Towards the east, however, the Austro-Hungarian army started an offensive on the Visla River on 23 August, in an attempt to continue the momentum of the German triumph. Within the span of one week, the monarchy was fighting on both the Balkan and the Eastern Front, and the onset of hostilities also raised the question of the civilian population that inhabited the endangered areas. Refugees from these areas were resettled across the monarchy's interior, including Carniola, where they were taken in by local communities. The refugees were also accommodated in the area of the present-day Idrija; or, more precisely, those from Dalmatia were housed in the Municipality of Godovič and those from Galicia and Bukovina in the municipalities of Idrija, Spodnja Idrija, Godovič, Črni Vrh and Dole. Many events that took place during the period in question were related to refugees, ranging from a case of cholera and organising instruction in the Polish language to numerous complaints.

KEY WORDS

First World War, refugees, Municipality of Idrija, Galicia, Dalmatia

Začetek vojne¹

Sarajevski atentat na avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo, vojvodinjo Hohenberg, 28. junija 1914 je dal Avstro-Ogrski povod za začetek vojne. 23. julija je monarhija izročila ultimatum kraljevini Srbiji. Zahteve so bile takšne, da jih Srbija ni mogla sprejeti, zato ji je 28. julija Avstro-Ogrska izročila vojno napoved. Srbijo je naslednji dan podprla carska Rusija, to pa je posledično v vojno vključilo še avstro-ogrsko zaveznico Nemčijo. Ta je 3. avgusta vojno napovedala tudi Franciji, nato pa jo je napadla preko nevtralne Belgije. To dejanje je v vojno vihro potegnilo še Veliko Britanijo.²

26. julija je avstrijski cesar izdal znameniti razglas »Mojim narodom«, ki je bil objavljen v vseh jezikih monarhije. Uvedena je bila splošna mobilizacija moških med 21. in 42. letom starosti. Ta prvi val mobilizacije je zajel okoli 30.000 Slovencev.³

Avstro-ogrsko vojska je takoj po vojni napovedi začela prodirati proti Srbiji. Sredi avgusta je prišlo do prvih spopadov na planini Cer. Na vzhodu je ruska vojska z ofenzivo začela že 8. avgusta. Po začetnih porazih so si nemške čete izborile zmagi pri Tannenbergu in Mazurskih jezerih. Avstro-ogrsko vojska je hotela dopolniti uspeh Nemcev, zato je 23. avgusta začela z ofenzivo na reki Visli.⁴ V razmiku enega tedna se je monarhija bojevala na balkanski in vzhodni fronti, z začetkom bojev pa je prišlo tudi do vprašanja civilnega prebivalstva na ogroženih območjih.

Idrija in druge občine ob začetku vojne

Dan po sarajevskem atentatu se je vest o tragičnem dogodku razširila po vsej monarhiji in prispela tudi v Idrijo. V *Izvestjih idrijske realke* so zapisali: »Dne 29. junija 1914 – na praznik sv. Petra in Pavla – je zaplapolala na realčnem poslopju črna žalna zastava, da oznani dijakom pretresujočo vest o nasilni smrti Njega c. in kr. Visokosti, presvetlega gospoda nadvojvode – prestolonaslednika Franca Ferdinanda in Njegove soproge, visoke gospe Zofije vojvodine plemenite Hohenberške. Istočasno so zavihrali črni prapori tudi z drugih javnih in zasebnih poslopij, in naše mesto – potopljeno v globoko žalost – je bilo tako kar najhitreje obveščeno o resničnosti strašne vesti, ki ji najprej nihče ni hotel verjeti. Od ust do ust je šla žalostna novica, da sta dne 28. junija 1914 dopoldne padla kot žrtvi zlobne roke cesarski princ in njegova soproga.«⁵

Ob razglasu splošne mobilizacije so svoje domove zapustili možje in fantje, vojska pa je mobilizirala tudi delovne konje in mule.⁶ V Črnem Vrhu so vpoklicani možje in fantje ob odhodu prepevali domoljubne pesmi. Na splošno je bilo navdušenje nad vojno precejšnje.⁷ Vse to pa se je dogajalo ravno v času, ko je bilo na poljih največ dela. Zato so morale poljska dela opravljati ženske, starejši in otroci. Kmetje iz okoliških občin so se na občino Idrija večkrat obrnili s prošnjo, da bi jim pomagala poiskati delovno silo. V zameno so ponujali dnino in hrano. Na poljih je ležal pridelek, ki bi tisto in prihodnja leta prišel še kako prav, delavcev, ki bi ga pospravili, pa ni bilo.⁸

Ob začetku vojne se ljudstvo še ni zavedalo, kaj vse ga čaka. Ob pomanjkanju delovne sile sta se vedno jasneje odražala splošno pomanjkanje in revščina. Zaradi tega je pogosto prihajalo do protestov. Na tem področju so bili v Idriji vse bolj aktivni rudniški delavci, ki so svoje nezadovoljstvo izražali v verbalnih napadih na rudniško upravo. Dlje kot je trajala vojna, več ljudi se je s prošnjo za pomoč obračalo na občino ali rudniško direkcijo. Lega mesta je aprovizacijo, organizirano preskrbovanje z življenjskimi potrebščinami, še otežila, saj mesto leži daleč od železnice, poleg tega pa je med vojno močno primanjkovalo cestnih transportnih sredstev.⁹

Kljub splošnemu pomanjkanju so oblasti državljanke pozvale k dobrodelnosti in požrtvovalnosti za vojake na frontah. Po vsej Kranjski so začeli zbirati razne vrste živil, priboljške, pa tudi jedilni pribor, krpe, nogavice, rute itd. V Idriji je bil v pomoč vojakom na fronti ustanovljen ženski komite, ki je zbiral dobrine za oskrbo vojakov na fronti, v dobrodelne dejavnosti pa sta se vključili tudi čipkarska šola in ženska industrijska šola.¹⁰ V Spodnji Idriji se je dobrodelnim dejavnostim posvečala Marijina družba.¹¹

Ko so se začeli ranjeni vojaki vračati s front, so kranjska mesta postala tudi bolnišnice. Podatkov, kdaj so prvi ranjenci prispeli v Idrijo, sicer ni, vemo pa, da so bivali v stavbi ljudske šole in mestne realke.¹²

Državni zakon o varstvu civilnih oseb

11. avgusta 1914 je cesar Franc Jožef izdal državni zakon o varstvu civilnih oseb, ki so morale zaradi pričetka sovražnosti zapustiti svoje domove. Ta je določal, kako se mora prebivalstvo ravnati v krajih, ki so bili določeni za izpraznitev. Določal je tudi, kam mora prebivalstvo oditi, in sicer v begunska taborišča in v predpisane občine, ki pa niso smele nastaniti večjega števila za delo nesposobnih beguncev kot 2 %

¹ Članek je povzetek avtorjeve diplomske naloge *Idrija med prvo svetovno vojno: begunci v mestu in okoliških vaseh v letih 1914–1915*. Mentor: red. prof. dr. Božo Repe. Somentor: asistent dr. Peter Mikša. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2016.

² Nečak in Repe, *Prelom*, str. 63–65.

³ Prav tam, str. 90–92.

⁴ Prav tam, str. 66–76.

⁵ ZAL, IDR 67, t. e. 1, *Izvestja*.

⁶ Hodnik, Idrija v prvem letu, str. 24–25.

⁷ Batič, *Začetek*, str. 108.

⁸ Hodnik, Idrija v prvem letu, str. 26–28.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Svetlik, *Pomoč*, str. 124.

¹² Hodnik, Idrija v prvem letu, str. 26.

Državni zakonik o varstvu civilnih oseb (ZAL, IDR 102, Begunci, f. 10).

celotnega prebivalstva občine oz. 2000 oseb. Glede njihove preskrbe je določal: hrana, namenjena prišlekom, mora biti takšna, kakršna je hrana domačinov, vsekakor pa mora biti zadostna in okusna. Stroške njihove preskrbe je prevzela država, ki je občinam kot izvajalkam oskrbe nakazovala denar. Za odrasle begunce je dnevna odškodnina znašala eno krono, za otroke pa 60 vinarjev. Odškodnino so izplačevali prvega in petnajsteга v mesecu.¹³

Prihod beguncev iz Dalmacije

Prvi so na Kranjsko prispeli begunci iz Dalmacije. O njih je *Slovenec* 23. septembra 1914 poročal: »Med naše ljudstvo je prišlo več Dalmatincev – pravoslavni Hrvatov južno od Kotora, in Rusinov. Priporočit te reveže usmiljenim srcem pišemo te vrstice. Niso vsiljivci, niso postopači, ali beračenja vajeni potepuhi, nego pošteni ljudje, ki so se s svojim pridnim delom živeli na svojih posestvih, ki jim je pa vojska za nekaj časa vzela dom in jih pognala po svetu. Kaj je vedela dalmatinska žena ob črnogorski meji prav na koncu Dalmacije o svetu. Črnogorske trdnjave in naše,

pa naše vojne ladje so se imele pričeti napadati: ni kazalo drugega, nego v naglici odstraniti ljudstvo, ki je prebivalo v vmesnih vaseh, kar ponoči, brez najpotrebnejše obleke, kar se je dalo urno so morali bežati in zdaj so pri nas.«¹⁴

Predvidevati je mogoče, da so bili prišleki pravoslavni Srbi in Črnogorci iz primorskega dela, ki danes spada k Črni Gori, takrat pa je bil kot del Dalmacije avstrijski. V tem predelu je imela Avstro-Ogrska izredno pomembno vojaško pomorsko luko v zalivu Boka Kotorska, ki je ni hotela izgubiti.¹⁵

Dalmatinske begunce je sprejelo več gorenjskih občin,¹⁶ bivali pa so tudi v občini Godovič. Ohranjen na župnijska kronika, ki jo je pisal tedanji godoviški župnik Janez Nepomuk Jelenc, opisuje žalost Dalmatincev, ki so bili prisiljeni zapustiti Dalmacijo in oditi v naše hladne kraje.¹⁷

Vest o prihodu dalmatinskih beguncev je v Idrijo prišla 26. avgusta 1914, ko je županstvo prejelo brzojavko, da iz Dalmacije prihaja 1000 beguncev, veči-

¹³ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 11. 8. 1914.

¹⁴ *Slovenec*, 23. 9. 1914, str. 4.

¹⁵ Šega, V naše kraje, str. 53.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Podbersič, Begunci z vzhoda, str. 383.

Gattung des Telegrammes: Vrsta brzojavke:	Eingangnummer Dohodna št. } 129 1000 Begunce Glavarstvo	Die Telegraphenverwaltung übernimmt hinsichtlich der ihr zur Beförderung oder Bestellung übergebenen Telegramme keine wie immer geartete Verantwortung. Brzojavna uprava ne prevzema glede brzojavk, izročeni je v svrhu odpošiljatve ali dostavljenja, nikake odgovornosti.
Dienstliche Angaben: Službene bilješke:	Telegramm – Brzojavka aus – iz	Aufgenommen von... auf Lit. Nr. ... am 19. 1914 um 19.00 Uhr (M.) (Mittag.) durch... (M.) (Mittag.)
1000 Beguncever neminoma žene in otroci iz Dalmacije je radi pomanjkanja živil preskrbeti. V drugih občinah poročati je takoj prorojavno kolikšno bi občina sprejela brezplačno ali proti kateri najmanjši plači. Glavarstvo		

D. S. Nr. 759. Deutsch-slovenisch. (Auflage September 1905.)

Brzojavka s sporočilom o prihodu dalmatinskih beguncev (ZAL, IDR 129, Splošno pisarniško poslovanje, f. 139).

noma žensk in otrok, ki jih bodo morale preskrbovati občine.¹⁸ Županstvu so naročili, naj sporoči, koliko beguncev bi občina lahko sprejela brezplačno oz. proti najnižji odškodnini ter kolikšnemu številu bi lahko omogočila delo, hkrati pa so zatrdili, da občina ne bo primorana sprejeti večjega števila beguncev kot 2 % vsega mestnega prebivalstva.¹⁹ Županstvo je odgovorilo, da bi lahko sprejelo največ 10 beguncev, nobenemu pa ne bi moglo ponuditi dela, saj je rudniško ravnateljstvo odpustilo vse nestalne delavce, poleg tega pa se je tudi izdelovanje čipk skoraj popolnoma ustavilo. Dela še za Idrijčane ni bilo dovolj, kaj šele za begunce. Poudarilo je tudi, da bi 2 % prebivalstva v primeru Idrije predstavljalo 122 oseb, tako veliko število prišlekov pa bi županstvo spravilo v veliko zadrego, saj že tako primanjkuje najpotrebnejših živil in prostorov za bivanje. Na koncu je županstvo še prosilo, naj se upošteva, da je mesto kar precej oddaljeno od železnice ter da nima praktično nobenih prometnih sredstev, kar bi pozimi že samo po sebi

utegnilo postati velik problem, saj prebivalstvo nima nikakršne zaloge živil.²⁰

Očitno so ti razlogi oblasti dovolj prepričali, da se v Idrijo niso odločile poslati nobenega dalmatinskega begunca. Idrija se je tako izognila dodatnemu bremenu v že sicer težkih časih, a le za nekaj tednov, saj so že konec septembra v mesto prispeli begunci iz Galicije. Občine Spodnja Idrija, Dole, Črni Vrh, Čekovnik in Vojsko o prihodu dalmatinskih beguncev niso prejele nobenega obvestila.

Prihod beguncev iz Galicije in Bukovine

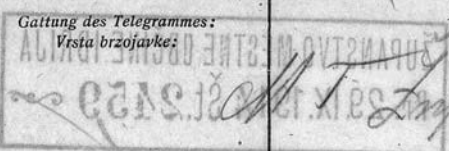

Avgusta 1914 so se začeli boji na vzhodni fronti, ki je potekala na območju med Vislo in Dnestrom. Ruski vojski je konec avgusta in v začetku septembra uspelo prebiti avstro-ogrske položaje. Zasedla je velik del vzhodne Galicije, tudi prestolnico Lvov.²¹ Pred ruskim prodorom se je umaknilo na tisoče civilistov. Njihov cilj so bile dežele v notranjosti monarhije, tudi Kranjska, ki je prve prišleke sprejela v

¹⁸ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 26. 8. 1914.

¹⁹ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 3. 9. 1914.

²⁰ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 5. 9. 1914.

²¹ Šega, V naše kraje, str. 48.

Galtung des Telegrammes: Vrsta brzojavke: 	Eingangsnummer } 159 Dohodna št. } 	Die Telegraphenverwaltung übernimmt hinsichtlich der ihr zur Beförderung oder Bestellung übergebenen Telegramme keine wie immer geartete Verantwortung. Brzojavna uprava ne prevzema glede brzojavk, izročentih jej v svrhu odpoštijave ali dostavljenja, nikake odgovornosti.	
Dienstliche Angaben: Službene bilješke:	Telegramm – Brzojavka aus – iz	Aufgenommen von } auf Ltg. Nr. } Prevzeta iz } na progi št. } am 27. 190. um 11. Uhr } dne 27. 190. ob 11. uri } dursh. } pol. }	
Nr. } 59 } št. }	Taxworten } 26 } (W) } Ch } taks. bes. } (b. } sf. }	{aufgegeben } 190 um {Uhr } {M. } {Mittag. } {predana dné } ob {uri } {min. } {pol. }	
<p style="font-size: 1.2em;"> Do Logatec Ad. 500 potnikov beguncem od prijem tjakaj kakih 60 oseb privedejo jutri odpoš- ljite zjutraj vozove na postajo Logatec pripravite posebno za njih preostalo Glasnost </p>			D. S. Nr. 759. Deutsch-slovenisch. (Auflage September 1905.) D. S. N. S. 47. 08. (1912)

Brzojavka s sporočilom o prihodu galicijskih beguncev (ZAL, IDR 129, Splošno pisarniško poslovanje, f. 139).

začetku septembra. Medtem ko so oblasti begunce v drugih deželah namestile v begunska taborišča, so bili na Kranjskem vsi naseljeni pri prebivalstvu.²² Časnik *Slovenec* je 10. septembra o njih poročal: »Ti ljudje torej pripovedujejo, da se je v Lvov že čulo grmenje topov, ko so se vršili boji 40 km daleč od mesta; ob vzhodnem vetru bi to ne bilo neverjetno. Že v tem času so začeli prvi vlaki voziti lvovsko prebivalstvo. Ljudje so se seveda vozili brezplačno, in sicer k sorodnikom, bogatejši kamor so sami hoteli, revnejše prebivalstvo pa so baje porazdelili med posamezne okraje in občine, kjer so preskrbljeni na državne stroške.«²³

Prvega oktobra je *Slovenec* poročal, da je na Kranjskem okoli 2600 beguncev,²⁴ do januarja 1915 pa se je to število povečalo na 5000.²⁵ *Slovenec* je še poročal, da so jih nastanili v okrajih Postojna, Logatec, Kranj, Kamnik, Radovljica, Ljubljanska okolica, Novo mesto, Krško, Črnomelj in Litija.²⁶

Idrija, ki je spadala pod logaški okraj, se tokrat ni mogla izogniti tej obveznosti. 28. septembra je mestno županstvo prejelo brzojavko, da mora od 500 beguncev, ki so prispeli v Logatec, sprejeti kakih 60. Naročeno je bilo tudi, naj zjutraj na postajo v Logatec pošljejo vozove, ki bodo prišleke pripeljali v Idrijo.²⁷

Naslednjega dne je mesto sprejelo 62 galicijskih beguncev. Od tega je bilo dvanajst družin: Stanislaw Jodrtejewski z družino (dva odrasla in trije otroci), Henrik Paseszna z družino (šest odraslih in dva otroka), Fran Plata z družino (štirje odrasli in dva otroka), Genovefa Witwicka z družino (trije odrasli in trije otroci), Kazimir Witwicki z družino (dva odrasla in trije otroci), Josip Szufra z družino (dva odrasla in dva otroka), Antonija Malvina Preiss z družino (dva odrasla), Andrej Kula z družino (dva odrasla in en otrok), Helena Soltejska z družino (dva odrasla in dva otroka), Eleonora Kosierska z družino (štirje odrasli), Gregor Mihowicz z družino (trije odrasli in trije otroci) ter Ignacij Szymanski z družino (štirje odrasli). Poleg družin sta v Idrijo prispela še Anton

²² Prav tam.

²³ *Slovenec*, 10. 9. 1914, str. 1.

²⁴ *Slovenec*, 1. 10. 1914, str. 5.

²⁵ *Slovenec*, 4. 1. 1915, str. 4.

²⁶ *Slovenec*, 1. 10. 1914, str. 5.

²⁷ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 28. 9. 1914.

Št. št.	Št. št.	Krsto in kraj rojstva	Ime matere	Spol	Rojstvo	Poljaki pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.	Poljski pol. obraj.
90	1	Michał	katolika	moj	1880	IX	25	Polkowice	Polkowice	Pol.	kat.	Poljaki	Mladinska delavnica	Brody	Polkowice	16	Dole št. 10.
91	2	Marija	katolika	žena	1878	IX	25	Brody	Brody	"	"	"	"	"	"	"	"
92	1	Katarina	katolika	žena	1877	III	9	Sambor	Sambor	"	"	"	katolika	Sambor	"	"	Polkowice št. 33
93	2	Regucka	katolika	sin	1903	IX	25	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
94	3	Helena	katolika	hči	1906	IX	4	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
95	4	Jožef	katolika	sin	1907	VII	25	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
96	5	Johann	katolika	"	1909	XI	4	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
97	1	Marija	katolika	žena	1886	IX	16	Polkowice	Polkowice	gc.	kat.	Poljaki	katolika	"	"	"	"
98	2	Helena	katolika	hči	1897	I	9	Sambor	Sambor	"	"	"	"	"	"	"	"
99	3	Anna	katolika	"	1911	VII	24	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
100	4	Michalina	katolika	"	1913	XI	5	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
101	1	Marija	katolika	moj	1885	VII	15	Polkowice	Polkowice	Pol.	kat.	Poljaki	Mladinska delavnica	Lawoczne	"	"	Dole št. 10
102	2	Joanna	katolika	žena	1894	VII	24	Polkowice	Polkowice	"	"	"	"	"	"	"	"
103	3	Michał	katolika	sin	1912	IX	24	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"

Izkaz beguncev, nastanjenih v občini Dole (ZAL, IDR 102, Begunci, f. 10).

Stafiej in Karel Zielinski ter samci Teodor Czuczman, Josip Kedzierski in Adam Chomina.²⁸

Na tem mestu je pomembno poudariti, da je bila takratna delitev na občine drugačna od današnje. To je bilo v primeru beguncev zelo pomembno. Spodnja Idrija, Godovič, Dole, Črni Vrh, Čekovnik in Vojsko danes spadajo v idrijsko občino, leta 1914 pa je bilo vsako omenjeno naselje svoja občina. Ker so oblasti odredile, da mora vsaka občina na Kranjskem sprejeti določeno število beguncev, ti niso bivali le v Idriji, temveč tudi v naštetih naseljih oz. vaseh.²⁹

Na isti dan, torej 29. septembra 1914, so begunci prispeli tudi v Spodnjo Idrijo. Iz Logatca jih je pripeljal Ivan Močnik iz Srednje Kanomlje. Iz ohranjenih virov je razvidno, da je bilo prišlekov najmanj 28, in sicer: družina Šlipko (dva odrasla in trije otroci), družina Yendruch (pet odraslih), družina Cygan (dva odrasla in trije otroci), družina Simona Szura (pet odraslih in dva otroka), sestra Paulina in Kazimira ter sestra Paulina in Valerie, omenjata pa se še primka Kodzierski in Zaguta.³⁰

Županstvo v Dolah je 3. septembra prejelo enak

poizvedovalni dopis, kot ga je županstvo v Idriji prejelo že 26. avgusta.³¹ Župan je na c. kr. okrajno glavarstvo v Logatec sporočil, da lahko občina sprejme 20 moških, ki bi bili sposobni za poljska in druga kmetijska dela, ter 2 žagarja, ki sta vajena dela na vodni žagi. Ljudi, ki jim ne bi mogli ponuditi dela, pa bi lahko sprejeli 18, vendar pod pogojem, da bi si sami preskrbeli prehrano in pohoštvo, saj občina in posestniki tega nimajo na razpolago.³²

Županstvo je 28. septembra prejelo brzozavko z enakim sporočilom kot županstvo v Idriji, le število prišlekov se je razlikovalo. Na postajo v Logatec so morali poslati vozove, s katerimi so pripeljali 15 beguncev. Zanimivo je, da je to število manjše od tistega, ki ga je navedlo županstvo.³³

V občino Dole so prispeli Mihael in Marija Ruszalo iz Brodyja; Katarina, Branislav, Frančiška, Jožef in Johan Regucka iz Samborja; Marija, Helena, Anna in Michalina Chomiak iz Samborja; Branislav, Joanna in Michael Bortnik iz Lawoczne; Ana Piwko iz Sianskega. Družina Chomiak je bila rutenske narodnosti in pripadnica katoliške cerkve vzhodnega obreda, ostali pa so bili Poljaki in pripadniki rim-

²⁸ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 23. 10. 1914.

²⁹ ZAL, IDR 100, t. e. 8, a. e. 104.

³⁰ ZAL, IDR 99, Spisi 1912–1915, Dokumenti 1914.

³¹ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 3. 9. 1914.

³² ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 4. 9. 1914.

³³ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 28. 9. 1914.

skokatoliške cerkve. Mihael Ruszalo je bil po poklicu skladiščni delavec, Branislav Bortnik železniški ključavničar, Ana Piwko pa je bila kuharica. Mihael Ruszalo je ob prihodu posedoval 16 kron, ostali so bili brez denarja. Vsi so bili dobrega zdravja.³⁴ Črni Vrh je 29. septembra sprejel 20 galicijskih beguncev.³⁵

Tudi županstvo v Čekovniku je 3. septembra prejelo poizvedovalni dopis. Župan je bil mnenja, da občina ne more sprejeti nobenega begunca, in sicer zaradi majhnega števila prebivalstva in splošnega ubožstva. Glede možnosti za delo je poročal, da je delo na polju skoraj že končano, da je večina delavcev zaposlenih pri gozdnem erarju³⁶ ter da drugih obrti v občini ni. Torej še en razlog proti prihodu beguncev.³⁷

Na pritisk c. kr. okrajnega glavarstva v Logatcu, ki ni bilo zadovoljno s prejetim odgovorom, je župan popustil in sporočil, da bi lahko v primeru najhujše nuje sprejeli pet ali šest oseb, po možnosti takih, ki bi bile sposobne za poljska dela.³⁸

Dober mesec po tem dopisovanju pa je prišlo do zanimivega obrata. C. kr. okrajno glavarstvo v Logatcu je županstvu sporočilo, da je begunce razdelilo med vse občine logaškega okraja razen treh. Občine Sv. Vid, Čekovnik in Vojsko so bile begunske dolžnosti oproščene zaradi hribovite lege in težke dostopnosti. Ker pa je pravično, da vse občine prispevajo k preskrbi beguncev, je okrajno glavarstvo predlagalo, da župan vsak mesec v Logatec pošlje primeren denarni znesek, ki bo porabljen za preskrbo prišlekov.³⁹

Županstvo je vse do poletja 1915 na okrajno glavarstvo pošiljalo mesečno vsoto 10 kron, čeprav je verjetno predstavljala veliko breme, saj jo je večkrat poslalo šele potem, ko je od okrajnega glavarstva prejelo pisni opomin.⁴⁰ Iz tega lahko sklepamo, da je mesečni denarni znesek pošiljalo tudi županstvo Vojsko.

V Godovič so begunci prispeli 9. oktobra pozno zvečer. Sprejel jih je župan Ivan Pagon, sledili sta večerja in namestitev. Prispelo je 10 beguncev: Mihael, Ana in Tedeus Bienkiewicz; Johan, Agnes in Aniela Wolaszyn; Julija, Janina in Julijan Duda ter Gregor Burecily. Župnik Jelenc je zapisal, da so vsi prišli ki razen Gregorja govorili poljsko ter da so bili pripadniki katoliške cerkve vzhodnega obreda. Gregor Burecily naj bi govoril rusinsko ter pripadal pravoslavni cerkvi. Vsi so bili dobrega zdravja.⁴¹

Nastanitev beguncev

Ko so bili ljudje prisiljeni zapustiti domove in oditi v begunstvo, je skrb zanje prevzelo ministrstvo za notranje zadeve, državna uprava pa je prevzela stroške nastanitve, prehrane in obleke.⁴² Županstva naj tako z nastanitvijo beguncev ne bi imela stroškov. Iz številnih dopisov pa je razvidno, da je bilo v takratnih razmerah težko dobiti prostore za njihovo nastanitev. V Idriji so bili begunci najverjetneje nastanjeni pri prebivalstvu po hišah in v rudarskem gledališču.⁴³ Županstvo v Spodnji Idriji je begunske družine Šlipko, Yendruč in Cygan nastanilo v hiralnico sv. Antona. Družina Szura je bila nastanjena v stanovanju v hiši št. 73, ostali pa najverjetneje po domovih domačinov. V svojem domu je eno begunko zagotovo gostil neki Kenda, ki je živel v hiši št. 49.⁴⁴ Županstvo Dole je prišleke nastanilo v dveh stanovanjih, in sicer pet v hiši Antona Sedeja v Dolah št. 10, preostalih deset pa v dveh sobah hiše v Jeličnem Vrhu št. 33, katere lastnica je bila Neža Hladnik.⁴⁵ V Črnem Vrhu so eno dekle namestili pri Žigonu št. 10, petčlansko družino pri Smrekarju št. 6, dve dekleti pri Dominiku št. 38 ter mater in hčer v Čukovi bajti št. 30. Dve družini in dva zasebnika je župnik nastanil v stanovanje v cerkveni hiši št. 51.⁴⁶ Za občino Godovič vemo, da je bila družina Bienkiewicz nastanjena na naslovu Godovič št. 4, družina Wolaszyn pa na naslovu Jelični Vrh št. 8.⁴⁷ Ostali begunci so najverjetneje ravno tako bivali pri prebivalstvu. Odprto ostaja vprašanje, kako so bili izbrani gostitelji beguncev. O tem, ali so bili gostitelji premožnejši kmetje in posestniki, ni podatkov.

Preskrba beguncev

Državni zakonik je določal, da so begunci upravičeni do dnevne odškodnine, in sicer po 1 krono za odrasle in 60 vinarjev za otroke.⁴⁸ Odškodnino so prejemale ljudje, ki so begunce gostili na svojem domu.⁴⁹ Kmalu pa so oblasti ugotovile, da je mogoče preživeti tudi z nižjo podporo, saj so višino prispevka znižale na 70 vinarjev za odrasle in 40 vinarjev za otroke do desetega leta.⁵⁰ Županstva so se morala predpisanih vsot držati in jih niso smela zniževati. Na splošno so morala vzdrževati primeren življenjski standard beguncev, saj so razmere na terenu prever-

³⁴ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci.

³⁵ Batič, Begunci, str. 125.

³⁶ Gozdni erar je gozd v lasti države. Delavci erarja so bili državni uslužbenci.

³⁷ ZAL, IDR 100, t. e. 8, a. e. 104.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ ZAL, IDR 100, t. e. 9, a. e. 105.

⁴¹ Podbersič, Begunci z vzhoda, str. 383–385.

⁴² Brodnik, Preskrba beguncev, str. 226.

⁴³ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 15. 11. 1914.

⁴⁴ ZAL, IDR 99, Spisi 1912–1915, Dokumenti 1915.

⁴⁵ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 1. 10. 1914.

⁴⁶ Batič, Begunci, str. 125.

⁴⁷ Podbersič, Begunci z vzhoda, str. 389.

⁴⁸ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 11. 8. 1914.

⁴⁹ Šega, V naše kraje, str. 50.

⁵⁰ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 10. 10. 1914.

3215.

Št. 3215.

R a č u n

za preskrbovanje v občini Idrija
se nahajajočih ~~62~~ 62 poljskih beguncev za čas
od 1. decembra do 15. decembra 1914.

Begunci so v preskrbi občine same.

Oskrbnina se je plačala:

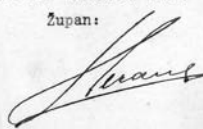
za 40 odraslih po 70 vin. na dan od
1. do 15. decembra 1914 420 K 00 vin.

za 1 odraslega po 70 vin. na dan od
1. do 13. decembra 1914 9 " 10 vin.

za 21 do deset let stare otroke po
40 vin. na dan od 1. do 15. dec. 1914 126 " 00 vin.

Skupna svota za preskrbovanje znaša
tedaj za čas od 1. do 15. dec. 1914 555 K 10 vin.

Mestno županstvo v I d r i j i ,
dne 24. decembra 1914.
Župan:

Račun za preskrbo beguncev v občini Idrija (ZAL, IDR 102, Splošno pisarniško poslovanje, f. 139).

jali krajevni zdravniki in mestna policijska straža.⁵¹ Nekaterim se je določen znesek zdel prenizek, saj je okrajno glavarstvo že prve dni oktobra predlagalo, da bi se odškodnina za odraslo osebo zvišala. Odgovor c. kr. ministrstva za notranje zadeve je bil, da pod nobenim pogojem ne bo dvignilo odškodnine, saj se »s tem zneskom vrši celo na Dunaju preskrba beguncev brez zaprek«. ⁵² C. kr. ministrstvo za notranje zadeve se je odločilo zvišati dnevne odškodnine šele v začetku junija 1915. Takrat se je podpora za odrasle zvišala na 90 vinarjev, za otroke do desetega leta pa na 50 vinarjev. Oblasti so določile, da bodo odškodnine izplačevali za pol meseca vnaprej.⁵³

V Idriji so se vsote preskrbe gibale od okoli 550 kron v prvih mesecih do okoli 300 kron v zadnjih mesecih, ko je nekaj beguncev mesto že zapustilo.⁵⁴ V Spodnji Idriji so se zneski gibali od 130 do 270

kron.⁵⁵ Navedeni zneski so pokrili stroške za obdobje 14 dni oz. pol meseca. V občini Dole pa je županstvo stroške beležilo po hišah, torej je posebej vodilo evidenco za begunce v Dolah in za begunce v Jeličnem Vrhu. Medtem ko so za Idrijo ohranjeni samo zapisi stroškov, je županstvo Dole vodilo natančnejšo evidenco. Iz nje je razvidno, da so za preskrbo redko porabili toliko, kot je bilo odmerjeno na osebo. Pogosto se je zgodilo, da so to vrednost presegli ali pa so porabili manj. Deseterica beguncev v Jeličnem Vrhu je za obdobje pol meseca prejela 78 oz. 83 kron 20 vinarjev, porabili pa so od 55 kron takoj po prihodu do 102 kroni v zimskih mesecih, ko je kurjava predstavljala znaten strošek. Peterica beguncev v Dolah je za obdobje pol meseca prejela 48 oz. 51 kron, porabili pa so od 39 do 70 kron.⁵⁶

Nasploh dajo dokumenti županstva v Dolah najjasnejšo sliko poteka preskrbe. Zgodilo se je namreč, da je novembra c. kr. ministrstvo za notranje zadeve prejelo pritožbo glede preskrbovanja beguncev, zato je bilo županstvu v Dolah ukazano poročati, kako poteka preskrba. Vprašanja so se dotikala prehrane,

⁵¹ Šega, V naše kraje, str. 52.

⁵² ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 10. 10. 1914.

⁵³ ZAL, IDR 129, fasc. 165, Splošno pisarniško poslovanje, 15. 6. 1915.

⁵⁴ ZAL, IDR 129, fasc. 139 in fasc. 165, Splošno pisarniško poslovanje.

⁵⁵ ZAL, IDR 99, Spisi 1912–1915, Dokumenti 1914 in 1915.

⁵⁶ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci.

St. 1161 ad.

P O T R D I L O

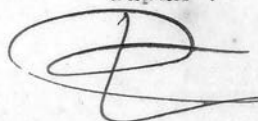
s katerim podpisano županstvo uradno potrjuje, da sme poljski begunec Bronislav Bortnik stanujoč v Dolah št. 10 od vštetelega 4. novembra 1914 dalje do vštetelega 8. decembra 1914 vzeti v trgovini Antona Likar v Jeličnem vrhu št. 74 na račun tukajšne občine vsaki dan za 1 K 32 v blaga oziroma živeža.

Od vštetelega 9. decembra 1914 dalje pa lahko vsaki dan za 1 K 56 v. Ta živež je za njega, njegovo ženo Ivano Bortnik in za njegovega sina Mihaela Bortnik.

Županstvo občine Dole pri Idriji,

dne 26. oktobra 1914.

Župan :

Potrdilo, ki so ga begunci v Dolah potrebovali za prevzem blaga (ZAL, IDR 102, Begunci, f. 8).

stanovanja, kurjave, obleke in obutve ter drugih potrebščin.⁵⁷ Župan je opisal, kako je potekala preskrba. Za preskrbo s hrano so begunci dobili nakaznice oz. potrdila, s katerimi so v določeni trgovini prevzeli živila, županstvo pa je ta živila plačalo. Kuhali so si sami. Begunci, ki so stanovali v Dolah št. 10, so lahko v trgovini Antona Terčka na Veharšah vsak dan vzeli za 2 kroni 72 vinarjev živil. Poleg tega so vsak dan za vsoto 48 vinarjev prejeli mleko od Štefana Rejca. Ti begunci so v večini primerov porabili vso njim pripadajočo vsoto denarja, nekajkrat pa se je zgodilo, da so vzeli več, kot bi smeli. Begunci, ki so bili nastanjeni v Jeličnem Vrhu št. 33, so hrano prevzemali v trgovini Antona Likarja, in sicer v dnevni vrednosti 5 kron 20 vinarjev. Begunci od prebivalstva ali županstva niso prejeli priložkov, saj je bil pridelek dokaj majhen.⁵⁸

Posestnik Anton Sedej je dal beguncem na voljo stanovanje na hišni številki Dole 10, poleg tega pa so imeli v brezplačni rabi dve postelji in nekaj kuhinjske posode. Beguncem v Jeličnem Vrhu št. 33 je

županstvo dalo stanovanje, najemnino, ki je znašala 20 kron na leto, pa je plačalo iz občinskih sredstev. V stanovanju so imeli pet postelj, okoliško prebivalstvo pa jim je posodilo nekaj kuhinjske posode.⁵⁹ Kurjavo so imeli begunci v Dolah brezplačno, saj so si drva pripravljali sami. Za begunce v Jeličnem Vrhu je drva preskrbelo županstvo. En voz drv je stal 4 krone.⁶⁰

Obleke in obutve županstvo beguncem ni preskrbelo, ker za to ni imelo sredstev, državne podpore pa so bile prenizke, da bi omogočale nakup česar koli drugega razen hranil.⁶¹ Glede ostalih stroškov je županstvo navedlo, da je begunce brezplačno pripeljalo iz Logatca v občino. Omenja se tudi Terezija Brenc, ki je dvakrat ponudila brezplačno slamo za izdelavo slamnic. Na koncu je župan še poudaril, da so bile pritožbe beguncev malenkostne ter da so prošnjam, kolikor je bilo mogoče, hitro ugodili.⁶²

Pri preskrbi beguncev v Dolah ni šlo vedno brez zapletov. Trgovec Anton Terček je namreč že v začet-

⁵⁷ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 29. 11. 1914.

⁵⁸ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 3. 12. 1914.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam.

ku oktobra za 11 kron 30 vinarjev presešel vsoto, ki je bila določena za preskrbo.⁶³ Županstvo ga je večkrat opozorilo, naj se drži predpisanih količin živil,⁶⁴ a ker tudi to ni zaleglo, se je odločilo, da bo od maja 1915 naprej beguncem njihove prispevke izplačevalo v denarju.⁶⁵

Vojaška podpora za preživljanje

Begunci in begunke, katerih očetje oz. možje so bili vpoklicani v vojsko, so imeli pravico do vojaške podpore za preživljanje. V Idriji sta jo prejemale dve begunki. Junija 1915 jo je pričela prejemati Genovefa Witwicki, v drugi polovici julija pa so jo dodelili še Mariji Michowicz. Prva je prejemale po 2 kroni 80 vinarjev dnevno, druga pa po 1 krono 99 vinarjev.⁶⁶ V občini Dole sta podporo z začetkom februarja 1915 pričela prejemati Joanna in Mihael Bortnik, saj je mož oz. oče Branislav 2. decembra prejšnjega leta odšel k vojakom. Joanna je prejemale 57 vinarjev, Mihael pa 28 vinarjev dnevne podpore.⁶⁷

Zanimivo je, da begunci, ki so prejemale vojaško podporo, niso bili upravičeni do polne dnevne odškodnine. Njihova dnevna odškodnina je bila namreč tako visoka, da je skupaj z vojaško podporo dosegala enako vsoto, kot so jo prejemale ostali begunci.⁶⁸ Če je bila vojaška podpora višja od polne dnevne odškodnine, je bil tudi končni znesek višji, če pa je bila vojaška podpora nižja od dnevne podpore, je bil končni znesek enak polnemu znesku dnevne odškodnine.

Begunci in bolezni

Beguncem na Kranjskem so po potrebi nudili brezplačno zdravstveno pomoč in zdravila.⁶⁹ Zgodilo se je, da so begunci na Kranjsko že prišli okuženi. Tako je *Slovenec* 5. oktobra 1914 poročal o kolero na Kranjskem. Med prispelimi begunci so odkrili dva primera azijske kolere, in sicer enega v Litiji ter enega v Idriji. Prispevek še dodaja, da so okuženi osebi takoj izolirali ter »odredili vse druge varnostne naprave«.⁷⁰

Ime idrijskega begunca, okuženega s kolero, je bilo Anton Stafiej. To izvemo iz zapisnika mestnega županstva z dne 14. oktobra. Pri županstvu sta se namreč zglašila begunca, ki sta bila železniška uslužbenca in sta bila poklicana nazaj v Galicijo. Oba sta bila v stiku z okuženo osebo, zato so po navodilih dr. Kozmana, c. kr. okrajnega višjega zdravnika iz

Postojne, sežgali njuni obleki. Karlu Zielinskemu so sežgali plašč, suknjo, podloženo s kožuho, dve bluzi, ter nekaj perila v skupni vrednosti 79 kron. Teodorju Czuczmanu pa so sežgali plašč v vrednosti 28 kron. Oba sta se na županstvo obrnila s prošnjo, da se jima povrne naveden znesek, in to karseda hitro, saj sta se morala vrniti v službovanje na progo Zagorz–Chyrow. Županstvo je njuno prošnjo posredovalo na c. kr. okrajno glavarstvo v Logatcu.⁷¹

Sežgali so tudi oblačila in obutev Gašperja Eržena in njegove žene – verjetno zato, ker je okuženi begunec bival pri nji. Poleg tega so razkužili njuno hišo, začasno bolnišnico, še nekaj drugih hiš, v katerih so bivali begunci, ter rudniško gledališče. Občina je za nakup dezinfekcijskih sredstev namenila kar 299 kron.⁷² Vsi ti ukrepi so očitno učinkovali, saj se po tem dogodku kolera ne omenja več.

Kot posledica tega primera kolere je bil ukazán preventivni pregled beguncev v občini Dole.⁷³ Begunce je pregledal rudniški nadzdravnik dr. Ivan Stverak. Zdravstveno stanje beguncev je bilo zadovoljivo, znakov nalezljivih bolezní pa ni našel.⁷⁴

Povratek beguncev železničarjev

Dva tedna po prihodu beguncev v Idrijo je županstvo prejelo dopis, da se bo v kratkem zopet odprla železniška proga Zagorz–Chyrow, zato je bil izdan ukaz, naj se železniško osebje karseda hitro vrne v Zagorz. Iz idrijske občine je prišlo v poštev devet beguncev. Odšli so v dveh skupinah. Zglasiti so se morali pri okrajnem glavarstvu v Logatcu, kjer jih je čakal zdravniški pregled, nato pa pot nazaj v Galicijo. Naročeno jim je bilo, naj pridejo sami, s seboj pa so lahko vzeli le orodje, ki so ga potrebovali za opravljanje službe.⁷⁵

Manj kot mesec dni po odhodu so se železniški delavci vrnili. Ob povratku jih je najprej čakal obvezen zdravniški pregled, nato pa vrnitev v idrijski vsakdanjik.⁷⁶ Po poročanju *Slovenca* so povratniki s seboj prinesli slabe novice: »Zopet sem došli železničarji pripovedujejo, da se pri nekaterih vaseh ne pozna ne hiš, ne vrtov, ne potov, ne njiv ali travnikov. Vse je razrito, požgano, razstreljeno ali globoko zvoženo.«⁷⁷

Priprava na zimo

Begunci so svoje domove zapuščali v naglici, zato velikokrat s seboj niso mogli vzeti niti najnujnejših

⁶³ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci, 20. 10. 1914.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci, 23. 4. 1915.

⁶⁶ ZAL, IDR 129, fasc. 165, Splošno pisarniško poslovanje.

⁶⁷ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci.

⁶⁸ ZAL, IDR 129, fasc. 165, Splošno pisarniško poslovanje, 26. 4. 1915.

⁶⁹ Šega, V naše kraje, str. 52.

⁷⁰ *Slovenec*, 5. 10. 1914, str. 4.

⁷¹ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 14. 10. 1914.

⁷² ZAL, IDR 129, fasc. 165, Splošno pisarniško poslovanje, 15. 11. 1914.

⁷³ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 9. 10. 1914.

⁷⁴ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 13. 10. 1914.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 18. 11. 1914.

⁷⁷ *Slovenec*, 28. 11. 1914, str. 5.

Marija	G h o m i a k ,	roj. 1886,	1 čevlje z zavezo / 10 K / ,	1 ru- to / 2 K / in eno spodnjo obleko / blago 4 K / .
Helena	G h o m i a k ,	roj. 1907,	1 čevlje z zavezo / 8 K / ,	in 1 3 parhetno obleko.
Anna	G h o m i a k ,	roj. 1911;	1 čevlje z zavezo / 4 K / in 1 ob-2 / leko.	
Michaline	G h o m i a k ,	roj. 1913,	1 čevlje z zavezo / 2 K / in 1 obleko. Za pod točko 6,7 in 8 navedene otroke bi bilo treba 10 m parhenta á 80 v, kar bi znašalo 8 K in druge potrebščine 2 K - 10 K.	
Katarina	Reguczka,	roj. 1877,	1 ruto / šerpo / 2 K ,	in eno spodnjo obleko / blago 4 K / ter za vžitje ene pernice / tunne / blaga 4 m.
Bronislaus	R e g u c z k a ,	roj. 1903,	za popravo čevljev 2 kroni.	

Poročilo o najpotrebnejših oblačilih in obutvi za begunce v občini Dole (ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci).

stvari. S prihodom zime se je pojavil problem zimske obleke in obutve, ki je večina beguncev ni imela. *Slovenec* je 18. decembra takole pozival civilno prebivalstvo, naj priskoči na pomoč: »Največ beguncev v naglici ni moglo rešiti drugega kakor to, kar so imeli v trenutku pobega na sebi. Mnogo rodbin je bilo na begu ločenih od svojih rednikov. Država se je sicer na dalekosežen način zavzela za te nesrečneže; plačuje stroške njih vzdrževanja v pribežališčih ter jih ob svojih stroških preskrbuje z najpotrebnejšimi oblačili. Toda ta državna oskrbovalna akcija, dasiravno zahteva ogromne vsote, vendar nikakor ne more preskrbovati beguncev z vsem tem, kar neizogibno potrebujejo za vsakdanje življenje. Podpisani pomožni odbor, ki si je stavil za nalogo, da na Kranjskem nastanjenim revnim beguncem po možnosti olajša njih usodo, se obrača do občinstva z iskreno in nujno prošnjo, naj mu nakloni darila v denarju ali naravnih, da se beguncem preskrbe zimske obleke, čevlji, odeje, životno in posteljno perilo, jestvine, kurilo in druge vsakdanje potrebščine. Vsak najmanjši dar se hvaležno sprejme.«⁷⁸

Poleg tega se je c. kr. deželno predsedstvo v Ljubljani odločilo nameniti nekaj sredstev za obleko in obutev. Konec novembra je o tem obvestilo županstva.⁷⁹

Županstvo v Idriji je prejelo 600 kron za nakup potrebnih oblek, perila in obutve. Denarja ni bilo dovoljeno izročiti beguncem; županstvo je moralo samo

nakupiti blago ter oddati naročilo pri krojačih in čevljarjih. Begunke so morale zase in za svoje otroke šivati same. Potreba po oblačilih in obutvi je bila očitno velika, saj je županstvo presegló odmerjen znesek. Nakupili so v veliki večini le blago, eni družini pa so morali dati obleke narediti, ker si jih ni mogla izdelati sama.⁸⁰

V Dolah je večina beguncev potrebovala en par čevljev in eno obleko. Poleg tega so posamezniki potrebovali še kak kos spodnjega perila ali naglavno ruto. Nakupilo se je tudi nekaj blaga, iz katerega so matere svojim otrokom same sešile potrebna oblačila. Sicer pa so vsi potrebni obrtniki za izdelavo zelenih izdelkov bivali v občini. Za obutev sta bila zadolžena Leopold Mlinar in Janez Sedej, za moško obleko Janez Gnezda, za zgornjo žensko obleko za otroke pa Terezija Likar. Žensko in moško spodnjo obleko so begunke sešile same. Stroški so znašali 142 kron 47 vinarjev.⁸¹

Versko življenje beguncev

Med begunci je bilo veliko poljskih in rusinskih duhovnikov, ki so tudi v času begunstva delovali med svojimi rojaki in jim nudili tolažbo.⁸² Časopis *Slovenec* je 28. novembra poročal, da je v Idrijo prispel poljski župnik Štefan Bilinski. V mestu je spovedoval rojake, poleg tega je ob nedeljah maševal na Marofu. Ta kraj, ki leži kak kilometer izven Idrije, je izbral zato, ker je

⁷⁸ *Slovenec*, 28. 12. 1914, str. 1.

⁷⁹ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 29. 11. 1914.

⁸⁰ ZAL, IDR 129, fasc. 139, Splošno pisarniško poslovanje, 18. 12. 1914.

⁸¹ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci, 3. 12. 1914.

⁸² Šega, V naše kraje, str. 50.

tam stanovalo veliko poljskih družin, k obredu pa so lahko prišli tudi begunci iz Spodnje Idrije.⁸³

Župnik Jelenc v godoviški kroniki poroča, da je poljski župnik stanoval pri usmiljenkah v hiralnici sv. Antona na Marofu. Obiskoval je razkropljene begunce. Na veliko noč 1915 je obiskal tudi begunce v Godoviču in jih spovedal. Maja 1915 se je vrnil v domovino. Tam sta ga čakala nepoškodovana cerkev in župnišče.⁸⁴

Izobraževanje beguncev

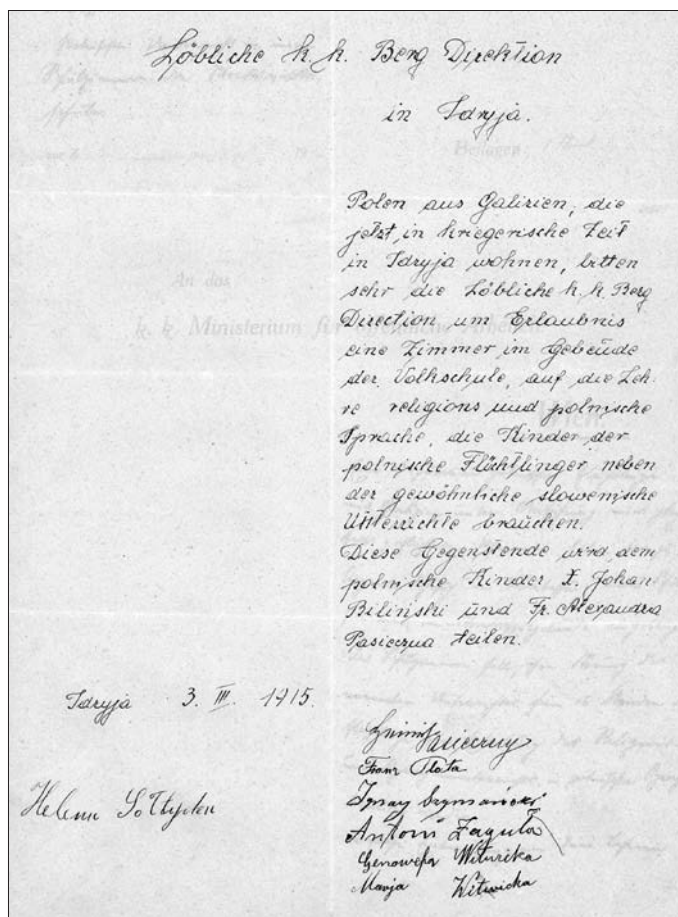
Izobraževanje begunskih otrok se ne omenja pogosto, ohranjena pa je prošnja, pod katero se je podpisalo sedem idrijskih beguncev. Napisana je bila 3. marca 1915, namenjena pa rudniški direkciji v Idriji. Podpisani so se na rudnik obrnili s prošnjo, naj jim da dovoljenje za uporabo ene učilnice v zgradbi ljudske šole. Tam bi Johan Bilinski in Alexandra Pasieczna poljske otroke poučevala verouk in poljski jezik, kar naj bi po njunih besedah poleg običajnega slovenske-

ga pouka potrebovali. Rudniška direkcija je prošnji ugodila.⁸⁵

V občini Dole so vsi šoloobvezni begunski otroci na Gorah obiskovali enorazredno ljudsko šolo. Šoloobvezni begunski otroci so bili štirje: enajstletni Bronislav Reguczka, devetletna Franciška Reguczka, sedemletni Jožef Reguczka in sedemletna Helena Chomiak.⁸⁶ Godoviški župnik Jelenc omenja, da je štirinajstletni begunec Gregor Burecily obiskoval šolo v Godoviču, vendar ne dolgo, saj pravi, da se je naučil le 13 črk. Šolo je nehal obiskovati s prihodom pomladi.⁸⁷

Sporočilo v domovino

Idrijski begunci so o svojem položaju vsaj enkrat obvestili domovino. *Slovenski narod* je 23. februarja 1915 objavil dopis, ki ga je prvotno objavila krakovska *Nowa Reforma*. Begunci so v njem poročali: »Peščica Poljakov, po pretežni večini poštni poduradniki iz Dembice in železničarji žive od meseca septem-

Prošnja beguncev za prostor v šolski stavbi, kjer bi imeli pouk v poljščini (ZAL, IDR 55, f. 580).

⁸³ *Slovenec*, 28. 12. 1914, str. 5.

⁸⁴ Podbersič, *Begunci z vzhoda*, str. 384.

⁸⁵ ZAL, IDR 55, fasc. 580, 3. 3. 1915.

⁸⁶ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci, 3. 12. 1914.

⁸⁷ Podbersič, *Begunci z vzhoda*, str. 385–386.

bra na Kranjskem v Idriji v bližini Trsta. Imamo tu poljskega svečenika Jana Bilinskega, župnika iz Siemianowke, ki lepo skrbi za nas, nas poseča in tolaži. Na božič je svečenik opravil službo božjo, pri kateri smo peli poljske božične pesmi. Spominjamo se tudi zdravnika Poljaka, ki je odšel na Dunaj. Dokler je bil v Idriji, je nam dr. Mazalek služil z dobrimi nasveti, zdravil brezplačno bolnike in jim celo preskrbljeval zdravila. Izrekamo svojo zahvalo tudi tukajšnjemu okrajnemu glavarju na njegovi zares očetovski skrbi za Poljake. Ker nimamo poljske šole, obiskujejo naši otroci slovenske šole.«⁸⁸

Kljub vsemu, kar so v zadnjih mesecih doživeli, je iz zapisanega vendarle mogoče zaznati, da so s skupnimi močmi prebrodili marsikatero težavo ter si ustvarili sprejemljiv življenjski prostor.

Pritožbe beguncev

Če je županstvo v Dolah še konec novembra ocenilo, da so bile pritožbe beguncev minimalne, tega ni moglo trditi za začetek novega leta. 9. januarja 1915 je namreč izvedelo, da so se begunci pritožili na c. kr. okrajno glavarstvo v Logatcu. Motilo naj bi jih predvsem vlažno in mrzlo stanovanje, ki jim je povzročalo trganje in glavobole, ter dejstvo, da so o tem obvestili županstvo, to pa ni storilo ničesar. Županstvo je v odgovoru zatrdilo, da so pritožbe »popolnoma neupravičene in pretirane«,⁸⁹ ter nadaljevalo: »V tukajšnji občini je pač malo katera hiša taka, da bi ne bila vlažna. Vzrok temu je, ker so vse hiše zidane iz kamna. To stanovanje, v katerem so sedaj nastanjeni begunci, je svoj čas služilo za šolsko sobo, in če takrat ni bilo take vlage, kot jo opisujejo begunci v svoji pritožbi, jo tudi sedaj ni po krivdi občine oziroma stanovanja samega. V tem stanovanju je velika zidana peč, v kateri lahko pečejo kruh in tudi stanovanje lahko razmeroma dobro grejejo.«⁹⁰

Glavni vzrok vlage naj bi bilo dejstvo, da so begunci kuhinjsko posodo pomivali v sobi, kjer so spali, tam pa naj bi tudi prali in sušili perilo ter pri tem vodo polivali po tleh. Za ta opravila bi lahko uporabili kuhinjo. Na to jih je županstvo večkrat opozorilo, a zelenega učinka ni bilo. Po besedah županstva naj bi zadnje čase celo postali »precej ošabni in tako sitni in neznosni, da so postali tako županstvu kakor tudi občinstvu sploh v veliko nadlego in ima županstvo s temi 14 begunci več dela in skrbi kot z vsemi ostalimi občani.«⁹¹

V nobenem primeru beguncem županstvo ne bi moglo dati boljšega stanovanja, saj ga ni imelo na razpolago. V hiši, v kateri so bivali begunci, je bila v prvem nadstropju sicer ena soba prazna, a je lastni-

ca ni hotela dati v najem beguncem, saj se je bala, da bi jo popolnoma uničili. Po mnenju županstva so si begunci zato, ker so jim šli na roko pri njihovih prošnjah, mislili, da lahko dobijo, kar si zaželejo, in zahtevajo nemogoče reči. Godilo naj bi se jim celo bolje kot marsikateremu občanu.⁹²

Iz zapisov je dejansko razvidno, da so se vsaj nekateri begunci obnašali razmeram popolnoma neprimerno. Pri tem stanovanja niso bila edini problem. Pri nakupu oblačil je županstvo posebno pozornost namenilo nakupu kvalitetnega blaga. Očitno to ni bilo dovolj. Mariji Ruzsalo so med drugim kupili temnorjavo naglavno ruto. Ona pa se je oglasila pri županstvu in prosila, če bi jo lahko zamenjala za ruto z bolj živimi barvami, saj je ta za »stare babe«. ⁹³ Še bolj absurden se zdi pripetljaj v zvezi s čevlji. Županstvo je hotelo pri lokalnih čevljarjih vsem odraslim begunkam kupiti trpežne in kvalitetne čevlje. Ta predlog pa ni bil povšeči Joanni Bortnik in Mariji Ruzsalo, saj naj ne bi mogli čakati čevljarja, poleg tega pa takšnih »kmečkih«⁹⁴ čevljev, kot jih izdelujejo lokalni čevljarji, nikakor ne bi nosili. Obe sta hoteli v trgovini kupljene čevlje. Županstvo je z namenom izogniti se preprirom njuni želji ustreglo in čevlje kupilo v trgovini.⁹⁵

Županstvo je v zaključku navedlo imena beguncev, ki so se obnašali neprimerno. To so bili predvsem Mihael in Marija Ruzsalo, Joanna Bortnik in Katarina Reguczka. Opozorilo je, da se v prihodnje proti njim ne bo tako potrpežljivo nastopalo, saj se omenjeni ne zavedajo več svojega žalostnega begunskega položaja ter postajajo vse bolj ošabni.⁹⁶

Tu se begunske pritožbe niso končale. 21. februarja sta se povezali Katarina Reguczka in Ana Piwko ter na županstvu podali novo pritožbo. Zaradi drginje, ki je takrat vladala, so se jima zdele dnevne podpore prenizke, poleg tega pa ni bilo mogoče dobiti dovolj živil, zlasti bele moke. Zato sta prosili za zvišanje dnevne podpore. Hoteli sta se tudi preseliti kam, kjer bi bilo več Poljakov, saj jima je bilo v občini Dole dolgčas, poleg tega pa nista bili navajeni hribovskih krajev in debele snežne odeje. Županstvo je bilo mnenja, da je pritožba glede prenizke podpore upravičena, glede ostalih pritožb pa je menilo, da so neutemeljene oz. nepotrebne, saj »ima vsak človek svoj ukus in če ima čas premišljevat in se mu dobro godi, mu tudi pride na misel, da bi bilo lahko še boljši«. ⁹⁷ Sicer pa bi županstvo odhod teh dveh begunk iz občine sprejelo z velikim veseljem, saj »sta postali v pravem pomenu besede neznosni«. ⁹⁸ Zato je c. kr. okrajno glavarstvo v Logatcu prosilo, naj ustreže

⁸⁸ *Slovenski narod*, 22. 2. 1915, str. 3.

⁸⁹ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 15. 1. 1915.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Prav tam.

⁹² Prav tam.

⁹³ Prav tam.

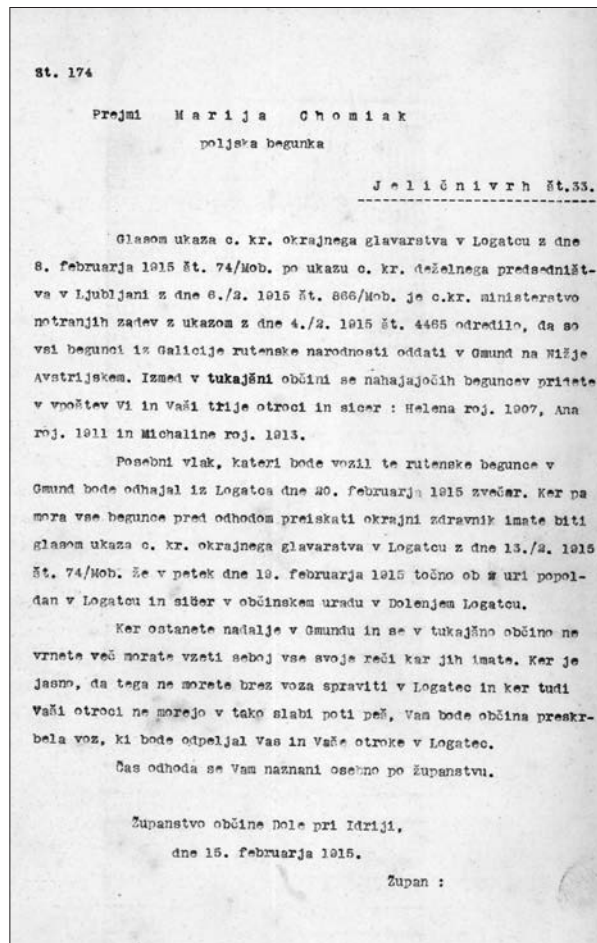
⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 21. 1. 1915.

⁹⁸ Prav tam.

Poziv družini Chomiak za odhod v Gmund (ZAL, IDR 102, Begunci, f. 10).

njuni prošnji, saj bo s tem ustreglo tako njima kakor tudi županstvu.⁹⁹

Peterico beguncev je bilo pripravljeno sprejeti županstvo v Idriji, ki pa je postavilo nekaj pogojev. Županstvo v Dolah bi še naprej moralo preskrbovati begunce, plačevati pa bi jim moralo tudi stanovanje, in sicer po 10 kron na mesec. Takih pogojev županstvo v Dolah ni bilo pripravljeno sprejeti in do selitve ni prišlo.¹⁰⁰

Zgodba družine Ruszalo

Iz več ohranjenih dokumentov sestavljena zgodba zakoncev Ruszalo ponazarja tegobe in težave, s katerimi se je spopadalo veliko beguncev.

25. oktobra 1914 sta se pri županstvu v Dolah zglasila zakonca Mihael in Marija Ruszalo s prošnjo, da bi se rada vrnila v Stanislav v Galiciji, kjer so pri Marijini sestri Geniji Filipovski ostali njuni štirje otroci. Helena, Marija, Zofija in Vladislav so bili stari od dveh let in pol do devet let. Mati Marija je pove-

dala, da ves čas joka ter da jo zaradi skrbi močno boli glava. Prošnja je bila posredovana na o. kr. okrajno glavarstvo v Logatecu.¹⁰¹

Odgovor ni bil ravno spodbuden. Odpotovala bi lahko le, če bi šla v kak kraj izven bojnega okraja in če bi si lahko sama pokrila potne stroške, saj so v tistem obdobju na državne stroške potovali le moški uslužbenci pošte in železnice.¹⁰² To ju ni odvrnilo od njune namere. Nekaj denarja sta imela, vendar verjetno ne dovolj, da bi odpotovala oba. Zato se je na pot podal samo Mihael. Odšel je 26. novembra, vrnil pa se je 31. decembra. Otrok ni pripeljal s seboj. Zakaj, ni zapisano.¹⁰³

15. februarja 1915 je Mihael odšel v črnovojniško službo.¹⁰⁴ Nekaj dni zatem je njegova žena Marija zaprosila, da bi ji dovolili odhod nazaj v Stanislav v Galicijo k njenim štirim otrokom, saj tu sama ni imela nič početi.¹⁰⁵ Odgovor na njeno prošnjo je bil že znan. Odhod bi ji dovolili le, če bi imela dovolj de-

¹⁰¹ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 25. 10. 1914.

¹⁰² ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 30. 10. 1914.

¹⁰³ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci, 7. 1. 1915.

¹⁰⁴ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci.

¹⁰⁵ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 23. 1. 1915.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam.

narnih sredstev za prevoz in nadaljnje preživljanje.¹⁰⁶ Selitev je morala počakati še nekaj mesecev.

Medtem je županstvo 5. marca Marijo poslalo v hiralnico sv. Antona v Spodnji Idriji, ker je zbolela, v občini pa ni bilo nikogar, ki bi jo oskrboval. V zapisu ni omenjeno, katera bolezen jo je napadla, zapisano pa je, da se je obnašala, kakor da bi se ji bledlo.¹⁰⁷ Odhod je obolelo precej razburil, po nekaj urah pa se je le pomirila. Po pregledu pri zdravniku je ta povedal, da bi jo morali v hiralnico napotiti že prej, da pa tudi niso bili prepozni.¹⁰⁸

Bivanje v hiralnici ji ni najbolj ustrezalo, saj se bolnica ni držala hišnega reda. Županstvo je vodstvu hiralnice naročilo, naj proti bolnici nastopa kar najstrožje. Če tudi to ne bi pomagalo, jo je bilo pripravljeno vzeti nazaj v občino, kjer pa bi jo dalo pod najstrožje nadzorstvo in kaznovalo za vsak prestop. Bolnici je vodstvo hiralnice povedalo, kaj županstvo zahteva od nje, ona pa je hotela le povratek v občino Dole. Vodstvo hiralnice jo je hotelo zadržati v svoji oskrbi, saj naj bi bila bolna na živcih in histerična.¹⁰⁹ V hiralnici je ostala od 25. maja.¹¹⁰

Med bivanjem v hiralnici je na c. kr. ministrstvo za notranje zadeve ponovno poslala prošnjo, da bi ji dovolili preseliti se v Mährisch Ostrau (danes Ostrava). Prošnji niso ugodili, je pa ministrstvo za notranje zadeve odredilo, naj begunko preselijo v Chotzen (danes Choceň) na Češkem.¹¹¹ Pred odhodom je Marija ozdravela; tako je ocenil zdravnik, ki jo je pregledal. Županstvo pa je c. kr. okrajnemu glavarstvu v Logatcu sporočilo, da je imenovana telesno in duševno popolnoma zdrava ter sposobna brez spremstva opraviti dolgo vožnjo v Chotzen.¹¹² 25. maja je odpotovala na Češko.¹¹³

Odhod beguncev

Po porazih v zimskih ofenzivah v Karpatih je avstro-ogrski vojski z nemško pomočjo spomladi 1915 uspelo premagati Ruse in jim iztrgati večji del Galicije.¹¹⁴ To je pomenilo, da so se lahko galicijski begunci začeli vračati domov. Prvi so se vračali tisti, ki so imeli bivališča na območju skupine A, torej v zahodni polovici Galicije. Povratek na območje B je bil omejen na nekatere politične okraje, medtem ko povratek v okraje skupine C ni bil mogoč, saj je bila na tem območju še vedno ruska vojska.¹¹⁵ Organizacijo je prevzelo ministrstvo za notranje zadeve. Begunci so bili pozvani, naj se v roku treh tednov vrnejo

domov, sicer bodo izgubili državno podporo. Tiste begunce, ki se na svoje domove niso mogli vrniti, so oblasti premeščale v begunska taborišča na območju današnje Avstrije, saj so v tem času na Kranjsko že začeli prihajati primorski begunci.¹¹⁶

Idrijo je prvih 20 beguncev zapustilo v začetku julija, ostalo pa jih je še 39.¹¹⁷ Število se je spet drastično znižalo v drugi polovici avgusta, ko je v Idriji ostalo samo še 6 beguncev.¹¹⁸ Ta odhod sovпада z novico v *Slovencu* z dne 16. avgusta, ki je galicijske begunce iz okrajev Lancut, Nisko in Tarnobrzeg pozival, naj se vrnejo na svoje domove.¹¹⁹ Zadnjih šest beguncev je Idrijo zapustilo v drugi polovici septembra 1915.

Za begunce iz Spodnje Idrije, ki so bivali pri prebivalstvu, ni mogoče z gotovostjo trditi, kdaj so mesto zapustili. Družine, ki so bile nastanjene v hiralnici, pa so odhajale v naslednjem zaporedju: družina Šlipko je mesto zapustila 25. marca,¹²⁰ družina Yendruč je 25. maja odpotovala na Češko,¹²¹ družina Cygan pa se je od Spodnje Idrije poslovila 12. avgusta.¹²²

Občino Dole je družina Chomiak zapustila že 19. februarja. Dva tedna pred tem je namreč ministrstvo za notranje zadeve odredilo, da marajo vsi galicijski begunci rutenske narodnosti odpotovati v Gmund v Spodnjo Avstrijo.¹²³ Datum odhoda ostalih sedmih beguncev ni znan.

Begunci iz Črnega Vrha so odpotovali julija,¹²⁴ Godovič pa so zapustili avgusta. Godoviške begunce je pot vodila v begunska taborišča na Češkem.¹²⁵

S tem se je v teh krajih končalo obdobje beguncev z vzhoda, hkrati pa se je že začelo obdobje beguncev z območja soške fronte.

Soška fronta in nadaljevanje vojne

23. maja 1915 je Italija izročila vojno napoved Avstro-Ogrski. Odprla se je nova, jugozahodna fronta, katere južni del je potekal čez slovensko ozemlje.¹²⁶ Kranjska je spadala v ožje vojno območje, ki se je delilo na etapno območje in območje vojaških operacij. Kordonska črta, ki je delila ti dve območji, je potekala prav čez Idrijo. Ti kraji so prišli pod vojaško oblast. Gibanje je bilo omejeno, za potovanje v zaledje je bil

¹⁰⁶ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 25. 1. 1915.

¹⁰⁷ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 7. 3. 1915.

¹⁰⁸ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 12. 3. 1915.

¹⁰⁹ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 16. 4. 1915.

¹¹⁰ ZAL, IDR 102, fasc. 8, Begunci, 30. 5. 1915.

¹¹¹ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 18. 5. 1915.

¹¹² ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 22. 5. 1915.

¹¹³ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 30. 5. 1915.

¹¹⁴ Šega, V naše kraje, str. 52.

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ ZAL, IDR 129, fasc. 165, Splošno pisarniško poslovanje, 2. 7. 1915.

¹¹⁸ ZAL, IDR 129, fasc. 165, Splošno pisarniško poslovanje, 9. 9. 1915.

¹¹⁹ *Slovenec*, 16. 8. 1915, str. 4.

¹²⁰ ZAL, IDR 99, Spisi 1912–1915, Dokumenti 1915, 9. 5. 1915.

¹²¹ ZAL, IDR 99, Spisi 1912–1915, Dokumenti 1915, 1. 7. 1915.

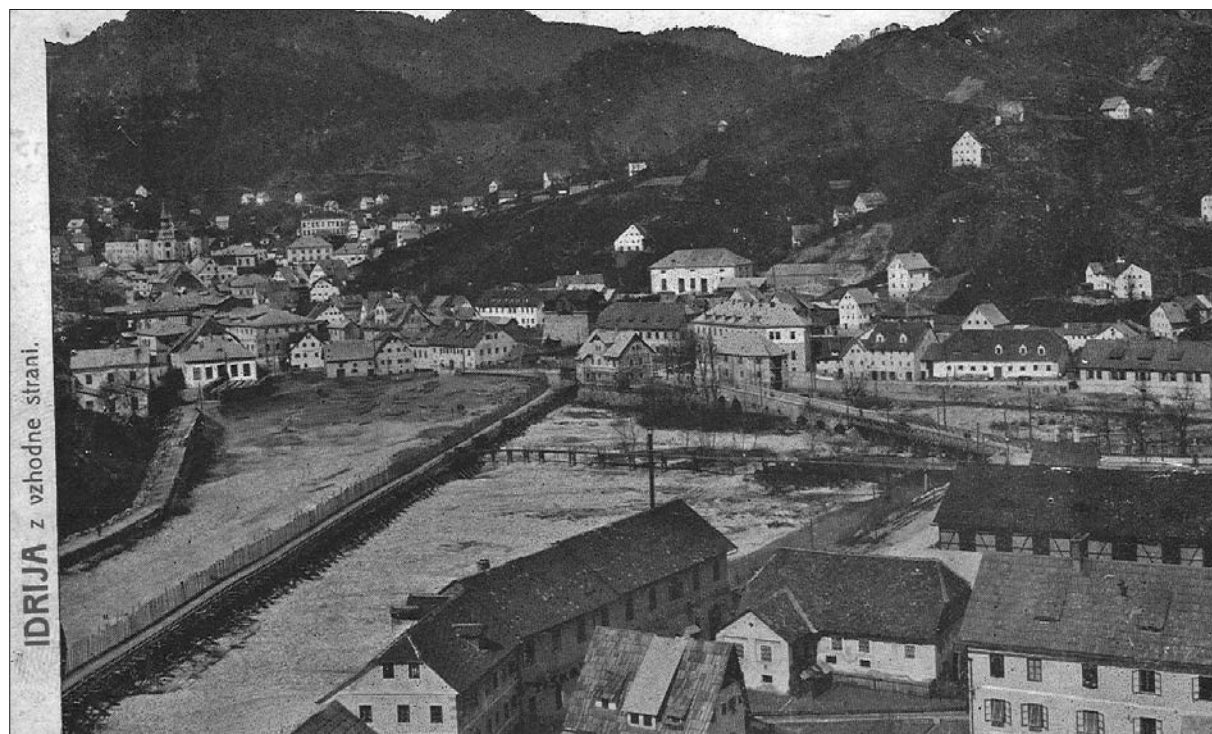
¹²² ZAL, IDR 99, Spisi 1912–1915, Dokumenti 1915, 1. 9. 1915.

¹²³ ZAL, IDR 102, fasc. 10, Begunci, 15. 2. 1915.

¹²⁴ Batič, Begunci, str. 125.

¹²⁵ Podbersič, Begunci z vzhoda, str. 386.

¹²⁶ Vidrih Lavrenčič, Odprtje soške fronte, str. 6.

Idrija z vzhodne strani med prvo svetovno vojno (ZAL, IDR 218, album Franzini).

potreben potni list. Poštni promet je nadzorovala vojaška cenzura.¹²⁷

Že tako obubožano ljudstvo se je znašlo v še hujši stiski. Splošno pomanjkanje hrane so še zaostrovali lačni vojaki v okolici Idrije, saj so pri lokalnih trgovci kupovali hrano, ki je bila namenjena prebivalstvu. Posredovati je morala celo deželna vlada. Pri 5. armadnem poveljstvu je dosegla, da vojska ni več kupovala hrane v Idriji.¹²⁸ Kljub temu se je prebivalstvo mnogokrat odpravilo v Poljansko dolino ali proti Vrhnikih k kmetom ponudit razne uporabne predmete v zameno za živila.¹²⁹

Odrptje nove fronte je sprožilo nov val beguncev. V notranjost monarhije se je preselilo okoli 80.000 Slovencev. Od teh jih je približno 30.000 odšlo v begunska taborišča, ostali, ki so se lahko preživljali sami, pa so se naselili na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem.¹³⁰ Prišli so tudi na območje Idrije. Z njihovim prihodom se je še povečalo število ljudi, ki se niso bili sposobni preskrbovati sami.

Idrija je bila podvržena še eni novi nevarnosti. Italijanska vojska se je posluževala letal za bombardiranje civilnih objektov. Cilji bombnih napadov so bile strateške točke, npr. bolnišnice ali industrijski obrati. V Idriji so bili največkrat cilji rudniški objekti, elektrarna in mostovi, ob tem pa je bilo poškodova-

nih tudi nekaj zasebnih hiš. Mesto so bombardirali 20. in 27. aprila, nato pa še sedemkrat v juliju 1917. V najobsežnejšem napadu 7. julija so na mesto odvrgli 60 rušilnih in zažigalnih bomb.¹³¹

V težkih vojnih razmerah so ljudje živeli do »čučeža pri Kobaridu«, ko je konec oktobra 1917 avstrijsko-nemški vojski uspelo prebiti frontno linijo in Italijane potisniti do reke Piave.¹³² Idrijsko območje ni bilo več frontno zaledje, gorja pa seveda še ni bilo konec. Vojna se je vlekla še celo leto, z njo pa vse hujše pomanjkanje. V zadnjem letu vojne je bila lakota nevzdržna. Rudniški delavci so spomladi fizično obračunali z rudniškim predstojnikom Josipom Billekom, saj so mu očitali vrsto nepravilnosti pri preskrbi prebivalstva med vojno.¹³³ Jeseni je Idrijo prizadela še epidemija španske gripe. Mesto je bilo popolnoma obubožano.¹³⁴ Idrijski narodni svet, ki je začel z večjo intenzivnostjo delovati po razglasitvi države SHS 29. oktobra 1918, se je trudil izboljšati življenjske razmere. Svet so sestavljali odposlanci Dragotin Lapajne, Franc Tavzes, Ivan Štravs in dr. Dragotin Lončar. Narodni svet je prevzemal oblast v svoje roke. Odslovil je Billeka, razglasil je uporabo slovenščine v vseh uradih, odstranil je nemške napise ter na gradu izobesil jugoslovansko zastavo. Poleg tega je zaradi grožnje delavskih nemirov izvolil vodje

¹²⁷ Rudolf, Vstop Italije, str. 131.

¹²⁸ Hodnik, Idrija v prvem letu, str. 27.

¹²⁹ Kavčič, Ob 100-letnici, str. 17.

¹³⁰ Krašovec, Vojna pregnala množice ljudi, str. 30.

¹³¹ Pešak Mikec, Bombardiranje civilnih objektov, str. 26.

¹³² Vidrih Lavrenčič, Zaključni boji, str. 42–43.

¹³³ Hodnik, Idrija v letih 1918–1922, str. 61.

¹³⁴ Kavčič, Ob 100-letnici, str. 17–19.

odsekov za narodno obrambo, prehrano, finančne zadeve, promet, šolstvo, zdravstvene zadeve, javna dela, pravosodje in obrtne zadeve.¹³⁵

Konec vojne in prihod Italijanov

3. novembra 1918 je Avstro-Ogrska sklenila premirje z antantnimi silami,¹³⁶ Nemčija pa je premirje podpisala 11. novembra ob enajsti uri.¹³⁷ Svetovne morije je bilo konec. Po podpisu premirja je italijanska vojska dobila dovoljenje za zasedbo ozemelj, ki so bila Italijanom obljubljeni v Londonskem sporazumu. Prva italijanska izvidnica je v Idrijo prišla že 4. novembra. Narodni svet se je zaradi strahu pred zasedbo po nasvet obrnil na Narodno vlado v Ljubljani. Ta je imela Italijo za zmagovalko, zato je narodnemu svetu v Idriji predlagala, naj Italijane sprejme temu primerno. Narodni svet je kljub nestrinjanju meščane pozval, naj ob prihodu italijanske vojske ohranjajo red in mir. Italijani so v Idrijo vkorakali 15. novembra. Posle je prevzelo italijansko vojaško poveljstvo, narodni svet pa so Italijani razpustili.¹³⁸ 18. novembra je okoli 300 vojakov prispelo tudi v Črni Vrh. Vzpostavili so vojaško oblast.¹³⁹ Za idrijske kraje se je začelo novo obdobje zgodovine. Razočaranje, ki je sledilo spoznanju, da po štirih letih trpljenja prihaja nov zatirajoči oblastnik, pa je bilo nepredstavljivo.

Zaključek

Obdobje vojne je bilo za Idrijo in okoliška naselja že samo po sebi zahtevno. Primanjkovalo je vsega, še posebej živil. Lega in oddaljenost od železnice sta problem aprovizacije še stopnjevali. V takih razmerah so iz oddaljene Galicije prispeli še begunci. Ti so zapustili svoje kmetije in prišli v popolnoma drugačen svet Idrijskega hribovja. Kljub draginji so jih domačini sprejeli medse in jim po svojih močeh pomagali. Čeprav je predvsem v Dolah prihajalo do pritožb s strani prišlekov, so domačini in begunci bivali v sožitju.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ZAL IDR – Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji
 IDR 55 – Rudnik živega srebra Idrija.
 IDR 67 – Gimnazija Jurija Vege Idrija.
 IDR 99 – Občina Spodnja Idrija.
 IDR 100 – Občina Čekovnik.

- IDR 102 – Občina Dole.
 IDR 129 – Občina Idrija.
 IDR 218 – Zbirka razglednic in fotografij.

ČASOPISNI VIRI

- Slovenec*, 1914, 1915.
Slovenski narod, 1915.

LITERATURA

- Batič, Matic: Begunci. *Črni Vrh pod Avstro-Ogrsko* (ur. Ivan Rudolf). Črni Vrh: v samozaložbi, 2014, str. 125–127.
- Batič, Matic: Začetek prve svetovne vojne. *Črni Vrh pod Avstro-Ogrsko* (ur. Ivan Rudolf). Črni Vrh: v samozaložbi, 2014, str. 103–109.
- Brodnik, Vilma: Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Kronika* 37, 1989, str. 226–230.
- Hodnik, Mira: Idrija v letih 1918–1922 – obdobje treh držav. *Kronika* 57, 2009, str. 59–72.
- Hodnik, Mira: Idrija v prvem letu velike vojne. *Idrijski razgledi* 60, 2015, str. 22–28.
- Kavčič, Janez: Ob 100-letnici zgodovinske prelomnice in tragične preizkušnje. *Idrijski razgledi* 60, 2015, str. 15–21.
- Krašovec, Teja: Vojna pregnala množice ljudi. *V zaledju soške fronte* (ur. Judita Šega). Ljubljana: Pokrajinski arhiv Koper, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gornjesavski muzej Jesenice, Tolminski muzej, 2015, str. 29–32.
- Nečak, Dušan in Božo Repe: *Prelom: 1914–1918*. Ljubljana: Sophia, 2005.
- Pešak Mikec, Barbara: Bombardiranje civilnih objektov. *V zaledju soške fronte* (ur. Judita Šega). Ljubljana: Pokrajinski arhiv Koper, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gornjesavski muzej Jesenice, Tolminski muzej, 2015, str. 25–26.
- Podbersič, Renato: Begunci z vzhoda in godoviška kronika. *Kronika* 52, 2004, str. 379–389.
- Rudolf, Ivan: Vstop Italije v vojno. *Črni Vrh pod Avstro-Ogrsko* (ur. Ivan Rudolf). Črni Vrh, v samozaložbi, 2014, str. 129–143.
- Svetlik, Cvetko: Pomoč vojakom na fronti – iz zapisnikov sej Marijine družbe iz Spodnje Idrije. *Idrijski razgledi* 60, 2015, str. 124–125.
- Šega, Judita: V naše kraje pridejo begunci. *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!* (ur. Jože Suhadolnik). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2014, str. 47–53.
- Vidrih Lavrenčič, Lilijana: Odprtje soške fronte. *V zaledju soške fronte* (ur. Judita Šega). Ljubljana: Pokrajinski arhiv Koper, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gornjesavski muzej Jesenice, Tolminski muzej, 2015, 6–7.

¹³⁵ Hodnik, Idrija v letih 1918–1922, str. 60–62.

¹³⁶ Prav tam, str. 60.

¹³⁷ Rudolf, Vstop Italije, str. 140.

¹³⁸ Prav tam.

¹³⁹ Rudolf, Vstop Italije, str. 141.

Vidrih Lavrenčič, Lilijana: *Zaključni boji na soški fronti. V zaledju soške fronte* (ur. Judita Šega). Ljubljana: Pokrajinski arhiv Koper, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gornjesavski muzej Jesenice, Tolminski muzej, 2015, 42–43.

S U M M A R Y

Refugees in Idrija and the surrounding villages in the period 1914–1915

On 28 July 1914, Austria-Hungary declared war on Serbia and, one month later, the monarchy was fighting on both the Balkan and the Eastern Front. In both areas, the opening of hostilities also gave rise to the question of civilians, with thousands leaving their homes in search of safety. On 11 August, Emperor Franz Joseph issued a state code on the protection of civilian persons that were removed from their homes for military purposes. Refugees were resettled into the monarchy's interior, including Carniola, where they were taken in by local communities. Refugees from Dalmatia were housed, among others, in the Municipality of Godovič, but not in other settlements that were then independent municipalities and now form part of the Municipality of Idrija. Refugees from Galicia and Bukovina, however, were distributed across all Carniolan municipalities—i.e., Idrija, Spodnja Idrija, Godovič, Dole, and Črni Vrh.

The only municipalities that were exempt from receiving refugees were those of Sv. Vid, Čekovnik and Vojsko, due to their mountainous position and poor accessibility. The first refugees arrived in Idrija at the end of September and in early October 1914. As most newcomers had no money, the state granted them daily allowance in the amount of 70 vintners for adults and 40 for children. In addition, the wives and children of enlisted refugees received military benefits. One refugee brought cholera to Idrija and the mayoralty took all the necessary measures to successfully prevent the disease from spreading. Owing to the refugees' desolate situation, the provincial governorship in Ljubljana decided in early winter to allocate a portion of funds for their clothing and shoes. Mayoralties bought the necessary materials, while clothes and shoes were made by local shoemakers and tailors. The refugees' spiritual needs were tended to by the Polish parish priest Štefan Bilinski, who confessed them and administered Sunday masses in the Polish language. In Idrija, refugees successfully petitioned for a room in the local people's school building, where their children could learn liturgy and the Polish language. However, there were also several complaints, especially from the refugees housed in the Municipality of Dole. They complained about the damp housing conditions and some female refugees even expressed their dissatisfaction with the colour of their clothes and the make of their shoes. The first refugees left Idrija in the spring of 1915, after the Austro-Hungarian and German armies defeated the Russians during the winter offensives in the Carpathians. Some returned to their homes and others left for refugee camps, as Carniola had already started receiving refugees from the Isonzo Front.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.485.26-054.73(437.4:497.433)"1914/1915"

Prejeto: 19. 8. 2016

Tomasz Pudłocki

Dr. hab., professor associate in the Institute of History, Jagiellonian University in Kraków, Poland,
ul. Szuwarowa 6/30, PL – 30-384 Kraków
E-mail: tomaszpudlocki@hoga.pl

In the time of forced evacuation of the Galician people.

Rev. Dr. Jan Trznadel in Styria

ABSTRACT

One of the people who decided to leave Galicia in the late autumn of 1914 was Reverend Doctor Jan Trznadel (1860–1920), a Roman Catholic catechist who taught in the I Gymnasium with Polish as the language of instruction in Przemyśl. He wrote some memories of his wartime wandering, published in two series of articles in the local Catholic periodical "Echo Przemyśkie" in 1916. This excellent source not only describes what happened to the author but it is also a good case study of the fates of average inhabitants of Galicia forced to emigrate in the years 1914–1915. Most of his time Trznadel spent in Reichenburg, but also refers to other places where Galicians were placed such as: Lichtenwald (Sevnica), Gurkfeld (Krško) and Rann (Brežice). Rev. Trznadel's memories are part of the series of recollections which the "Echo..." published during the Great War, including texts by soldiers, priests and local intellectuals of both sexes.

KEY WORDS

Rev. Jan Trznadel, Reichenburg, Styria, WW1, Refugees, Galicia

IZVLEČEK

ČAS PRISILNIH EVAKUACIJ PREBIVALCEV GALICIJE. ČASTITI DR. JAN TRZNADEL NA ŠTAJERSKEM

Med tistimi, ki so v pozni jeseni leta 1914 sklenili, da zapustijo Galicijo, je bil tudi duhovnik dr. Jan Trznadel (1860–1920), rimskokatoliški katehet, ki je v poljskem jeziku poučeval na Prvi gimnaziji v Przemyślu. Trznadel je napisal nekaj spominov na svoje medvojnje poti, ki jih je lokalni katoliški časnik »Echo Przemyśkie« leta 1916 objavil v dveh nizih člankov. Ta prvovrstni vir ne ponuja le opisov dogodkov, ki so zaznamovali avtorjevo življenje v begunstvu, temveč tudi izvrstno študijo primera usod običajnih prebivalcev Galicije, ki so bili v obdobju 1914–1915 prisiljeni zapustiti svoje domove. Trznadel je večino časa preživel v Rajhenburgu (Brestanica), poleg tega pa omenja še vrsto drugih krajev, kamor so nastanili begunci iz Galicije, na primer: Sevnica, Krško in Brežice. Spomini duhovnika Trznadela so del niza spominskih besedil, ki so bila med Veliko vojno objavljena v časniku »Echo Przemyśkie« skupaj z besedili vojakov, duhovnikov ter lokalnih intelektualov in intelektualcev.

KLJUČNE BESEDE

duhovnik Jan Trznadel, Rajhenburg (Brestanica), Štajerska, prva svetovna vojna, begunci, Galicija

A group of priests and their assistants from the [Przemysł] diocese have left their posts and abandoned their parishes. They defend themselves saying they got into panic at first but their duty was to remember the words of the Gospel that a good shepherd lays down his life for the sheep, and they ought to have returned to the parishes right after the danger was over. The more praiseworthy are those priests, catechists and their assistants, who have persevered at their posts and have become guardian angels for their towns and villages.¹

When in June 1915 the German and Austro-Hungarian troops managed to recapture some Galician land from the Russians, including the Przemysł Fortress, the Galicians started returning slowly to their homes. There were many fugitives or people forcibly evacuated by the army whose wandering had started in the autumn of 1914.² Among them there were a lot of clergymen of various denominations. Also Rev. Dr. Józef Sebastian Pelczar returned, the Roman Catholic bishop of the Przemysł diocese, who was in Rome and in Hungary during the Russian occupation of Przemysł.³ In his appeal to the clergy issued already after his return, he emphasized the commendable attitude of those priests who, despite the fear of the Russian army marching into Galicia, remained in their posts and helped the faithful. However, he also tried to excuse those who had escaped, fearing the enemy, and he appealed to the refugee priests to resume their duties as soon as possible. It was a repetition of the appeal written in Cracow on 17 February 1915. In it Bishop Józef Pelczar urged “the parish priests, their assistants and catechists who are staying abroad to go back to their parishes and schools as soon as it is possible again”.⁴

The main source of the history of Rev. Trznadel's stay in Styria

One of the people who decided to leave Galicia in the late autumn of 1914 was Reverend Doctor Jan Trznadel, a Roman Catholic catechist who taught in the I Gymnasium with Polish as the language of instruction. He wrote some memories of his wartime wandering, published in two series of articles in the local Catholic periodical *Echo Przemyskie* in 1916.⁵

This excellent source not only describes what happened to the author but it is also a good case study of the fates of average inhabitants of Galicia forced to emigrate in the years 1914–1915. Rev. Trznadel's memories are also part of the series of recollections which the *Echo* published during the Great War, including texts by soldiers, priests and local intellectuals of both sexes. Among these articles of different length and value, the memories of priests are an important historical source, providing a lot of information not only on everyday life at the time of the Great War but also on people's religious attitudes of that period.

Despite the considerable value of the published accounts of refugee priests, historians have not shown much interest in them to date. This is hard to understand, especially as besides some short texts published in local dailies or weeklies, a lot of clergymen had written more extensive memoirs, excellent descriptions of the epoch.⁶ It is also worth remembering that wartime experiences of priests could be completely different than those of peasants, laborers, craftsmen, intellectuals and aristocrats – their holy orders and the respect they enjoyed among the rather conservative and traditionally religious Galician community often helped them in their hardships, sometimes being the reasons of extreme hatred on the part of the invaders.⁷

The memories of Rev. Trznadel are a valuable source as they touch upon a lot of aspects of a refugee's everyday life. They also show that their author was a perceptive observer. On the other hand, the author spent the period of the occupation of the Przemysł Fortress in places rather unfrequented and exotic to an average Galician; probably that was why the editors decided to get him to share his observations with the readers. The religious orders of the Trappists and Carthusians in Slovenian and Bosnian monasteries were ones not many Galicians had heard of by then. In the manner rather typical of the nineteenth century, Rev. Trznadel focused on Polish motifs in exile and used numerous comparisons,⁸ especially regarding the work of Slovenian and Polish priests. He was not being judgmental of any of them but the reader cannot help noticing that he was very impressed with the pastoral diligence of the priests from Reichenburg or the Slovenian and Bosnian Trappists' flair for economy. Rev. Trznadel's observations both showed typical problems of the refugees (travel hardships, lack of work, hunger) and introduced some novel elements. And since they were written in an interesting way and a colorful language,

* Gratitude to Dr. Miha Preinfalk and Dr. Miha Šimac for suggestions and help.

¹ Pelczar, *Odezwa*, p. 2.

² See more in e.g.: Rędziński, *Szkolnictwo galicyjskie*.

³ For the wartime fates of Bishop J. S. Pelczar see more in: Kasperkiewicz, *Sługa Boży*, p. 141–148.

⁴ Pelczar, *Wielebnemu Duchowieństwu*, p. 3.

⁵ W klasztorze OO. Trapistów i Kartuzów (*Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 3 of 9 I 1916, p. 2–3, no. 4 of 13 I, p. 2–3, no. 5 of 16 I, p. 2–3, no. 6 of 20 I, p. 2–3, no. 7 of 23 I, p. 2–3), *Ze wspomnień uchodźcy wojennego* (ibidem, no. 21 of 12 III, p. 2–3, no. 22 of 16 III, p. 2–3, no. 23 of 19 III, p. 2–3, no. 25 of 26 III, p. 2, no. 26 of 30 III, p. 2, no. 29 of 9 IV, p. 2, no. 30 of 13 IV, p. 2, no. 34 of 27 IV, p. 2, no. 34 of 27 IV, p. 2, no. 35 of 30 IV, p. 2, no. 36 of 4 V, p. 2, no. 37 of 7 V, p. 2, no. 38 of 11

V, p. 2, no. 39 of 14 V, p. 2).

⁶ See e.g. Wais, *Wspomnienia z pierwszego roku wojny światowej*.

⁷ See more in Puđłocki, *The Experience*, pp. 107–125.

⁸ See more in Burkot, *Polskie podróżyopisarstwo romantyczne*, p. 5–40; Tomasik, *Inna droga*, p. 41–74.

after publishing the first series the periodical asked him to write another. The two complement each other, the second one often chronologically preceding the first. That is why, describing the author's war path, I used them interchangeably.

Reverend Jan Trznadel – a short biography

Jan Trznadel was born on 13 May 1866 in Odrzykoń.⁹ He attended a gymnasium in Jasło between the school years 1877/1878 and 1884/1885. He was a very good student.¹⁰ After passing his school-leaving examinations he enrolled at the Theological Seminary in Przemyśl where he studied between 1885/1886 and 1888/1889. He was ordained on 21 July 1889 by Bishop Łukasz Solecki (1827–1900).¹¹ For a short time he was an assistant curate in Dobrzeczków (21 August – 20 September 1889), after which his superiors sent him to study theology in Innsbruck (1889/1890–1891/1892) and Vienna. In Vienna he studied at the Higher Scientific Institute for Diocesan Priests (Frintaneum), at the same time learning at the Faculty of Theology of the University of Vienna (5 October 1892–25 July 1893).¹² On 22 July 1893 he obtained his PhD degree, having passed the necessary exams and written the thesis *De relatione sacrificium Missae inter et sacramentum eucharistiae*.¹³ On 18 February 1905 the ordinariate declared him qualified to teach religion in secondary schools. Trznadel was fluent in German and French.¹⁴

On return to the Przemyśl diocese he became a religious instructor at a girls' school in Sambor (from 17 September 1893). Additionally, from 31 January 1894 he was a religious instructor at the Private Men's Teacher Training College in Sambor. On 23 July 1895 he was appointed deputy religious instructor in the gymnasium in Sambor. As early as on 19 November he was promoted to the position of a regular religious teacher in the gymnasium in Sanok. Besides teaching the Catechism of the Catholic Church he sometimes taught other subjects, e.g. in the school year 1897/1898 he also taught German.¹⁵ On 5 September 1899 the school authorities granted him the title of professor.¹⁶

By the decision of the Minister of Religious Denominations and Education of 10 January 1902,

confirmed by the National School Council of 26 February 1903, he was transferred to the I Gymnasium in Przemyśl to replace Rev. Dr Józef Drozd.¹⁷ He assumed his duties on 1 September 1903 and performed them with some short breaks until his death.¹⁸ On 1 October 1907 he was granted the so-called 8th official rank.¹⁹ Due to his position he took part in diocesan conventions of Roman Catholic catechists. At one convention on 29 April 1907 he was even appointed president of a diocesan committee whose task was to prepare the act of joining the national Union of Catechists.²⁰ In his speech *he presented the current position of a catechist at school. There is more and more work, the needs are increasing by the day, despite good will one sometimes lacks courage to go ahead, especially if one goes alone. Thus, when all the classes and groups are uniting, there is also a need for catechists to set up a diocesan union that would be linked with the Lviv Association of Catechists*.²¹

Trznadel did not take active part in the work of the gymnasium but he devoted his time to the sons of the local craftsmen and peasants who studied in Przemyśl. He got involved in the work of the committee for the Polish Peasant Dormitory, organizing in May 1904 a meeting inaugurating its activity. He was one of the authors of the appeal to society for supporting that initiative, and its *spiritus movens*.²² The dormitory was opened on 1 September 1904 at 24, Katedralna Street and it welcomed ten boys. Already in the school year 1905/1906 twenty-four students lived in the dormitory free of charge.²³ In 1909 a building was purchased at 4, Lipowa Górna Street, which on 24 October was blessed by Bishop Pelczar.²⁴ Apart from working for the peasants' sons, Rev. Trznadel was also chairman of the Tadeusz Kościuszko Association of Young Craftsmen. It was a mutual-aid organization for the apprentices of Przemyśl craftsmen. As its chairman, on 30 October 1910 Rev. Trznadel said a Holy Mass for the youth

⁹ For his biography see Pudłocki, Ks. dr Jan Trznadel, p. 41.

¹⁰ *Sprawozdanie c.k. Gimnazjum w Jasle za rok szkolny 1878*, Jasło 1878, p. 54; *Ibidem* for the year 1879, p. 66; *Ibidem* for the year 1880, p. 105; *Ibidem* for the year 1882, p. 28; *Ibidem* for the year 1883, p. 35; *Ibidem* for the year 1884, p. 70.

¹¹ AAP, Official tables on Rev. Dr Jan Trznadel.

¹² Piech, *Wychowywać*, p. 189, 196.

¹³ *Ibidem*, p. 252.

¹⁴ AAP, tables on Rev. Dr Jan Trznadel.

¹⁵ *Ibidem*; AP, fond 387, sign. 192; *XVII Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1898*, p. 2.

¹⁶ *XIX Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1900*, p. 3.

¹⁷ *Ibidem* for the year 1903, p. 5. On Rev. Dr J. Drozd and possible reasons for his transfer to Sanok see Pudłocki, Ks. dr Józef Drozd, p. 41.

¹⁸ There was a note about the change of catechists in the I Gymnasium in Przemyśl as of 1 September 1903 in *Echo Przemyskie* (Y. 8: 1903, no. 68 of 23 VIII, p. 2). Rev. Trznadel after spending some time in Przemyśl broke his leg during a trip to Niżankowice on 12 June 1904. The accident was so serious that he could be transported to Przemyśl only three weeks later. He was then granted a recuperation leave and in the first semester of the school year 1904/1905 he was substituted for by Rev. Dr. Wojciech Tomaka – *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1905*, p. 2; *Echo Przemyskie* Y. 9: 1904, no. 49 of 16 VI, p. 2, no. 54 of 3 VII, p. 3.

¹⁹ AP in Przemyśl, fond 387, sign. 192.

²⁰ *Kronika Diecezji Przemyskiej* Y. 7: 1907, issue 5, p. 189–190.

²¹ *Echo Przemyskie* Y. 12: 1907, no. 36 of 5 V, p. 3.

²² *Ibidem*, Y. 9: 1904, no. 47 of 9 VI, p. 1.

²³ *Kronika Diecezji Przemyskiej* Y. 6: 1906, issue 2, p. 113.

²⁴ Kupczewska, Biskupa, p. 120.

Group of teachers of I Gymnasium in Przemyśl in 1913. Rev. dr. Jan Trznadel is standing in the middle (4. from the left in 1. row), close to Władysław Bojarski – the School's Headmaster (Courtesy of Ms. Joanna Staręga).

to celebrate the anniversary of the Battle of Tannenberg.²⁵ On 19 November 1912 he introduced a celebration devoted to Saint Stanislaus Kostka organized by the Association.²⁶

Besides working for the poor youth the priest sometimes got involved in other duties. On 12 November 1905 at the “Przyjaźń” Christian workers’ association, he delivered a lecture *The life of first Christians*.²⁷ On 28 October 1906 at the teachers’ meeting in the city hall, after Professor Bolesław Stojanowski delivered the paper titled *Cooperation of home and school*, Rev. Trznadel officially appealed for taking into consideration the pupils’ behavior in general evaluation, not only their marks in individual subjects.²⁸ He also cooperated with the Przemyśl Association of Higher Education Instructors. However, not much is known about that activity of his, as he did not often take the floor during the meetings.²⁹ At a meeting on 23 October 1913 he was chosen to sit on a committee dealing with summer camps for gymnasium students.³⁰ In 1910 he published an

article in *Echo Przemyskie* titled “On the anniversary of the November Uprising”.³¹

In 1908 Bishop Pelczar granted him the “Rochetto et Mantoletto” privilege, which meant that he had a right to wear a rochet, a kind of narrow-sleeved surplice lined with red cloth, and a mantelletta, a purple coat. Both privileges showed the Bishop’s appreciation of Trznadel’s involvement in the work of the local Church.³² On 28 September 1912 Bishop Pelczar appointed Rev. Trznadel assessor and official of the bishop consistory, and from 1913 he made him a supervisor of religious instruction in the schools in the parish of Żurawica.³³ Before the war Rev. Trznadel became member of the local Society of the Friends of Learning³⁴.

The war history of Rev. Trznadel – between Styria and Bosnia

[...] like all sensible and cautious people I escaped when the war started, but my escape was only partial, as I stayed in one of the Western Galician towns, and as a result could experience neither the affection of the sentimental Viennese ready to share all their taverns with the

²⁵ *Echo Przemyskie* Y. 15: 1910, no. 87 of 30 X, p. 3.

²⁶ *Ibidem*, Y. 17: 1912, no. 94 of 23 XI, p. 2.

²⁷ *Ibidem*, Y. 10: 1905, no. 89 of 5 XI, p. 1.

²⁸ *Ibidem*, Y. 11: 1906, no. 88 of 1 XI, p. 1.

²⁹ *Sprawy Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych* Y. 24: 1908, vol. 2., p. 119; *Słowo Polskie* Y. 11: 1906, no. 524 of 17 XI, p. 9.

³⁰ *Ibidem*, Y. 29: 1913, vol. 2., p. 787–789.

³¹ *Echo Przemyskie* Y. 15: 1910, no. 96 of 1 XII, p. 1–2.

³² *Schematismus*, p. 45.

³³ AAP, Tables on Rev. Dr. Jan Trznadel.

³⁴ *Rocznik Przemyski* 1922, vol. 3, p. 59.

fugitives, nor the brotherly, very Slavic, cordiality of the Czechs, who could not understand why the Poles were fleeing their fellow Slavs again; also I could not experience the delight of staying in Choczni \acute{a} ,³⁵ that paradise on earth, for which we should be grateful and hand down the memory of it to posterity.³⁶

This is how Rev. Józef Budowski sarcastically recalled the months of his wandering between Galicia and Spiš.³⁷ He was, however, one of those priests who tried to stay as close to their parish as possible, thus he travelled around Western Galicia and Upper Hungary. Reverend Jan Trznadel, similarly to the diocese ordinary Bishop Pelczar, found himself quite far away from home. Whereas Bishop Pelczar could decide about his destination himself, however, his subordinate had no say in that matter.

Rev. Trznadel remained in Przemyśl as long as he could; he can hardly be accused of leaving the town driven by fear, at the first opportunity. He did not comply with the order of the fortress command of 11 September 1914, telling the civilians to leave the fortress, so he witnessed the first siege, and then the euphoria in town after repelling the Russians. The climax of the celebrations was a several-day visit of the heir to the throne, Archduke Charles. It did not mean much, though, in the face of the advancing Russian troops. That is why both the military and civilian authorities issued next orders for all civilians to leave the city before 4 November 1914.³⁸ About eight thousand people were ordered to leave the city then. As Wanda Zakrzewska wrote: *The most painful picture was seen in the last days of evacuation. Wagons were moving day and night down the streets, and on them there were women with children and babies, with some belongings, bedlinen and some forage. One poor cow, fastened to the wagon with an iron chain – the feeder and friend of the family – pauses, exhausted, moos wistfully. All of those people are cold, soaking wet, exhausted from crying, bitter, moving in large numbers, leaving all their property earned by the sweat of their brow, which is already burning behind their backs.³⁹*

Among those people was Rev. Trznadel, who, seeing that “the beginning of November 1914 did

not herald any good in Galicia”⁴⁰ left the city with the masses of fugitives. The conditions of the journey were depressing for them all, especially as it was the beginning of November and the weather was not favorable to travelling. Besides, everyone was scared of the Russians: *Half-clothed children are running thoughtlessly in the cold and sleet right in front of a horse-drawn cart or behind it, holding a bit of dry bread in their hands. They look like frightened gypsies escaping from justice. And that sad procession is going God knows where and what for. Just to get westwards as soon as possible, just to push their way through hundreds of wagons, horses, cannons and tens of thousands of people floating in one wave from the north and east along all roads, paths and fields towards Gorlice and Nowy Sącz.⁴¹*

Reverend Trznadel stayed for a few days with a fellow priest at a presbytery near Gorlice. Seeing that the area was not safe to stay, they both decided to head further westwards. It turned out that some oil refinery officials were leaving the place with their families at the time; the ministry of war had provided them with some wagons to transport their goods to the nearest railway station. And so, on 11 November, they set off with a few dozen tanks of petrol and the two priests in tow.

Trunks are carried out and loaded on wagons, as well as baskets, suitcases, washtubs and... babies, who are too weak to walk yet. At last, all is ready for the set-off, the factory emptied and closed – only the caretaker remains on the premises. We start our journey in the name of God – lucky to have a roof over our heads and benches to sit on, although the wagon is really overcrowded, what with over sixty people inside!⁴²

If they had thought their problems had been solved, it turned out that travelling during wartime was not easy at all. As Rev. Trznadel remarked: *[...] the railways in such cases do not take into account the passengers' wishful thinking and against our plans and intentions we were “transported” there in the way we had neither expected nor wanted.⁴³* Thus, willy-nilly, on that same night they reached Nowy Sącz. Rev. Trznadel was surprised by the busy traffic at the station and by people actually fighting for seats in the carriages. After arranging a train for ca. 800 people they could continue their journey. The carriages were unlit, unheated and unattended. None of the passengers knew their destination; the travel went on and on. As another wanderer of that time, Rev. Józef Budowski, wrote: *Travelling by train during a war is not too pleasant, as anyone who was sadly forced to do it, knows, but if you have already taken the plunge, you will not move back until, half-dead, you will get where you*

³⁵ A village near Wadowice, where a large group of fugitives stayed during the First World War. The author probably meant the infamous barrack camp in Choceń in Moravia – see more in: Rędziński, *Szkołnictwo galicyjskie*, p. 57–63.

³⁶ J. B. [Józef Budowski]: *Wojenne wrażenia ze Schodnicy, Echo Przemyśkie* Y. 21: 1916, no. 8, issue 27 I, p. 2.

³⁷ See his memories: *ibidem*, p. 2–3, no. 9 of 30 I, p. 2–3; *Miesiące pobytu na Spiszu. Ze Schodnicy do Jasła*, no. 61 of 30 VII, p. 2–3, no. 63 of 6 VIII, p. 2–3; *Z Jasła do Bardiowa*, no. 81 of 8 X, p. 2, no. 82 of 12 XII, p. 2–3, no. 83 of 15 X, p. 2.

³⁸ For the living conditions in Przemyśl at that time see: Puđłocki, *Działalność inteligencji*, p. 109–128. For the Przemyśl Fortress and its inhabitants see e.g.: Forstner, *Twierdza Przemyśl*; Błoński, *Przemyśl. Twierdza niezdobytą*; Idzikowski, *Twierdza Przemyśl*.

³⁹ Zakrzewska, *Oblężenie Przemyśla*, p. 70.

⁴⁰ Trznadel, *Ze wspomnień uchodźcy wojennego!*, *Echo Przemyśkie* Y. 21: 1916, no. 21 of 12 III, p. 2.

⁴¹ *Ibidem*, p. 2–3.

⁴² *Ibidem*, no. 22 of 16 III, p. 2.

⁴³ *Ibidem*.

wanted to.⁴⁴ Reverend Trznadel reminisced that the trip from Galicia to the south-west was not too nice. It was long and enforced. He had found himself in a group of war refugees from around Gorlice, who – for fear of spreading cholera – were not allowed to leave the carriage throughout the journey. The Galicians could not choose the place of their temporary evacuation.⁴⁵ What is more, after some cruising between the Moravia, Lower Austria and Upper Hungary, i. e. Slovakia, they realized that the relevant authorities were bargaining with the authorities of particular crown lands about whether the locals in some towns would take care of the refugees. The issue was urgent inasmuch as winter was coming. Reverend Trznadel remembered that when the train stopped at stations, the locals were afraid to come closer for fear of cholera. That is why the travelers did not get any help – they were not even given drinking water. *Faced with that unexpected kindness we had to go through quarantine, not even in isolated barracks but right on the train.*⁴⁶ The quarantine took place in the crowded carriages, in dirt, among crying children, with the smell of food and sweat-soaked clothes. There was not enough water, not even to drink, let alone to wash. Despite those hardships the passengers showed a lot of kindness and support to one another.⁴⁷

When two days later the train stopped at some station and several people got off to stretch – all of a sudden the train started moving on. Those who had not managed to get back on, remained at the station, separated from their families. And in Přerov (Moravia), where the train stopped half a kilometer from the station for fear of the passengers spreading cholera among the locals, the military police saw to that no-one left the train. No-one was permitted to get off or change trains. A few gymnasium students managed to get to the station restaurant. However, they paid for their cunning by getting separated from their families, as it was also in Přerov that the train unexpectedly left. *Cries and moans are heard on the train but no railway men seem to hear them!*⁴⁸

On reaching Austria the situation got slightly better. In Simmering near Vienna, even though officially no-one was allowed to do shopping at the station and the military police watched the passengers, some of them were able to get some food thanks to the station service. After a short stopover all the eight hundred people were transported in one column to the southern railway station. There Red

Cross soldiers distributed bread and black coffee, *but of course only to those who had suitable utensils.*⁴⁹

The Galician exiles were really surprised, however, by the reception in Mürzzuschlag. The train was allowed to enter the station and the soldiers and Red Cross volunteers distributed lunch of meat and vegetables. Those who did not have their own utensils, would get bread. Everybody was surprised by the politeness of the officials, so very different from that of the Czech ones.

Another stop was in Bruck an der Mur. There the travelers had to undergo a sanitary inspection. And although there was no doctor among the political and military commission, it was decided the Galicians were in a quite good form. At that point the Ruthenians and the Jews were separated, to be taken somewhere to Upper Styria. The Poles were divided into two groups: the majority were directed to Judenburg in Western Styria and the rest to Reichenburg, west of Zagreb.⁵⁰ Having ended up in the latter group, Rev. Trznadel set off with his companions southwards to Marburg. There the travelers could buy some food in the station restaurant. Another sanitary commission appeared then, composed of four doctors, unlike in Bruck an der Mur, and ordered to change the straw in the carriages. However, as Rev. Trznadel recalled: *But could a few bundles of straw, with no heating, with hoar frost covering even those southern areas, give us any warmth? There was not enough time to clean out the carriages and remove all the dirt and waste, as they would have had to withdraw all the carriages and subject them to thorough disinfection. For it was during the journey that any microbes had a chance to spread freely, especially among our "brothers" of the Jewish faith.*⁵¹

That fragment is the only anti-Semitic interjection in the whole of his account. It is the more surprising that although there were teachers in the I Gymnasium in Przemyśl who were known for their negative attitude towards Jewish students,⁵² and the *Echo* newspaper was known for strong anti-Jewish overtones,⁵³ Rev. Trznadel had never been known to speak about them like that.⁵⁴ His words might have been the result of the fact that all the way to Bruck an der Mur he had been travelling with a group of poor Jews, who did not observe basic hygiene, which,

⁴⁹ Ibidem, no. 26 of 30 III, p. 2.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, no. 29 of 9 IV, p. 2.

⁵² See more: Puđłocki, Na rozstaju, p. 431–447.

⁵³ See more: Szal, Czasopismo; Mendyka, Wizerunek Żyda, p. 61–96; Mendyka, Żydzi, p. 53–67.

⁵⁴ There is no information either that at pre-war meetings of the Przemyśl Association of Higher Education Instructors he would speak in favor of dividing Polish and Jewish students into two separate holiday camp groups, which was advocated by Rev. Dr. Tomasz Wąsik, catechist of the Przemyśl gymnasium with Polish as the language of instruction in the *Zasanie* district – see *Sprawy Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych*, supplement to *Muzeum* Y. 29: 1913, vol. 2, p. 787–789.

⁴⁴ J. B. [Józef Budowski], Wojenne wrażenia ze Schodnicy, *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 8 of 27 I, p. 2.

⁴⁵ Trznadel, Ze wspomnień uchodźcy wojennego!, *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 3 of 9 I 1916, p. 2.

⁴⁶ Ibidem, p. 3.

⁴⁷ Ibidem, no. 25 of 26 III, p. 2.

⁴⁸ Ibidem, no. 23 of 19 III, p. 2–3.

*Postcard of Reichenburg (Rajhenburg), sent from Gurkfeld (Krško) to Vienna in March 1917
(kept by: Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg).*

as Rev. Trznadel had mentioned himself, was very hard to observe in those conditions.

After six days of continuous train journey on 17 November a hundred and eighty people reached Reichenburg⁵⁵ in southern Styria. It was a small village situated in a hilly area on the Sava River. There they were awaited by a starost from the nearby Rann (Brežice), a doctor and crowds of local people, *the more curious as they had been told that the newcomers were only workers and the poorest people from the "historical Galicia"*.⁵⁶ Since all of the new arrivals had been deemed healthy, they were accommodated wherever possible. The more wealthy ones could rent modest rooms in some inns, some were taken in by the locals, and others found shelter in *an old, damp, one-story presbytery*.⁵⁷ They were soon provided for by the local parish priest, Rev. Jožef Cerjak, who additionally accommodated over a dozen people at the new presbytery.⁵⁸ The mayor organized a dinner for the newcomers, however – as Rev. Trznadel observed – *it must have been a very modest one (apparently it was potato soup), as it did not satisfy even the hungry*

ones.⁵⁹ The two priests who were in that group were offered a choice of where to stay. Accommodation at the Trappist monastery was suggested.⁶⁰

On the next day after the arrival, Rev. Trznadel, like the other newcomers, started to get familiar with the village. As he recalled later, it had a population of ca. 1500 and was situated on the border of Styria, Carniola and Croatia *among magnificent forested mountains, separated from Carniola by the beautiful river Sava*.⁶¹ The village itself had a post office, a police station, a doctor's, several shops, a pub and brick houses, mainly one-story ones. Reichenburg was inhabited only by Catholics; apart from the Trappist monastery there was the new Our Lady of Lourdes basilica, which in July 1914 – a few months before the Poles arrived – had been consecrated by the Lavant Bishop Rev. Dr Mihael Napotnik.⁶² The Bishop visited Reichenburg while the Poles were there – on account of his canonical inspection. The refugees could use that opportunity to be confirmed.⁶³

Rev. Trznadel spoke with great appreciation about the work of the local parish priest and his two assistant curates. He stressed that the parish comprised around 7000 people, who often lived high up in the

⁵⁵ Since 1952 the place has been called Brestanica.

⁵⁶ *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 29 of 9 IV, p. 2.

⁵⁷ *Ibidem*, no. 30 of 13 IV, p. 2.

⁵⁸ *Ibidem*, no. 34 of 27 IV, p. 2. Jožef Cerjak was born on March 15, 1863; ordained a priest on July 11, 1889, rector of Reichenburg parish (*Personalstand*, p. 157).

⁵⁹ *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 30 of 13 IV, p. 2.

⁶⁰ *Ibidem*, no. 3 of 9 I, p. 2.

⁶¹ *Ibidem*, no. 30 of 13 IV, p. 2.

⁶² *Ibidem*. The diocese was renamed into Maribor only in 1962.

⁶³ *Ibidem*, no. 34 of 27 IV, p. 2.

mountains, and the priests had as many as 15 associate chapels to attend to. Often they were situated so high up that the priests could get there only on foot.

*Although the Styrian priests train to become mountaineers from a young age, still they deserve admiration for their parish labor, especially in unfavorable weather. Many a time have I seen a solitary figure of a priest, wading through snow, in the cold and blizzard. When asked where he was coming from, he answered with some contentment, that he had been visiting a sick parishioner! ... How many hours are needed to cover that distance? – I ask. Five to six, answers he! These seem to be worse conditions for the pastoral ministry than in our country, I thought.*⁶⁴

Reverend Trznadel did not hide his admiration for the priests' diligence. He pointed out that in the parish church they would very often hear confessions since four in the morning, regardless of the time of year, in order to meet the spiritual needs of the faithful. But the local Poles did not have a reason to complain either. The parish priest, Rev. Józef Cerjak (like his assistants, Rev. Józef Tratnik⁶⁵ and Rev. Martin Gaberc⁶⁶) not only offered shelter and food to the ones in need, but also made a small brick church available to them. There the two Polish priests who had arrived along with the refugees, could practice their ministry. Rev. Trznadel alone would have 300–400 people receiving the Holy Communion during the Sunday masses, so the work was not easy.⁶⁷ The priests from the Przemyśl diocese were not, however, left only to their own devices and the help of the local priests. They were supported in their ministry by Polish Salesian priests who were living in the village of Radna. The Poles in Styria were also taken care of by Polish Jesuits, who were provisional chaplains of the Polish Sisters of the Immaculate Conception from eastern Galicia, who, in the number of eighty, had settled in the Thurn am Hart castle. Polish priests were needed there, as besides Reichenburg a lot of Poles also stayed in Lichtenwald (Sevnica), Gurkfeld (Krško) and Rann (Brežice).⁶⁸ According to the Military Commando from Zagreb in January 1915 there were around 370 Poles only in Rann, who occasionally were traveling to Lichtenwald and Zagreb trying to get some information about their relatives.⁶⁹

Thanks to the Reichenburg curates and Polish police a Christmas Eve supper was organized in the military police building. A Christmas tree was

decorated and present given out: *Having noted down what particular families lacked, they clubbed together with the locals and bought whatever was needed: bread, meat, butter, tea, sugar etc. Under the Christmas tree there were small packages with the names of the addressees. Additionally there appeared wine and fruit, as an extra gift from the presbytery and the parishioners. The sweets and other treats from the tree were given only to children.*⁷⁰

In his writings Reverend Trznadel expressed his gratitude for the local people's involvement in supporting the Poles. Apart from the priests he distinguished the attitude of the local mayor, doctor and the Trappist monks, who employed a lot of repairmen in their large property and helped people in various other ways.⁷¹

The Trappists had lived in Reichenburg since 1884. Their monastery was situated in a 12th-century fortified castle, which they had adapted for their needs. It was a medieval fortress towering over the village, located right on the river on a high cliff. There were only two larger abbeys in Austria-Hungary at that time, in Reichenburg and in Maria Stern near Banja Luka (in the area of Bosnia and Herzegovina, established in 1848) and a small priorship in Zemunik Donji near Zadar in Dalmatia.

Sharing his observations with the readers of *Echo Przemyskie*, Rev. Trznadel knew that his potential hosts were one of the strictest religious orders in the Catholic Church. Probably that is why he wrote: *One had heard and read a little about the Trappists before, about their strict rule and life but so far there had not been any opportunity to meet them. One really is curious then and desires to see those interesting monks; however, at the same time one has doubts whether one is able, even temporarily, to adjust to the strict inner life of the monastery.*⁷²

Like many other refugees, Reverend Trznadel hoped that the forced evacuation would last only some time. Soon, however, it turned out that the occupation of Galicia by Russian troops had taken much longer, so, like it or not, one had to stay at the hospitable monastery – of course, at some charge.⁷³ Those eight months in austere conditions must have had positive influence on the Przemyśl priest, as he later spoke very well of the Trappists, impressed by their rule and everyday life.

A lot of space he devoted to describing their daily schedule, which was, he stressed, strictly followed. He emphasized that all of them were obliged to keep silence and stay together in the chapel, chapter house, refectory and bedroom. Rev. Trznadel described three monks with whom he had more con-

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Józef Tratnik was born on December 12, 1874; ordained a priest on July 25, 1904, later rector of Reichenburg parish (*Personalstand*, p. 156).

⁶⁶ Martin Gaberc was born on September 29, 1883; ordained a priest on July 25, 1908, vicar of Reichenburg parish, later pastor of St. Cross parish in Maribor (*Personalstand*, p. 74).

⁶⁷ *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 35 of 30 IV, p. 2.

⁶⁸ Ibidem, no. 34 of 27 IV, p. 2; no. 35 of 30 IV, p. 2.

⁶⁹ OeStA KA, Zst, KM, KUA, 1915, 16034.

⁷⁰ *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 36 of 4 V, p. 2.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem, no. 3 of 9 I, p. 2.

⁷³ Ibidem, p. 3.

Krško (Gurkfeld) in 1918 (kept by: Valvasorjeva knjižnica Krško).

tact: the order superior, abbot Father Placyd Epalle,⁷⁴ the minister of the house Father Maurus Reberšek,⁷⁵ and secretary Father Bernard Bernigaud.⁷⁶ They were the only monks whose names he actually mentioned, although – as he stressed – during the war about eighty people were living at the monastery. Among them there were sixteen priests, the others were brothers and novices. He tried to communicate with them in French, which was the language of the community. The French character of the monastery was also noticed by Military Command from Zagreb, reporting to the Superiors in Vienna in January 1915, that the monks regularly visited the inhabitants of Lichtenwald (Sevnica). Nevertheless, despite of their nationality and activities the Trappists were not perceived as suspicious⁷⁷.

In the eyes of Rev. Trznadel all the furniture used in the monastery was extremely simple and practical. Even the common bedroom was not heated – what is more, until everyone went to sleep, its windows were open wide even in winter. Also the meals were modest – there was no meat, and an apple or a piece of

cheese were a luxury.⁷⁸ Rev. Trznadel did not hide his admiration for his hosts' industriousness.

*A Trappist at work is not a hired hand or a wage earner, not even a loyal servant – he is a model diligent manager, who bases his whole existence on that work. He does not do it for anyone to admire, or because anyone oversees him, but because this is what he deems right in his conscience. And so an axe, a spade, a pickaxe or a rake and a pitchfork in the hands of a Trappist are sensitive and accurate tools in the hands of a specialist! In every field of work they employ educated and professional people! Both the monk who repairs the road and the one who regulates a stream, both the one who watches the machines and the one who looks after the brickyard, the brewery, the factory, the mill etc., all of them are silent people, but when need arises some of them can even show certificates in technical science for themselves!*⁷⁹

Apart from work and prayer the monks entertained themselves reading books from their large library.⁸⁰ The castle-monastery, bought in 1881 from baron Philip Esebeck, features in Rev. Trznadel's memoirs as a sort of ideal Christian place, able to compete for economy with a Bosnian monastery: *Nowadays also here there is a model farm, complete with orchards, beehives, vineyards, a brickyard, factories of liqueur and cheese – the latter of a well-known brand. Considering the monastery's beautiful situation among*

⁷⁴ Placyd Epalle was born on December 21, 1876 in Marthes in France; ordained a priest on November 23, 1899 (*Personalstand*, p. 174–175).

⁷⁵ Maurus Reberšek was born on January 15, 1874 in Peilenstein (Pilštanj); ordained a priest on September 10, 1898 (*Personalstand*, p. 175).

⁷⁶ Bernard Bernigaud was born on March 12, 1879 in St. Julien sur Reyssouze in France; ordained a priest on August 20, 1902 (*Personalstand*, p. 176).

⁷⁷ OeStA KA, Zst, KM, KUA, 1915, 16034.

⁷⁸ *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 4 of 13 I, p. 2–3.

⁷⁹ *Ibidem*, no. 5 of 16 I, p. 2.

⁸⁰ *Ibidem*, no. 4 of 13 I, p. 2–3.

*the mountains, a forest and a park, it is hard not to see that the Trappist monastery is a great attraction for the locals and tourists. The minister of the house never spares his effort and time – he will always see a visitor around, show him everything, and sometimes even treat him to some fruit.*⁸¹

The author of those memoirs shared his doubts with the readers of *Echo*, concerning the usefulness of that thrift of the Trappists. If the monks hardly ever used the products of their own hands, who and what for was all that they had accomplished? In the case of the Reichenburg monastery, the Przemyśl priest tried to solve the puzzle, answering: *Here any youngster can find work and occupation, here the poor find support and beggars – hot food and roof over their heads.*⁸² Trznadel wrote that in the abbey in Maria Stern, on the other hand, they had erected a large two-story building for 480 male orphans. The boys would find there anything they needed, for free – food and clothes, theoretical and practical education as well as pastoral care. He added: *Among the abandoned ones I even found here Polish refugee boys.*⁸³

The abbot of the Reichenburg Trappists sold to the refugees home-made milk, home-grown cabbages, potatoes, bread and cheese, all at low prices. Skilled craftsmen were employed in the homestead and the poor could gather brushwood in the woods, provided with special little carts from the abbey. Fathers Bernigoud and Reberšek even learned to speak a few words in Polish, in order to communicate with the refugees better. At Christmas and Easter the Trappists invited several families with young children for a modest dinner.⁸⁴

According to Rev. Trznadel's report, during wartime Polish refugees tried to cope in different ways. First of all, a lot of men, having obtained relevant passes, went to Bohemia and Moravia, to be closer to their home land. Austrian authorities readily issued permits for men, who at such occasions were often recruited for the army. Eventually only elderly men, women and children remained in Reichenburg. They were entitled to a modest government allowance – 70 halers a day. The healthier and stronger ones worked in the Trappist garden, forge and carpenter's shop, for some low wages. *The women who had some knowledge and skills found jobs as seamstresses, dressmakers etc.*⁸⁵ The refugees had difficulty providing education for their children. They could study for free where the Polish Salesians had settled. However, for the families living in Reichenburg the Salesian school was too far away.⁸⁶ Those refugees who were staying in Gurkfeld and Rann were lucky as there

were Polish folk school teachers there from around Gorlice and Krosno, who taught the children free of charge. Religion was taught in those schools by Salesian priests.⁸⁷

Although originally the relations between the Poles and local Slovenians were very friendly, with time they got worse. Rev. Trznadel tried to find reasons for that. He pointed out that wartime hardships had an impact on the life and wealth of the locals who gradually stopped treating the numerous Poles like guests and started seeing them as burdensome. The newcomers did not always respect the property of the locals either. Thefts happened as well as conflicts with the local military police. Moreover, the betrayal on the part of the Italians, who not only failed to join the Austria-Hungary in the war but attacked it on 23 May 1915, increased the Slovenians' mistrust towards the strangers.⁸⁸

During his eight-month exodus Rev. Trznadel did not stay in Reichenburg only. He would leave Styria and he spent some time at the Bosnian Trappist monastery. He noticed a few entries in its guest book: *The metropolitan bishop Rev. [Andrzej] Szeptycki himself is a quite frequent visitor at the Maria Stern monastery; he is not averse to the life of novices either.*⁸⁹ Rev. Trznadel also travelled around Styria; among others he visited the Carthusian monastery in Pleterje (he recommended reaching the place through Zagreb or through Rann). He was also impressed by that place. Like in the case of the Trappists, he could only speak to the Carthusians in French, as it was also the language of that community, but... there was little communication, despite the monastery's international character: *It is surely a real hermitage for those detached from life and called to live here perhaps by some voice from heaven. Their ascetic faces, mortified and emaciated, and almost as white as their habits, at first make such an impression on visitors from all over the world – Belgium, the Netherlands, Spain, Egypt, Palestine etc. [...] that if one did not see those people – silent though moving – one could think it is some land of dead skeletons.*⁹⁰

Reverend Trznadel openly admired the austerity and the good organization of the monks' life. He emphasized that apart from work, choral prayers, contemplation and absolute fast, his hosts devoted a lot of time to self-improvement through reading: *One can see them in their free time, sitting in silence over books from the rich library, which contains not only plenty of ascetic works but also hundreds of academic books in all languages of the world.* Compared with their learn-

⁸¹ Ibidem, no. 5 of 16 I, p. 3.

⁸² Ibidem, no. 5 of 16 I, p. 3.

⁸³ Ibidem, no. 5 of 16 I, p. 3.

⁸⁴ Ibidem, no. 37 of 7 V, p. 2.

⁸⁵ Ibidem, no. 38 of 11 V, p. 2.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem, no. 39 of 14 V, p. 2.

⁸⁸ Ibidem, no. 5 of 16 I, p. 3.

⁸⁹ Ibidem, no. 6 of 20 I, p. 2. Andrey Sheptytsky (Ukrainian: Митрополит Андрей Шептицький; July 29, 1865 – November 1, 1944) was the Metropolitan Archbishop of the Ukrainian Greek Catholic Church from 1901 until his death in 1944. Author used Polish version of his name.

⁹⁰ Ibidem, no. 6 of 20 I, p. 3.

edness and piety Trznadel described himself as a layman, which probably was not a sign of some false modesty (after all he had a PhD in theology), but rather admiration of the harmony and profoundness of the Carthusian life. Those deliberations allowed Rev. Trznadel for a lengthy reflection explaining the differences between the lives of the Carthusians and the Trappists to his readers, especially as though the former had appeared in Poland before, neither of the two orders had their house in this part of Europe at the beginning of the 20th century.⁹¹

The Poles returned from Reichenburg to Galicia in June 1915. As Rev. Trznadel emphasized: *The government needed room for other unlucky victims from the southern parts of the monarchy, who arrived in large numbers already in June.*⁹² They were Slovenians – victims of the hostilities that had just started on the Austro-Italian front. Trains were provided to transport the refugees for free from Galicia back to the north of the Habsburg monarchy, granting them the necessary passes. Concluding his deliberations, Rev. Trznadel expressed his hope that the experience gained in exile would let a lot of Poles live wiser, which would be of benefit not only for them but also their families.⁹³

After returning to Przemyśl in the summer of 1915, Rev. Trznadel went down with pleurisy. The illness was so serious that school authorities granted him a leave for the period of 1 September 1915 – 15 February 1916. When he resumed work in the I Gymnasium, he taught only four hours a week, and later his teaching load was reduced in half.⁹⁴ He got promoted, though – the Ministry of Religious Denominations and Education elevated him to the 7. official rank by the rescript of 28 December 1915.⁹⁵ On holiday in 1916 (which he spent in Zakopane, like in the previous year, after returning from exile), he wrote an article “On our spas”.⁹⁶ Those trips did not do much to improve his health, though.⁹⁷ It was probably the hardships of wartime wandering that weakened it a lot. It is known that besides working at school and in the bishop’s consistory, on 8 February 1918 he organized a special service for secondary school students to commemorate the victims of the Lviv incidents.⁹⁸ Two persons had been shot to death during a protest of national youth in Lviv against es-

tablishing a political group called the National Labor Party. One of those killed was a fifth-form student from a branch of the IV Gymnasium, Marian Czerkas. His funeral was attended by a delegation of students from Przemyśl schools.⁹⁹ Other than that Rev. Trznadel became a member of the Society for the Care of Youth in Przemyśl.¹⁰⁰ He died on 1 February 1920.¹⁰¹ He was buried at the Main Cemetery in Przemyśl. The short obituary read: *We have said goodbye to a quiet educationist, a devout clergyman. For many years he was an adviser in the bishop’s consistory, he dealt eagerly with educational matters. Inexorable death cut the thread of a short life; the deceased was only 54 years old.*¹⁰²

His wartime memories are among the few printed texts which Rev. Trznadel left. Besides his professional and pastoral work and assistance to young people from craftsmen’s and peasant families, the memories are perhaps the only source from which we can learn more about him. For he was not a very active priest, especially if we compare him with some other contemporary Przemyśl religious instructors, like e.g. Rev. Dr. Józef Drozd, Rev. Dr. Wojciech Tomaka or Rev. Dr. Tomasz Wąsik. Perhaps the reason was his poor health? His wartime memoirs prove, however, that he was a keen observer, who, even in difficult conditions, was able to capture the specific nature of the situations in which he found himself. The memoirs also provide some unknown source material on Reichenburg history and on Polish emigration during the First World War and complement the series of articles on Slovenia which had occasionally appeared in *Echo Przemyskie* before the war.

SOURCES AND LITERATURE

ARCHIVAL SOURCES

AAP – Archiwum Archidiecezjalne [the Archdiocesan Archives] in Przemyśl
Oficial tables on Rev. Dr Jan Trznadel.

AP – Archiwum Państwowe [the National Archives] in Przemyśl
fond 387, sign. 192.

OeStA KA – Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
Zst, KM, KUA, 1915, 16034.

⁹¹ Ibidem, no. 7 of 23 I, p. 2–3.

⁹² Ibidem, no. 39 of 14 V, p. 2.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ AP in Przemyślu, fond 387, sign. 192.

⁹⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum z wykładowym językiem polskim w Przemyślu za rok szkolny 1915/16*, p. 4–6.

⁹⁶ *Echo Przemyskie*, Y. 21: 1916, no. 59 of 23 July, p. 2–3

⁹⁷ *Ziemia Przemyska* Y. 6: 1920 no. 10 of 5 II, p. 2.

⁹⁸ *Echo Przemyskie* Y. 23: 1918, no. 6 of 10 II, p. 3.

⁹⁹ See *Gazeta Lwowska* Y. 108: 1918 no. 31 of 7 II, p. 4, no. 32 of 8 II, p. 1, 4.

¹⁰⁰ *Sprawozdanie Wydziału Stowarzyszenia Opieki nad Młodzieżą w Przemyślu za czas od 25 stycznia 1918 do 31 stycznia 1919*, p. 8. See also: Pudłocki, *Blask szarości*, p. 26, 28, 178.

¹⁰¹ AAP, Tables on Rev. Dr Jan Trznadel.

¹⁰² *Ziemia Przemyska* Y. 6: 1920 no. 10 of 5 II, p. 2.

LITERATURE AND PRINTED SOURCES

- XVII Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1898 [17. Report of the Director of the Royal-Imperial Gymnasium in Sanok for the school year 1898]. Sanok, 1898.
- XIX Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1900 [19. Report of the Director of the Royal-Imperial Gymnasium in Sanok for the school year 1900]. Sanok, 1900.
- XX Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1903 [20. Report of the Director of the Royal-Imperial Gymnasium in Sanok for the school year 1903]. Sanok, 1903.
- Błoński, Jacek: *Przemysł. Twierdza niezdojta* [Przemysł. An Impregnable Fortress]. Winiary: Projekt Plus, 2011.
- J. B. [Józef Budowski]: Wojenne wrażenia ze Schodnicy [War reflections from Schodnica]. *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 8, issue 27 I, p. 2; ibidem, p. 2–3, no. 9 of 30 I, p. 2–3; Miesiąc pobytu na Spiszu. Ze Schodnicy do Jasła [One month in Spiš. From Schodnica to Jasło], no. 61 of 30 VII, p. 2–3, no. 63 of 6 VIII, p. 2–3; Z Jasła do Bardiowa [From Jasło to Bardejov], no. 81 of 8 X, p. 2, no. 82 of 12 XII, p. 2–3, no. 83 of 15 X, p. 2.
- Burkot, Stanisław: *Polskie podrózpisarstwo romantyczne* [Polish romantic journey writing]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Forstner, Franz: *Twierdza Przemysł* [Przemysł Fortress]. Warszawa: Bellona, 2000.
- Idzikowski, Tomasz: *Twierdza Przemysł. Powstanie, rozwój, technologie* [Przemysł Fortress. The creation, development, technology]. Krosno: Wydawnictwo Arete, 2014.
- Kasperkiewicz, Karolina Maria: *Sługa Boży Józef Sebastian Pelczar, biskup przemyski obrz. [qdku] łac. [ińskiego]. Szkic biograficzny* [Servant of God Józef Sebastian Pelczar, Bishop of Przemysł. Short biography]. Rzym: Papieski Instytut Studiów Kościelnych, 1972.
- Kupczewska, Jadwiga: Biskupa Józefa Sebastiana Pelczara "Mój życiorys" [My CV of Bishop Józef Sebastian Pelczar]. *Święty Józef Sebastian Pelczar (1842–1924). Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego i biskup przemyski* (eds. Adam Kubiś, Józef Wołczański). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, 2005, p. 141–148.
- Mendyka, Michał: Wizerunek Żyda na łamach "Echa Przemyskiego" – stereotyp inspirowany rzeczywistością [The image of the Jews in "Przemysł Echo" – stereotype inspired by reality]. *Rocznik Przemyski*, 2013, vol. 49, issue 3 *Historia*, p. 61–96.
- Mendyka, Michał: Żydzi a niepodległość według przemyskiej prasy doby I wojny światowej, [Jews and the independence according to Przemysł press during World War I]. *Prowincja galicyjska wokół I wojny światowej. Konteksty – porównania – przykłady* (eds. Tomasz Puđłocki, Arkadiusz Stanisław Więch). Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu 2014, p. 53–67.
- Pelczar, Józef Sebastian: Odezwa do Duchowieństwa o obecnej sytuacji [Appeal to the Clergy on the Present Situation]. *Kronika Diecezji Przemyskiej* Y. 15: 1915, issue 2, p. 2.
- Pelczar, Józef Sebastian: Wielebnemu Duchowieństwu swej diecezji błogosławieństwo pasterskie i pozdrowienie w Panu. *Kronika Diecezji Przemyskiej* Y. 15: 1915, issue 1, p. 3.
- Personalstand des Fürstbistums Lavant in Steiermark für das Jahr 1919*. Marburg, 1919.
- Piech, Stanisław Ludwik: *Wychowywać dla Kościoła i państwa. Formacja elity duchowieństwa galicyjskiego w Wiedniu 1775–1918*. Kraków: Unum, 2009.
- Puđłocki, Tomasz: *Blask szarości... Życie codzienne w I Państwowym Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Przemysłu w latach 1918–1939* [Brilliance of greyness... Everyday life in Juliusz Słowacki State High School No 1 in Przemysł, 1918–1939]. Przemysł: Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki, 2004.
- Puđłocki, Tomasz: Działalność inteligencji Przemysła na tle życia mieszkańców miasta między sierpniem a listopadem 1914 r. [Przemysł intelligentsia activity in the context of the life of city's inhabitants, August – November 1914]. *Twierdza Przemysł w Galicji. Materiały z konferencji naukowej. Przemysł, 25–27 kwietnia 2002*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 2003, p. 109–128.
- Puđłocki, Tomasz: Ks. dr Jan Trznadel – katecheta i przyjaciel młodzieży [Rev. Dr. Jan Trznadel – catechist and a friend of youth]. *Nasz Przemysł*, 2014, no. 5 (115), p. 41.
- Puđłocki, Tomasz: Ks. dr Józef Drozd – społecznik wzbudzający kontrowersje [Rev. Dr. Józef Drozd – social activist full of controversies]. *Nasz Przemysł*, 2014, no. 2 (112), p. 41.
- Puđłocki, Tomasz: Na rozstaju wzorców i pragnień – życie codzienne uczniów I Gimnazjum w Przemysłu na początku XX wieku [At the crossroads of patterns and desires – the everyday life of students of High School No. 1 in Przemysł in the early twentieth century]. *Virtuti et ingenio. Księga Pamiątkowa dedykowana profesorowi Julianowi Dybcowi* (ed. Andrzej Kazimierz Banach). Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2013, p. 431–447.
- Puđłocki, Tomasz: The Experience of Mobility outside Galicia Before and After World War I – War Refugees Example. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 2016, 143 (1), pp. 107–125.

Rędzński, Kazimierz: *Szkolnictwo galicyjskie na uchodźctwie wojennym (1914–1918)* [Galician schools during WWI exile years, 1914–1918]. Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 2008.

Rocznik Przemyski 1922, vol. 3, p. 59.

Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis diocesis rit. lat. Premisliensis pro Anno Domini 1909. Premislae, 1908.

Sprawozdanie c.k. Gimnazjum w Jasle za rok szkolny 1878 [Report of the Royal-Imperial Gymnasium in Jasło for the school year 1878]. Jasło 1878; Ibidem for the year 1879; Ibidem for the year 1880; Ibidem for the year 1882; Ibidem for the year 1883; Ibidem for the year 1884.

Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Przemyslu za rok szkolny 1905 [Report of the Director of the Royal-Imperial Gymnasium in Przemyśl for the school year 1905]. Przemyśl, 1905.

Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum z wykładowym językiem polskim w Przemyslu za rok szkolny 1915/16 [Report of the Director of the Royal-Imperial Gymnasium in Przemyśl with Polish as the language of instruction for the school year 1915/16]. Przemyśl, 1916.

Sprawozdanie Wydziału Stowarzyszenia Opieki nad Młodzieżą w Przemyslu za czas od 25 stycznia 1918 do 31 stycznia 1919 [Report of the Department of the Society for the Care of Youth in Przemyśl for 25 Jan 1918–31 Jan 1919]. Przemyśl: Nakład własny, 1919.

Szal, Adam: Czasopismo "Echo Przemyskie" (1896–1918) ["Przemyśl Echo" weekly, 1896–1918]. *Premisla Christiana*, vol. 2, 1988/1989.

Tomasik, Wojciech: *Inna droga. Romantycy a kolej* [A different path. Romantics and railway]. Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna & Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo, 2012.

Trznadel Jan: Ze wspomnień uchodźcy wojennego [Extract from the memoirs of the refugee]. *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 21 of 12 III, p. 2–3, no. 22 of 16 III, p. 2–3, no. 23 of 19 III, p. 2–3, no. 25 of 26 III, p. 2, no. 26 of 30 III, p. 2, no. 29 of 9 IV, p. 2, no. 30 of 13 IV, p. 2, no. 34 of 27 IV, p. 2, no. 34 of 27 IV, p. 2, no. 35 of 30 IV, p. 2, no. 36 of 4 V, p. 2, no. 37 of 7 V, p. 2, no. 38 of 11 V, p. 2, no. 39 of 14 V, p. 2).

Trznadel, Jan: W klasztorze OO. Trapistów i Kartuzów [In the Monastery of Trappists and Carthusians]. *Echo Przemyskie* Y. 21: 1916, no. 3 of I 1916, p. 2–3, no. 4 of 13 I, p. 2–3, no. 5 of 16 I, p. 2–3, no. 6 of 20 I, p. 2–3, no. 7 of 23 I, p. 2–3.

Wais, Kazimierz: *Wspomnienia z pierwszego roku wojny światowej* [Memoirs from the first year of the Great War]. Lwów: Nakładem Redakcji, 1930.

Zakrzewska, Wanda: *Oblężenie Przemysła roku 1914–1915. Z przeżytych dni* [The siege of Przemyśl in

1914–1915. Experienced days]. Lwów: Nakładem autorki, 1916.

NEWSPAPERS

Echo Przemyskie [Przemyśl Echo], 1903–1907, 1910, 1912, 1918.

Gazeta Lwowska [Lviv Newspaper], 1918.

Kronika Diecezji Przemyskiej [The Chronicle of the Przemyśl Diocese], 1906, 1907.

Słowo Polskie [Polish Word], 1906.

Sprawy Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych [The Matters of the Association of Higher Education Instructors], supplement to *Muzeum*, 1908, 1913.

Ziemia Przemyska [Przemyśl Land], 1920.

P o v z e t e k

Čas prisilnih evakuacij prebivalcev Galicije. Častiti dr. Jan Trznadel na Štajerskem

Med tistimi, ki so v pozni jeseni leta 1914 sklenili, da zapustijo Galicijo, je bil tudi duhovnik dr. Jan Trznadel (1860–1920), rimskokatoliški katehet, ki je v poljskem jeziku poučeval na Prvi gimnaziji v Przemyslu. Trznadel je napisal nekaj spominov na svoje medvojne poti, ki jih je lokalni katoliški časnik *Echo Przemyskie* leta 1916 objavil v dveh nizih člankov. Ta prvovrstni vir ne ponuja le opisov dogodkov, ki so zaznamovali avtorjevo življenje v begunstvu, temveč tudi izvrstno študijo primera usod običajnih prebivalcev Galicije, ki so bili v obdobju 1914–1915 prisiljeni zapustiti svoje domove. Čeprav je Trznadel večino časa preživel v Rajhenburgu (Brestanica), v svojih pisanjih omenja tudi druge kraje, kamor so nastanili begunce iz Galicije, na primer Sevnico, Krško in Brežice, prav tako pa je obiskal trapistovski samostan Marije Zvezde v Bosni.

Spomini duhovnika Trznadela predstavljajo dragocen vir, saj se dotikajo številnih vidikov vsakdanjega življenja v begunstvu in razkrivajo avtorjevo pretanjeno sposobnost opazovanja. Poleg tega je avtor obdobje okupacije trdnjave Przemyśl preživel v krajih, ki so se običajnim Galičanom zdeli tuji in so tja le redko zašli. Ravno zato je morda z uredništva časnika *Echo Przemyskie* prejel povabilo, naj svoja opažanja deli z njihovimi bralci. Do tedaj je namreč za cerkvena reda trapistov in kartuzijancev v slovenskih in bosanskih samostanih slišal le redkokateri od njegovih rojakov. V maniri, ki je bila precej značilna za devetnajsto stoletje, se je Trznadel posvetil motivom poljskega begunstva, pri čemer je nizal številne primerjave predvsem med delovanjem slovenskih in

poljskih duhovnikov. Čeprav pri pisanju ni presojal nikogar od njih, se bralec ne more znebiti občutka, da sta nanj izjemen vtis naredili pastoralna vnema duhovnikov iz Rajhneburga ter poslovna žilica slovenskih in bosanskih trapistov. Omenil je tudi pomoč, ki so jo šlezijski Poljaki nudili siromašnim otrokom, ki so bili pogosto prepuščeni sami sebi. Trznadel je s svojimi opaznanji na romanesken način osvetlil težave, s katerimi so se vsakodnevno srečevali begunci (težavno potovanje, pomanjkanje dela, lakota). Zavoľjo zanimive vsebine in barvitęga jezika njegovih besedil ga je po objavi prvega niza člankov časnik povabil, naj napiše še enega. Niza se med seboj dopolnjujeta, pri čemer se drugi v kronološkem smislu pogosto uvršča pred prvega.

Spomini duhovnika Trznadela so del niza spominskih besedil, ki so bila med Veliko vojno objavljena v časniku *Echo Przemyskie* skupaj z besedili vojakov, duhovnikov ter lokalnih intelektualcev in intelektualcev. Med članki, ki se med seboj razlikujejo po dolžini in kakovosti, so spomini duhovnikov pomemben zgodovinski vir, saj odpirajo podroben vpogled v vsakdanje življenje v času Velike vojne in odnos, ki so ga ljudje tedaj gojili do vere. Velja poudariti, da spomini duhovnika Trznadela niso edini zgodovinski vir o poljsko-slovenskih povezavah na začetku 20. stoletja. Kljub temu pa so verjetno edini vir te vrste, ki posreduje tako natančen opis slovenskega podeželja v času prve svetovne vojne.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 616-036.21:616.921.5(497.451)"1918"

Prejeto: 9. 1. 2017

Katarina Keber

dr. zgodovine, višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: katarina.keber@zrc-sazu.si

Epidemija v šolskih klopeh.

Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru

IZVLEČEK

Pandemija španske gripe velja za eno največjih katastrof v človeški zgodovini. V obdobju 1918–1920 naj bi po vsem svetu zbolelo 500 milijonov ljudi in jih po zadnjih ocenah umrlo med 50 in 100 milijoni. Drugi val pandemije gripe je med septembrom in decembrom 1918 prizadel tudi prebivalstvo v slovenskih deželah. Obolevanje učencev in učiteljev za špansko gripo v Ljubljani in v širšem osrednjeslovenskem prostoru je eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno kaže na veliko razširjenost influence. Delež učencev, ki so manjkali pri pouku, je bil v posameznih šolah različen, in sicer v razponu 16–75 % vseh šolarjev. Edini javnozdravstveni ukrep na Kranjskem med epidemijo je bilo enomesečno zaprtje vseh šol najprej v Ljubljani, nato pa še v najbolj prizadetih okrajih na Dolenjskem.

KLJUČNE BESEDE

španska gripa, otroci, šola, pandemije, epidemije, prva svetovna vojna

ABSTRACT

EPIDEMIC ON SCHOOL BENCHES. A CASE OF SPANISH FLU IN 1918 IN CENTRAL SLOVENIA

The Spanish flu pandemic is considered one of the greatest catastrophes in human history. In the period of 1918–1920, the disease infected an estimated 500 million people worldwide and, according to the most recent data, resulted in the deaths of 50 to 100 million. The second wave of the flu pandemic also reached the population of the Slovenian provinces between September and December 1918. Morbidity rates among pupils and teachers in Ljubljana and the wider central Slovenian area are one of the rare aspects of the epidemic that have to some degree been documented and directly point to the wide prevalence of influenza. The rates of school absenteeism varied between 16% and 75% of all pupils. The only public health measure to be implemented in Carniola during the epidemics was a one-month closure of all schools, first in Ljubljana and then in the most severely affected districts in Lower Carniola.

KEY WORDS

Spanish flu, children, school, pandemics, epidemics, First World War

Pandemija španske gripe velja za eno največjih katastrof v človeški zgodovini.* V obdobju 1918–1920 naj bi po vsem svetu zbolelo 500 milijonov ljudi in jih po zadnjih ocenah umrlo med 50 in 100 milijoni oz. od tri do pet odstotkov takratnega svetovnega prebivalstva.¹ Bolezen se je skoraj povsod po svetu v manj kot letu dni razširila v treh valovih. Na severni polobli so jo prvič zaznali spomladi in poleti 1918, drugi val bolezni je zajel ves svet jeseni tega leta, zadnji val pa je sledil spomladi 1919. Umiranje za špansko gripo v drugem valu bolezni je doseglo skoraj vse prebivalstvo in je po vsem svetu trajalo le šest mesecev.² Za Avstro-Ogrsko velja ocena, da je epidemija influence zahtevala okrog 260.000 življenj civilistov.³ Drugi, smrtonosni val bolezni se je v monarhiji začel septembra 1918, višek je dosegel oktobra in novembra, upadel pa je decembra.⁴ Epidemija gripe, ki jo imajo nekateri za edino pravo naslednico epidemije kuge oz. črne smrti v 14. stoletju, je presenetljivo hitro poniknila v ozadje kolektivnega spomina na prvo svetovno vojno kot ena zadnjih kratkih epizod ob njenem zaključku. Dr. Josip Tičar jo je v poljudni knjigi *Boj nalezljivim boleznim leta 1922* označil za »resno tovarišico azijske kolere in kuge, ki sta tudi v vserazsežnih pohodih ogrožali najširše množice narodov«.⁵

Da je španska gripa močno prizadela tudi prebivalstvo v slovenskih deželah, pričajo množični zapisi umrlih v mrliških knjigah skorajda vseh slovenskih župnij. Smrtonosni drugi val španske gripe je slovensko območje kot del Avstro-Ogrske prav tako zajel jeseni, septembra 1918, in do konca decembra počasi izzvenel. Različni sočasni posredni viri razkrivajo veliko razsežnost obolenja za to boleznijo in pogosto smrtnost med obolelimi. Zdravstveni statistični podatki, ki bi pričali o obolevnosti in umrljivosti ljudi med epidemijo španske gripe na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem in v Avstrijskem primorju, niso znani, prav tako v tem trenutku ne poznamo niti grobih ocen o prizadetosti civilnega prebivalstva po posameznih deželah. Dоследj edina na virih utemeljena slovenska raziskava je diplomska naloga Nine Kalčič, ki je s pomočjo mrliških knjig ljubljanskih župnij obravnavala mesto Ljubljana. Ugotovila je, da so v kranjskem glavnem mestu med septembrom 1918 in februarjem 1919 zaradi španske gripe umrli 403 ljudje (275 zaradi gripe in 128 zaradi pljučnice). Umrljivost in verjetno tudi obolevnost je bila tu največja oktobra, ko je umrlo 63,77 % vseh umrlih

za špansko gripo v mestu. Pomembnejše ugotovitve Nine Kalčič so, da so bili v Ljubljani najbolj prizadeti mladi odrasli in otroci, da je umrlo več žensk kot moških in da izstopajo ženske med 21. in 30. letom starosti ter otroci do 10. leta starosti.⁶

Ugotavljanje števila umrlih iz mrliških knjig otežuje različno poimenovanje te bolezni. V mrliški knjigi ljubljanske župnije sv. Jakoba tako najdemo na primer še špansko influenco, špansko bolezen, hripo, špansko hripo, influenco pneumonio in pljučnico, ki je bila pogost neposredni vzrok smrti pri influenci.⁷ V mrliški knjigi Deželne bolnice v Ljubljani je med vzroki smrti navedena pljučnica kot zaplet influence, in sicer z izrazoma pneumonia »španska« in pneumonia bilateralis »španska«.⁸

Uradnega števila obolelih in umrlih ne poznamo, saj influenza na podlagi avstro-ogrške zdravstvene zakonodaje ni spadala med tiste hude nalezljive bolezni, katerih posamezne primere so morali zdravniki prijavljati in podatke sistematično zbirati. V takrat veljavnem Zakonu o zabrambi in zatiranju prenosnih bolezni z dne 14. aprila 1913 oz. v njegovem prvem členu, ki je določal prijavo primerov sedemnajstih nalezljivih bolezni, influence ne najdemo.⁹ Že med epidemijo, 19. oktobra 1918, pa je avstro-ogrsko ministrstvo za ljudsko zdravje (Ministerium für Volksgesundheit) uvedlo obvezo prijave tudi za vse primere pljučnic.¹⁰ Vprašljivo je, ali so ob koncu vojne in skorajšnjem razpadu države te podatke po deželah res začeli zbirati. Vsekakor na ta način zbranih podatkov še nismo našli.

Do leta 1918 je namreč influenza povsod po svetu veljala za nenevarno nalezljivo bolezen. Iz 19. stoletja poznamo vsaj tri epidemije, in sicer v letih 1830–1831, 1833 in prvo natančneje dokumentirano v letih 1889–1890. Čeprav naj bi zadnja v Evropi terjala vsaj 250.000 življenj, torej več kot v vseh epidemijah kolere v 19. stoletju skupaj, je bila ta bolezen nevarna predvsem za ostarele ljudi. Zato se je influence oprijel sloves sicer neprijetne, vendar nenevarne bolezni.¹¹

Raziskovanje epidemije španske gripe leta 1918 v slovenskem prostoru poleg pomanjkljive in slabo ohranjene zdravstvene dokumentacije otežujejo zapletene geopolitične razmere v letih 1918/1919, saj je epidemija izbruhnila ob koncu prve svetovne vojne,

* Članek je bil v krajši obliki predstavljen na 38. zborovanju Zveze zgodovinskih društev Slovenije – Zgodovina izobraževanja, na Ravnah na Koroškem, 30. 9. 2016.

¹ Johnson, Mueller, Updating the Accounts, str. 105; Opdycke, *The flu epidemic of 1918*, Introduction.

² Crosby, *Influenza*, str. 810.

³ Schmied-Kowarzik, *War Losses (Austria-Hungary)*, str. 8.

⁴ Prav tam.

⁵ Tičar, *Boj nalezljivim boleznim*, str. 140.

⁶ Kalčič, *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo [...].«*, str. 30–31; Kalčič, *Španska gripa*, str. 259. Po ocenah Mihe Likarja naj bi španska gripa na območju Jugoslavije terjala več kot 60.000 življenj, gl. Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, str. 126.

⁷ NŠAL, *ŽA Ljubljana – Sv. Jakob*, Matične knjige, M 1891–1920 (prepis).

⁸ NŠAL, duplikat mrliške knjige ljubljanske deželno-bolniške duhovnije, Duhovnijski urad deželne bolnice v Ljubljani, leto 1918. O pljučnici kot vzroku smrti obolelih za gripo gl. Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 227.

⁹ Državni zakonik, let. 1913, št. 67.

¹⁰ ARS, AS 33, reg. 17/8, fasc. I. 1918, št. 35067.

¹¹ Crosby, *Influenza*, str. 809.

221

Letnik 1913.

Državni zakonik

za

kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru.

Kos XXXII. — Izdan in razposlan 25. dne aprila 1913.

Vsebina: **Št. 67.** Zakon o zaobrabi in zatiranju prenosnih bolezni.

67.

Zakon z dne 14. aprila 1913. l.

o zaobrabi in zatiranju prenosnih bolezni.

S pritrditvijo obeh zbornic državnega zbora zaukazujem tako:

I. Poglavlje.

Poizvedba bolezni.

§ 1.

Bolezni, ki se morajo naznaniti.

Bolezni, ki se morajo naznaniti v zmyslu tega zakona, so:

1. škrlatica,
2. difterija (davica),
3. abdominalni legar.
4. griža (disenterija),
5. epidemsko otrpnenje tilnika,
6. porodniška mrzlica,
7. legar z marogami,
8. koze,
9. azijska kolera,
10. kuga,
11. recidivni legar,
12. gobavost (lepra),
13. egipiško vnetje oči (trahom),
14. rumena mrzlica,
15. vranični prisad (črtnica),
16. smrkvost,
17. steklost, ter če koga ugriznejo na steklosti bolne ali steklosti sumne živali.

§ 2.

Naznanjanje.

Vsak primer obolelosti na bolezni, ki se mora naznaniti, smrt osebe, ki je imela tako bolezen, ter vsaka sumnja take obolelosti ali take smrti se mora nemudoma naznaniti občinskemu predstojniku tiste občine, v koje okolihu biva bolna ali boleznisumna oseba, ali je umrla, z navedbo imena, starosti in stanovanja bolne ali umrle osebe in kolikor mogoče z navedbo imena bolezni. Gola sumnja porodniške mrzlice ne osnuje dolžnosti naznanila. Razentega se lahko z ukazom občine ali za določen čas ali za določne bolezni, ki se morajo naznaniti, zaukaže, da se primeri, ki se morajo naznaniti in ki se tičejo učenca, učne osebe ali šolskega uslužbenca, naznanijo šolskemu vodstvu.

Dolžnost naznanila nastopi, čim oseba, ki je dolžna podati naznanilo, ve, da gre za primer, ki ga

50

(Slovenski.)

Zakon z dne 14. aprila 1913 o zaobrabi in zatiranju prenosnih bolezni (Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 1913).

ko je hkrati prišlo do razpada Avstro-Ogrske in nastanka najprej Države SHS in nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

»Skoraj vse učiteljstvo in mladina je obolela za to boleznijo«¹²

Obolevanje učencev in učiteljev za špansko gripo je eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno

kaže na veliko razširjenost te bolezni vsaj v osrednjeslovenskem prostoru. Nasploh so bili šolarji tudi drugod po svetu med najbolj prizadetimi skupinami.¹³ O množičnem obolevanju učencev različnih šol v Ljubljani in v drugih kranjskih okrajih izvemo iz različnih virov. Poleg ohranjenih ljubljanskih šolskih kronik za vojna leta prve svetovne vojne vsebujejo podatke o epidemiji tudi natisnjena glasila nekaterih šol in ohranjena šolska dokumentacija.¹⁴ Dokumen-

¹² ZAL, LJU 401, OŠ Zvonka Runka v Ljubljani, Kronika šišenske osem razredne deške ljudske šole v Ljubljani, šolsko leto 1918/1919, MF 25.

¹³ Phillips, Influenza pandemic, str. 4.

¹⁴ Otroci so za špansko gripo obolevali tudi v drugih slovenskih deželah kot npr. na Koroškem učenci prevaljske šole, kjer je špansko gripo prebolelo 26 otrok. Gl. Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 95.

ti, ki pričajo o pojavu gripe med šolajočimi se otroki in mladino na Kranjskem, so ohranjeni tudi v fondu Deželne vlade v Ljubljani, pri čemer gre večinoma za poročila posameznih okrajnih glavarstev.

Iz članka Zdravstvo v Ljubljani, ki je pravzaprav poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva s konca oktobra 1918, je razvidno, da so zdravniki močno nalezljivost gripe najprej opazili prav med šolskimi otroki: »[...] Nalezljivost influence je jako velika, morda tako velika, kot pri ošpicah, katero bolezen skoraj vsakdo v svojem življenju nalezje. Ta nalezljivost se je pokazala pri sedanji epidemiji posebno med šolsko mladino, ko se je izhajajoče od enega obolenja razvilo med njegovimi sošolci celo ognjišče ter so iskre razširjevale in raznašale kal boleznim med druge tako, da se je v najkrajšem času tekom par dni pokazalo na vsaki šoli hiter napredek okužbe. V par dneh primanjkovalo je skoraj v vsakem razredu srednjih in ljudskih šol večje število, do tretjine, oziroma polovice, otrok [...].«¹⁵ V istem članku zasledimo, da je v zadnjih treh oktobrskih tednih leta 1918 v Ljubljani za gripo zbolelo več tisoč oseb. Prevladovali so otroci do 10. leta, mladina od 10. do 20. leta in odrasli do 30. leta. Starejši so za influenco zbolevali le izjemoma.¹⁶ Prizadetost istih starostnih skupin ljudi glede obolenosti za influenco se, kot kažejo podatki Kalčičeve iz mrliških knjig, prenese tudi na umrljivost.

Natančnejši podatki o razmerah v ljubljanskih šolah, ki jih je zbral ljubljanski mestni fizik (zdravnik) v začetku oktobra 1918, prav tako kažejo na veliko obolenje med šolskimi otroki.¹⁷ Ker mu šole podatkov niso sporočile na poenoten način, izračun obolenosti vseh šolskih otrok in dijakov ni mogoč. Izračunamo pa lahko delež obolelih otrok na ljubljanskih ljudskih šolah 2. in 3. oktobra 1918, saj poročilo za to vrsto šol vsebuje tudi podatke o številu vseh učencev v šolskem letu 1918/1919. Na ljubljanskih ljudskih šolah je bilo torej v prvih dneh oktobra bolnih 1.252 učencev oz. 29,7 % vseh šolarjev (vseh je bilo 4.217). Delež učencev, ki niso obiskovali pouka, je bil v posameznih ljubljanskih šolah različen, in sicer v razponu 16–75 % vseh šolarjev.

Kljub temu da podatki¹⁸ za posamezne ljubljanske šole niso bili zbrani sistematično, je njihova objava smiselna, saj iz njih neposredno spoznamo dejansko množično obolenost med epidemijo:

- I državna gimnazija: 3. oktobra odsotnih 167 dijakov, v posameznih razredih polovica dijakov, sicer 16–20 %;
- II državna gimnazija: 2. oktobra odsotnih 27 % dijakov, v II. c nad polovico, II. b in IV. tretjina dijakov, v vseh drugih razredih posamezni;

- Nemška gimnazija: 3. oktobra v III. razredu odsotnih 75 % (od 18 dijakov), na celem zavodu odsotnih 30 dijakov od 142;
- Moško učiteljskišče: 3. oktobra odsotnih 32 dijakov, v II. letniku tretjina, v III. in IV. letniku nad polovico;
- Mestni dekliški licej: 1. oktobra odsotnih 42 % gojenk;
- Ljudska šola: odsotnih 44 % učencev.

Ljudske šole 2. in 3. oktobra 1918:

- I mestna deška šola: odsotnih 151 od 595 učencev (25,4 %);
- II mestna deška šola: odsotnih 119 od 566 učencev in 3 učitelji (21 %);
- III mestna deška šola: bolnih je 86 otrok od 217 in šolski vodja (39,6 %);
- IV mestna deška šola: bolnih 44 od 226 (19,5 %);
- Nemška mestna deška šola: bolnih 107 otrok od 237 (45,1 %) in 2 učiteljici;
- Mestna slovenska dekliška šola: odsotnih 286 deklic od 975 (29,3 %) in bolnih 8 učiteljic;
- Mestna nemška dekliška šola: bolna 302 otroka od 631 (47,9 %) in 5 učiteljic;
- Šišenska deška ljudska šola: odsotnih 63 dečkov od 354 (17,8 %);
- Šišenska dekliška ljudska šola: odsotnih 94 deklic od 416 (22,6 %).

4. oktober:

- C. kr. obrtna šola: na obeh oddelkih je obolela približno tretjina gojencev;
- Trgovski tečaj na mestnem dekliškem liceju: izostalo je 15 deklic;
- Uršulinske šole, notranje in zunanje: v posameznih razredih je izostala polovica oz. tretjina otrok, v ostalih razredih večje število deklic;
- Šola v Lichtenthurnovem zavodu: v VII razredu odsotnih 16, v drugih razredih skupaj 55 otrok;
- Šola nemškega šolskega kuratorija: bolni sta 2 učiteljici in 66 otrok;
- Nemška privatna šola za dečke (realka): izostalo je 42 otrok od 143;
- Šola nemškega Schulvereina v Sp. Šiški: odsotnih 16 otrok od 95.

Prekinitev šolskega pouka

Na Kranjskem je bil edini uradni javnozdravstveni ukrep v zvezi z množičnim obolenjem za špansko gripo zaprtje šol oz. prekinitev pouka najprej v Ljubljani, nato pa tudi v drugih šolah. Čeprav je časopisje o množičnem obolenju šolajočih se otrok v Ljubljani pisalo že konec septembra,¹⁹ je ljubljanski mestni fizik 3. oktobra zaradi velikega obolenja učencev in dijakov na podlagi že omenjene poizved-

¹⁵ *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, št. 256, str. 5.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ ARS, AS 33, 17/8, 1918, šk. 944, št. 33040, št. 33268.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ *Slovenski narod*, 30. 9. 1918, št. 223, str. 5.

be odredil prekinitev pouka najprej v petnajstih ljubljanskih šolah, 5. oktobra pa še v dodatnih sedmih šolah. Pouk so prekinili najprej do 15. oktobra,²⁰ nato je 12. oktobra ljubljanski mestni magistrat zaradi »razširjenega nastopa influence in dolgo trajajoče rekonvalescence obolelih« sporazumno s c. kr. Deželnim šolskim svetom odredil zaprtje vseh srednjih ter javnih in zasebnih ljudskih šol in vrtcev do vključno 3. novembra 1918.²¹ O prekinitvi pouka je poročalo tudi časopisje, kot npr. *Slovenski narod* in *Učiteljski tovariš* (Glasilo avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva): »Vse ljubljanske ljudske in srednje šole ostanejo zaradi španske bolezni, ki se jako hudo širi po Ljubljani zaprte do vstevši 3. novembra.«²² Prav tako so na ljubljanskih obrtno-nadaljevalnih šolah začetek pouka zaradi »močno razširjene španske hripe« prestavili na 10. november.²³

Pouka pa niso prekinili le v Ljubljani, ampak tudi v šolah drugih kranjskih okrajnih glavarstev. Tako so o množični obolevnosti v posameznih krajih Deželni vladi v Ljubljani poročala okrajna glavarstva, in sicer na podlagi podatkov posameznih šol. Okrajno glavarstvo Črnomelj je poročalo za šoli v Bojancih²⁴ in Metliki, kjer je 4. oktobra šolo obiskovala le še tretjina učencev. Tu naj bi otroci za gripo obolevali še posebej množično, nekaj je bilo tudi težjih oblik bolezni s pljučnico. Zbolela sta dva učitelja in 20 učencev.²⁵ Iz časopisja izvemo, da so bile šole v črnomaljski okolici 12. novembra še zaprte, saj je bil »pouk v doglednem času nemogoč [...]«. ²⁶ S poukom so v tem okraju spet začeli 21. novembra.²⁷ »Radi španske« so šole zaprli tudi v Krškem.²⁸

Na veliko prizadetost celotnega območja Okrajnega glavarstva Novo mesto kažejo tako časopisni članki kot tudi številna poročila o zaprtju tamkajšnjih šol. Pisci časopisnih člankov opažajo, da so v Novem mestu v začetku oktobra za gripo umirale predvsem ženske, v (Dolenjskih) Toplicah pa naj bi se bolezen širila najbolj med otroki in mlajšimi ženskami. »Španska« se je širila tudi po oddaljenih občinah in vaseh. Kritični so bili do šolskih nadzorstev, ki so dopuščala, da otroci iz okuženih hiš nemoteno obiskujejo šolo.²⁹ Iz Novega mesta so poročali, da je gripa pogosta in da v nekaterih družinah množično zbolevalo. Višji okrajni zdravnik dr. Ivan Vaupotič je poročal, da v visokih številkah obolevajo šolski otroci, primeri bolnih pa so tudi med gimnazijci. Zato

je 7. oktobra zahteval takojšnje zaprtje gimnazije in ljudske šole.³⁰ Gimnazijo so 9. oktobra zaprli najprej do 23. oktobra, nato so zaprtje podaljšali do 7. novembra.³¹ Pouk na deški ljudski šoli se je spet začel 11. novembra.³² Dr. Vaupotič je 10. oktobra v tem okraju zahteval še zaprtje šole v Sv. Petru pri Novem mestu (Otočcu), kjer je od 249 šoloobveznih otrok zbolelo kar 190 oz. 76,3 % učencev, oba kateheta in učiteljica.³³ 11. oktobra so zaprli tri šole v Šmihelu pri Novem mestu. Tu je bilo na deški ljudski šoli bolnih 66 oz. 46 % učencev, na dekliški ljudski šoli 42 oz. 91 % in na meščanski šoli 40 oz. 42 % učencev.³⁴ V štirirazredni ljudski šoli v Trebnjem je zdravnik ugotovil, da je od 322 šolarjev 34 % bolnih, pri obisku vsakega od njih pa se je prepričal, da so vsi zboleli za influenco.³⁵ Šolo so 16. oktobra zaprli še v Žužemberku, kjer je v štirirazredni ljudski šoli od 346 učencev zbolelo 79 otrok,³⁶ in v Vavti vasi, kjer je v I. razredu od 101 otroka zbolelo 66 šolarjev, v II. in III. razredu pa zaradi bolezni višjega učitelja in učiteljice sploh niso imeli pouka.³⁷ 17. oktobra so zaprli šolo v Toplicah, kjer je za gripo zbolela več kot polovica vseh šolarjev.³⁸ Dan kasneje so šolo zaprli še v Gabrjah v Občini Brusnice, in sicer zaradi pojavnosti ne le gripe, temveč še škrlatinke in griže.³⁹ V drugi polovici oktobra je sledilo zaprtje šol v Orehovici, Spodnji Nemški vasi, Selu, Zagradcu, Stopičah, Ambrusu, Dobrničah, Brusnicah, Hinju (pri Žužemberku), Beli Cerkvi, Soteski, Gornji Sušici in Žvirčah (pri Žužemberku).⁴⁰ Šole so v novomeškem okraju zapirali še v začetku novembra, kot npr. v Mirni Peči, kjer je zaradi epidemije trpel pouk in je bil šolski obisk zelo nereden.⁴¹ Sledilo je zaprtje šole v Št. Lovrencu, kjer je zbolela tudi učiteljica, v Črmošnjicah, Dol. Karteljevem, kjer je za to boleznijo obolelo že 70 % šolo obiskujočih otrok, in v Prečni, kjer je »šolski obisk skrajno slab in pouk skoraj nemogoč postal.«⁴² Šole so zapirali tudi novembra, v Dvoru in v Podgradu so šoli zaprli 9. novembra, v Podgradu je k pouku prihajala le še desetina otrok.⁴³

Prav tako so vse šole, vključno z gimnazijo, zaprli v Mariboru. V začetku oktobra so ugotavljali, da se bolezen še posebej močno širi v šolah. Do 5. oktobra

²⁰ ARS, AS 33, 17/8, 1918, šk. 944, št. 33040, št. 33268; *Slovenski narod*, 3. 10. 1918, str. 4.

²¹ ARS, AS 33, 17/8, 1918, šk. 944, št. 34024.

²² *Učiteljski tovariš*, 18. 10. 1918, št. 22, str. 5.

²³ *Slovenski narod*, 18. 10. 1918, št. 241, str. 3.

²⁴ ARS, AS 33, 17/8, 1. 1918, šk. 944, št. 32139.

²⁵ ARS, AS 33, 17/8, št. 33103.

²⁶ *Slovenski narod*, 12. 11. 1918, št. 267, str. 4.

²⁷ ARS, AS 33, 17/8, št. 37496.

²⁸ *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, št. 256, str. 5.

²⁹ *Slovenski narod*, 7. 10. 1918, št. 229, str. 5; 12. 10. 1918, št. 235, str. 4.

³⁰ ARS, AS 33, 17/8, št. 33231.

³¹ *Dolenjske novice*, 10. 10. 1918, št. 41, str. 163; 7. 11. 1918, št. 45, str. 179.

³² *Dolenjske novice*, 7. 11. 1918, št. 45, str. 179.

³³ ARS, AS 33, 17/8, št. 33781.

³⁴ ARS, AS 33, 17/8, št. 33780.

³⁵ ARS, AS 33, 17/8, št. 34073.

³⁶ ARS, AS 33, 17/8, št. 34563.

³⁷ ARS, AS 33, 17/8, št. 34564.

³⁸ ARS, AS 33, 17/8, št. 34862.

³⁹ ARS, AS 33, 17/8, št. 34863.

⁴⁰ ARS, AS 33, 17/8, št. 35446, 35447, 35448, 35527, 35528, 35529, 35668, 35912, 36039, 36040, 36041, 36042, 36043, 36044.

⁴¹ ARS, AS 33, 17/8, št. 36445.

⁴² ARS, AS 33, 17/8, št. 36446, 36447, 36522, 36523.

⁴³ ARS, AS 33, št. 36906, št. 36907.

je v mariborski gimnaziji zbolelo 140 dijakov, v posameznih razredih so imeli po 20 bolnikov.⁴⁴ Mariborski mestni svet je 19. oktobra odločil, da se v vseh ljudskih in meščanskih šolah ter vrtcih pouk prekine vsaj do 27. oktobra.⁴⁵

Časopisni članki razkrivajo, da so zaradi epidemije šole zapirali tudi drugod, tako v naši bližnji kot tudi bolj oddaljeni sosesčini. Tako so vse nemške in češke šole zaprli v Pragi (najprej med 7. in 20. oktobrom, kasneje do 4. novembra), začetek predavanj na praški univerzi pa se je prestavil na 21. oktober.⁴⁶ V Budimpešti so šole »zaradi močne razširjenosti španske bolezni« prav tako zaprli do 4. novembra.⁴⁷ Dunajski župan je vse ljudske in meščanske šole zaprl 7. oktobra, v mestu pa so hkrati zaprli vsa gledališča in kine.⁴⁸ V kontekstu epidemije španske gripe na Dunaju danes prevladuje mnenje, da so šole zaprli prepozno.⁴⁹ V nekaterih mestih, kot npr. v Seckauu na Štajerskem, so šole ostale zaprte vse do novega leta.⁵⁰ Učenci in učitelji so množično obolevali tudi v Gradcu, od koder so poročali o 40-odstotnem deležu bolnih učencev v nekaterih šolah, ponekod je zbolela kar polovica vseh učiteljev. Zato so v mestu od 9. oktobra šole najprej zaprli za tri tedne, potem podaljšano do 4. novembra. Glede na uradno objavo graškega mestnega sveta pa se je pouk v šolah začel šele z ukinitvijo vseh ukrepov proti gripi, in sicer v ponedeljek, 11. novembra. V Gradcu so bili tako zaprti vsi javni in zasebni vrtci, ljudske, meščanske in srednje šole, obrtne šole, verouk in vse plesne šole. Prepovedane so bile tudi predstave za otroke.⁵¹ O zaprtju šol so časopisi poročali še za Linz,⁵² Beljak⁵³ in Trst, v slednjem so bile šole zaprte od konca oktobra in vsaj do 15. novembra.⁵⁴ V Celovcu so bile šole zaprte vsaj do 4. novembra,⁵⁵ zaprli pa so tudi obe ljudski šoli v Velikovcu.⁵⁶ Šole so bile vsaj med 11. in 26. oktobrom zaprte tudi v Istri,⁵⁷ v Zagrebu so jih zaprli 10. oktobra, dan kasneje tudi v Osijeku in Sarajevu.⁵⁸

Šolski pouk pa je bil med prvo svetovno vojno prekinjan tudi iz drugih razlogov. Pouk v ljubljanskih šolah je bilo težko organizirati zaradi velike koncen-

tracije vojaštva v mestu. Iz šolskih kronik nekaterih ljubljanskih šol je razvidno, da so šole pouk v času vojne izvajale bodisi v manjšem delu šolskih prostorov bodisi v povsem drugih stavbah ali več stavbah naenkrat, in sicer po prilagojenih urnikih, saj je večja šolska poslopja zasedala vojaštvo in vojaške bolnice.⁵⁹ Pouk so ponekod prekinjali tudi zaradi drugih nalezljivih bolezni, kot npr. septembra 1918 zaradi griže in škrlatinke v nekaterih vaseh na Dolenjskem (Biška vas, Zabrdje, Stan in Stara gora).⁶⁰ Na Dunaju so med 14. decembrom 1918 in 7. januarjem 1919 zaprli vse šole zaradi pomanjkanja premoga za kurjavo.⁶¹

Nazaj v šolo

Za šolajoče se otroke pa se je svet med enomesečnimi prisilnimi počitnicami temeljito spremenil. Če so v začetku oktobra zapustili učilnice avstro-ogrskih šol, so se sredi novembra vrnili v šolske razrede nove jugoslovanske države. V času prekinitve pouka zaradi epidemije španske gripe se je končala prva svetovna vojna, razpadla je Avstro-Ogrska in nastala je Država SHS. Da pa je življenje kljub epidemiji burno teklo dalje, nam razkrivajo tudi šolske kronike. Šolska kronika ljubljanske osemrazredne deške ljudske šole v Šiški poroča, da se je mladina kljub zaprti šoli med epidemijo španske gripe 29. oktobra, dan pred razglasitvijo Narodne vlade v Ljubljani, skupaj z učitelji zbrala v šoli in se s šolsko zastavo udeležila slavnostnega sprevoda po Ljubljani.⁶² Velike narodne manifestacije se je na ljubljanskem Kongresnem trgu udeležilo nad 30.000 ljudi.⁶³ Shoda so se udeležile tudi učenke in učiteljice I. deklaške ljudske šole. »Praznično oblečene so se zbrale deklice ob 8h v šolskem poslopju. Vse so se okrasile s slovenskimi trakovi, v rokah so nosile male slovenske zastavice.«⁶⁴ Čeprav je znano, da se je španska gripa po Evropi širila tudi zaradi množičnih shodov po premirju, pa za shod 29. oktobra v Ljubljani vsaj z vidika umrljivosti tega ne moremo trditi. Umrljivost za špansko gripo in pljučnico v Ljubljani je namreč vrh dosegla že sredi oktobra in je nato do srede novembra skokovito upadla.⁶⁵

Glede na različne napovedi o ponovnem začetku pouka na Kranjskem tega verjetno niso začele vse šole hkrati do dneva natančno, pri čemer se zdi, da so poleg epidemije na začetek pouka pomembno vplivale tudi takratne zapletene politične razmere. V časopisu *Slovenski narod* je 9. novembra Poverjenišvo za uk in bogočastje objavilo vest, da se bo pouk

⁴⁴ *Slovenski narod*, 5. 10. 1918, št. 228, str. 5.

⁴⁵ *Grazer Tagblatt*, 17. 10. 1918, str. 2; *Marburger Zeitung*, 20. 10. 1918, str. 2.

⁴⁶ *Grazer Tagblatt*, 6. 10. 1918, str. 2; *Slovenski narod*, 12. 10. 1918, št. 235, str. 4; 19. 10. 1918, št. 243, str. 4.

⁴⁷ *Slovenski narod*, 20. 9. 1918, št. 215, str. 3; 19. 10. 1918, št. 243, str. 4.

⁴⁸ *Grazer Tagblatt*, 8. 10. 1918, str. 6.

⁴⁹ Bivald et al., Spitäler, Lazarette, Hygiene, Wohlfahrt, str. 300.

⁵⁰ *Grazer Tagblatt*, 12. 12. 1918, str. 2.

⁵¹ *Grazer Tagblatt*, 6. 10. 1918, str. 2; 10. 10. 1918, str. 2; 27. 10. 1918, str. 11; 10. 11. 1918, str. 7.

⁵² *Grazer Tagblatt*, 10. 10. 1918, str. 2.

⁵³ *Grazer Tagblatt*, 17. 10. 1918, str. 2.

⁵⁴ *Slovenski narod*, 12. 10. 1918, št. 235, str. 4; *Grazer Tagblatt*, 11. 10. 1918, str. 3; 15. 11. 1918, str. 2.

⁵⁵ *Grazer Tagblatt*, 12. 10. 1918, str. 3; 18. 10. 1918, str. 2.

⁵⁶ *Grazer Tagblatt*, 20. 10. 1918, str. 3.

⁵⁷ Milovan Delić, Vijesti o španjolskoj gripi, str. 177–178.

⁵⁸ Hutinec, Odjaci epidemije »španjolske gripe«, str. 231.

⁵⁹ Gl. Šimac, Keber, *Patriae ac humanitati; Učiteljski tovariš*, 15. 11. 1918, št. 26, str. 4.

⁶⁰ ARS, AS 33, reg. 17/8, fasc. 1918, št. 30004.

⁶¹ *Učiteljski tovariš*, 13. 12. 1918, št. 28, str. 9.

⁶² ZAL, LJU 401, OŠ Zvonka Runka, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 25.

⁶³ Perovšek, Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, str. 207.

⁶⁴ ZAL, LJU 372, I. deklaška ljudska šola v Ljubljani, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 22.

⁶⁵ Kalčič, Španska gripa, slika 2, str. 260.

Nesramnost.

Risal Henrik Smrekar.

Jetika, sifilis, španska: „Najprej nam in našim sestram odprete vrata in nas bogato gostite, nato nas pa skozi okno vun gonite! S to metlo nas pa ne užugate!“

Upodobitev španske gripe kot Španke s pahljačo (Kurent, 16. 10. 1918, št. 6, v prilogi).

na srednjih šolah in učiteljsišču začel takoj, ko bodo razmere to dopuščale, pouk na ljudskih šolah pa se bo »vršil dalje po krajevnih razmerah«. ⁶⁶ Verjetno se je na večini šol pouk spet začel sredi novembra, saj je bilo 14. novembra v časopisju objavljeno, da se »šolski pouk prične te dni na vseh šolah«. Redni pouk na obeh učiteljsiščih in državni obrtni šoli v Ljubljani se je začel 18. novembra. ⁶⁷

Epidemija influence je dobršen del šolske populacije zdravstveno izčrpala, pri čemer je treba upoštevati specifične razmere ob koncu prve svetovne vojne, ko je večini prebivalstva že dalj časa primanjkovalo hrane in drugih osnovnih življenjskih potrebščin. Iz časopisnih člankov dobimo vtis, da je epidemija španske gripe prispevala k večji splošni skrbi za zdravje otrok. Ko so namreč ljubljanske šole znova začele s poukom, so v časopisju pozivali, naj se predvsem iz zdravstvenih razlogov povsod uvede nerazdeljen dopoldanski pouk. Pri dopoldanskem in popoldanskem pouku so namreč otroci morali »štirikrat prekorakati

blatne in snežne ulice, tedaj štirikrat namočiti že itak slabo obutev, štirikrat prezebati v slabi obleki«, kar je slabo vplivalo na njihovo zdravje. »Mladina trpi že tako veliko radi slabe prehrane, sedaj naj se pa izpostavlja še nepotrebni prezebi.« Hkrati bi šole ogrevali le enkrat dnevno, popoldne pa bi jih lahko temeljito zračili. ⁶⁸

Umiranje učencev in učiteljev ljubljanskih šol

Šolske kronike nekaterih ljubljanskih šol vsebujejo tudi podatke o umrlih učencih in učiteljih. Ker nimamo ocen dejanske umrljivosti za špansko gripo niti za Ljubljano niti za posamezne slovenske dežele, teh znanih posameznih primerov ne moremo vpeti v širšo statistično sliko. Brez statističnih podatkov pa primerjave med posameznimi skupinami prebivalstva glede umrljivosti niso mogoče. Kljub temu so ti podatki dragoceni, saj kažejo, da je bila umrljivost za gripo med učenci in učitelji prisotna na številnih šolah. Na šoli v Polju je med epidemijo med 5. ok-

⁶⁶ *Slovenski narod*, 9. 11. 1918, št. 265, str. 4.

⁶⁷ *Slovenski narod*, 14. 11. 1918, št. 269, str. 5.

⁶⁸ *Slovenski narod*, 19. 11. 1918, št. 273, str. 4.

tobrom in 14. novembrom umrlo 6 učencev drugega, petega in šestega razreda. Umrli je tudi učiteljica. »Učiteljstvo in učenci so spremili prerano umrlo učiteljico h prezgodnjemu grobu, kjer se je poslovil v imenu učiteljstva in učencev šolski voditelj [...]«. ⁶⁹ Na prvi dekliški ljudski šoli je za »hribo« zbolelo 300 učenek in 8 učiteljic, ki pa so bile v začetku novembra vse že zdrave. ⁷⁰ V kroniko šole na Prulah so zapisali, da zdravstveno stanje leta 1918 ni bilo posebno ugodno, saj je mladina bolehalo zlasti za špansko gripo, ki je povzročila smrt treh učencev iz prvega, tretjega in četrtega razreda. ⁷¹ V šoli v Zalogu pri Ljubljani je zbolelo 47 učencev in učiteljica, za nalezljivo boleznijo pa je umrl učenec drugega razreda. ⁷² Na današnji osnovni šoli Valentina Vodnika je umrl učenec drugega razreda. ⁷³ Na šoli v Šentvidu je zbolelo pet šestin otrok, španska bolezen pa je »zahtevala tudi nekaj žrtev izmed šolskih otrok«. ⁷⁴

Na šoli Ledina je zaradi gripe umrl učenec IV. c razreda, dva učenca pa sta umrla zaradi griže. »So učenci so položili prezgodaj umrlim in pridnim tovarišem cvetje na grob ter jih spremili v spremstvu svojih učiteljev s šolsko zastavo k zadnjemu počitku k Sv. Križu. Poleg roditeljev, sorodnikov in prijateljev žaluje za njimi tudi I. mestna šola.« ⁷⁵ Zapisnik učiteljske konference III. mestne deške ljudske šole (Vrtača) vsebuje podatek, da kruta španska bolezen tudi temu zavodu ni prizanesla. »Ugrabila nam je mnogoletnega tovariša učitelja dne 15. oktobra 1918, ki je služboval na tukajšnji šoli [...] 7 let in 1 mesec. Bil je miren in dober človek ter nam vsem ljub tovariš [...]«. ⁷⁶ Tudi na šoli v Spodnji Šiški so med epidemijo oboleli skoraj vsi učitelji in mladina. ⁷⁷

Med bolj prizadete šole je spadal Zavod sv. Stanislava v Šentvidu, kjer je zbolelo skoraj 200 učencev in veliko učiteljev, umrlo pa je pet učencev, učitelj, prefekt in sestra usmiljenka. V izvestjih te škofijske gimnazije najdemo natančen zapis: »V začetku meseca oktobra je nastopila v zavodu španska bolezen in se je silno hitro širila, pa v začetku ni bila videti nevarna. Dne 6. oktobra popoldne pa nenadoma umrje dijak

4. razreda [...]. Dne 7. oktobra je v ljubljanski deželni bolnici umrl dijak 5. razreda [...]. Dne 10. oktobra je umrl prvošolec [...]. Istega dne je umrl dijak 5. razreda [...]. Dne 11. oktobra zjutraj pa je Bog poklical v večnost profesorja [...]. Še istega dne po 1. uri popoldne je umrl prefekt [...]. Dne 16. oktobra je umrl dijak 5. razreda [...]. Kot zadnja žrtev silne španske bolezni je 8. decembra umrla sestra usmiljenka.« ⁷⁸

Obolevanje učiteljev in učiteljic med epidemijo je razvidno tudi iz zapisov v *Učiteljskem tovarišu*, kjer so ohranjeni nekrologi umrlih slovenskih učiteljev in učiteljic ter poročila o za gripo umrlih ženah in otrocih posameznih učiteljev. Med nekaterimi objavljenimi vestmi o umrlih učiteljih in njihovih svojcih v času epidemije gripe pa vzrok smrti pogosto ni bil zapisan. V teh primerih se je po eni strani lahko prav tako skrivala gripa, po drugi strani pa je bilo umiranje ljudi v vojnem času tudi iz drugih vzrokov pogostejše kot sicer.

Zaključek

Iz drobcev dokumentov Deželne vlade v Ljubljani, ohranjenih šolskih kronik in šolske dokumentacije ljubljanskih šol ter različnih zapisov v sočasnem dnevnem časopisju lahko nedvoumno sklepamo o veliki razširjenosti epidemije španske gripe med šolskimi otroki in mladino v osrednjeslovenskem prostoru. Na ljubljanskih ljudskih šolah je bila v prvih dneh oktobra bolna skoraj tretjina vseh šolarjev. Delež učencev, ki so zaradi bolezni manjkali pri pouku, je bil v posameznih ljubljanskih šolah v razponu 16–75 % vseh šolarjev. Čeprav so podatki o obolevanju otrok po posameznih šolah razdrobljeni in zbrani nesistematično, očitno potrjujejo ne le obstoj epidemije med otroki in učitelji, ampak epidemijo, ki je jeseni 1918 zajela vse plasti prebivalstva. Zaprtje šol je bil eden od javnozdravstvenih ukrepov v Avstro-Ogrski in edini ukrep, ki so ga oblasti izvedle na Kranjskem. V istem obdobju so šole zaprli tudi v večini sosednjih avstro-ogrskih dežel in mest. Glede na močno razširjenost influence že vsaj v zadnjem tednu septembra 1918, pa se zdi, da so ta ukrep tudi na Kranjskem izvedli prepozno.

Svet se je v času prisilnih počitnic za šolajoče se otroke temeljito spremenil. V času prekinitve pouka med epidemijo španske gripe se je končala prva svetovna vojna, razpadla je Avstro-Ogrska in nastala je Država SHS. Zavedanje o množičnem obolevanju in umiranju med epidemijo je hitro poniknilo v zgoščenem vrvežu dogajanj ob koncu prve svetovne vojne. Epidemija pa je ostala pozabljena tudi v kontekstu kolektivnega spomina na prvo svetovno vojno.

⁶⁹ ZAL, LJU 391, OŠ Edvarda Kardelja Ljubljana Polje, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 24.

⁷⁰ ZAL, LJU 372, I. dekliška ljudska šola v Ljubljani (pri sv. Jakobu), šolska kronika za leto 1918/1919, MF 22.

⁷¹ ZAL, LJU 370, OŠ Prule, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 21.

⁷² ZAL, LJU 367, OŠ Zalog pri Ljubljani, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 21.

⁷³ ZAL, LJU 230, OŠ Valentina Vodnika, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 19.

⁷⁴ ZAL, LJU 406, OŠ Franc Rozman Stane, Ljubljana Šentvid, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 27.

⁷⁵ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ledina, Letno poročilo I. mestne šestrazredne ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1918/1919.

⁷⁶ ZAL, LJU 233, OŠ Vrtača, III. mestna deška ljudska šola v Ljubljani, Zapisnik II. redne učiteljske konference z dne 27. novembra 1918.

⁷⁷ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa šole Sp. Šiška, kronika šole iz leta 1939.

⁷⁸ XIV. izvestje škofijske gimnazije v zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1918/19, str. 16–18. Šimac, Keber, *Patriae ac humanitati*, str. 151.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 33, Deželna vlada v Ljubljani (1861–1929).

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, Matične knjige, M 1891–1920 (prepis),

Mrliška knjiga ljubljanske deželno-bolniške duhovnije (duplikat), leto 1918.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 230, OŠ Valentina Vodnika,

LJU 233, OŠ Vrtača,

LJU 367, OŠ Zalog pri Ljubljani,

LJU 370, OŠ Prule,

LJU 372, I. dekliška ljudska šola v Ljubljani,

LJU 391, OŠ Edvarda Kardelja Ljubljana Polje,

LJU 401, Osnovna šola Zvonka Runka v Ljubljani,

LJU 406, OŠ Franc Rozman Stane, Ljubljana Šentvid.

SŠM – Slovenski šolski muzej

Dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ledina

Dokumentacijska zbirka, mapa šole Sp. Šiška

ČASOPISI

Dolenjske novice, 1918.

Grazer Tagblatt, 1918.

Kurent, 1918.

Marburger Zeitung, 1918.

Slovenski narod, 1918.

Učiteljski tovariš, 1918.

TISKANI VIRI

Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, let. 1913.

XIV. izvestje škofjske gimnazije v zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1918/19.

LITERATURA

Biwald, Brigitte et al.: Spitäler, Lazarette, Hygiene, Wohlfahrt. *Im Epizentrum des Zusammenbruchs. Wien im Ersten Weltkrieg* (ur. Alfred Pfoser, Andreas Weigl). Wien: Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wienbibliothek im Rathaus, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2013.

Crosby, Alfred W.: Influenza. *The Cambridge world history of human disease* (ur. Kenneth F. Kiple). Cambridge: Cambridge University Press, 1999, str. 807–811.

Doberšek, Karel: Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1929.

Hutinec, Goran: Odjeci epidemije »španjolske gripe« 1918. godine u hrvatskoj javnosti. *Radovi*, vol. 38, 2006, str. 227–242.

Johnson, Niall P. A. S., Mueller, Juergen: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 »Spanish« Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of medicine*, 2002, str. 105–115.

Kalčič, Nina: *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno. Ravnotako tudi influenčni bakteriji. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa«*, diplomska naloga, Oddelek za zgodovino FF UL, Ljubljana, 2001.

Kalčič, Nina: Španska gripa=Spanish flu. *Zdravstveno varstvo*, let. 41, št. 7–8, 2002, str. 257–262.

Likar, Miha: *Usoda nalezljivih bolezni*. Ljubljana: DZS, 1981.

Milovan Delić, Iva: Vijesti o španjolskoj gripi u puljskom dnevniku Hrvatski list. *Tabula*, 12, 2014, str. 173–182.

Opdycke, Sandra: *The flu epidemic of 1918, America's Experience in the Global Health Crisis*. New York: Routledge, 2014.

Perovšek, Jurij: Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941* (ur. Marjan Drnovšek, Drago Bajt). Ljubljana: Nova revija, 2005, str. 207–208.

Phillips, Howard: Influenza Pandemic. 1914–1918-online *International Encyclopedia of the First World War* (ur. Ute Daniel et al.). Freie Universität Berlin, Berlin 8. 10. 2014. DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10148>.

Schmied-Kowarzik, Anatol: War Losses (Austria-Hungary). 1914–1918-online *International Encyclopedia of the First World War* (ur. Ute Daniel et al.). Freie Universität Berlin, Berlin 17. 9. 2016. DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10964>.

Šimac, Miha in Katarina Keber: *Patriae ac humanitati: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

Tičar, Josip: *Boj nalezljivim boleznim*. Ljubljana: Tiškovna zadruga v Ljubljani, 1922.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891–1967)*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

S U M M A R Y

Epidemic on school benches: a case of Spanish flu in 1918 in Central Slovenia

The Spanish flu pandemic is considered one of the greatest catastrophes in human history. In the period of 1918–1920, the disease infected an estimated 500 million people worldwide. According to the most recent data, it resulted in the deaths of 50 to 100 million or, rather, three to five percent of the world's population. The pandemic reached all parts of the globe in three separate waves within less than a year. In the northern hemisphere, it was first detected in the spring and summer of 1918; the second wave spread across the globe in the autumn that same year, followed by the last wave in the spring of 1919. As regards Austria-Hungary, the influenza epidemic took about 260,000 civilian lives. Its deadly second wave hit the monarchy in September 1918, reached its peak in October and November, and subsided in December that same year.

Research on the Spanish flu epidemic of 1918 in the Slovenian territory is made difficult by the lacking and poorly preserved health care documentation as well as by the complicated geopolitical situation in 1918/1919, since the epidemic erupted at the very

end of the First World War, concurrently with the disintegration of Austria-Hungary and the establishment of the State of SHS and later Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Morbidity rates among pupils and teachers are one of the rare aspects of the epidemic that have to some degree been documented and directly point to the wide prevalence of influenza across the Slovenian territory. In the early days of October 1918, schools in Ljubljana reported 1,252 ill pupils or, rather, 29.7% of all school-children. School absenteeism varied between 16% and 75% of all pupils. The only public health measure that was implemented in Carniola during the epidemic was a one-month closure of all schools, first in Ljubljana and then in the most severely affected districts in Lower Carniola. In light of the mass outbreak of the Spanish flu among pupils and students, the Ljubljana city physician in Ljubljana suspended classes on 3 October 1918. On 12 October, the City Magistrate, alongside the Imperial-Royal Provincial School Council, decreed the closure of all secondary, public and private schools as well as kindergartens until (and including) 3 November 1918. The majority of schools reopened in mid-November. However, after one month of government-imposed holiday, school-children found themselves in an entirely new world. In the beginning of October, they still sat on the benches of Austro-Hungarian schools and in mid-November returned to schools of the newly created Yugoslav state.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 351.778.53(497.4Ljubljana)"1945/1965"

Prejeto: 19. 4. 2016

David Petelin

mag. upravnih znanosti, dr. zgodovine, Policijska akademija, Rocenska 56, 1211 Ljubljana-Šmartno
E-pošta: david.petelin@gmail.com

Stanovanjske razmere v Ljubljani v letih 1945–1965

IZVLEČEK

V prispevku avtor prikazuje razvoj stanovanjskih razmer v Ljubljani v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. Prikazan je celovit razvoj stanja stanovanjskega fonda, predvojne razmere, povojna obnova, industrializacija mesta, izgradnja blokovskih naselij, reševanje stanovanjske stiske, vsakdanje življenje v mestnih naseljih, razvoj novih bivalnih konceptov stolpnice, soseske in vrstnih hiš ter izboljševanje bivalnega standarda.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, stanovanjske razmere, 1945–1965, socializem, bloki, stolpnica, soseska, vsakdanje življenje, industrializacija, urbanizacija

ABSTRACT

HOUSING CONDITIONS IN LJUBLJANA DURING THE PERIOD OF 1945–1965

The author of the paper describes the housing conditions in Ljubljana during the first two decades after the Second World War. The presentation follows the full development of the housing fund, the pre-war conditions, the post-war reconstruction, urban industrialisation, the construction of low-rise housing estates, addressing the housing crisis, the daily life in low-rise housing estates, as well as the formation of new residential concepts ascribed to high-rises, neighbourhoods, terraced houses and the rising residential standard.

KEY WORDS

Ljubljana, housing conditions, 1945–1965, socialism, blocks of flats, high-rise, neighbourhood, daily life, industrialisation, urbanisation

Povojno stanje

Slovenska naselja so bila med drugo svetovno vojno hudo poškodovana, mnoga požgana, pomembnejša industrijska mesta pa bombardirana, med njimi tudi Ljubljana. Uničenih je bilo več kot 46.000 stanovanjskih in gospodarskih poslopij, poleg njih pa še številne železniške proge, ceste, mostovi in električna napeljava. Poškodovane ali uničene so bile prometne povezave. Vojna škoda je še povečala že obstoječe pomanjkanje stanovanj, ki je izviralo iz predvojnega časa, ko za delavska stanovanja ni bilo dobro poskrbljeno.¹ »V obdobju med vojnama v Ljubljani praktično ni bilo lastniških stanovanj. Večji trgovci (Verlič, Adamič, Prelog, Vok, Hribar itd.) so večinoma gradili večstanovanjske hiše prav kot mestna občina ljubljanska ali pokojninski zavod in si tako z najemninami ustvarjali rento. Le redke hiše, pa še to na obrobju Ljubljane (Mirje, Trnovo, Vič itd.), so bile namenjene samo individualni gradnji. Prva bolj dostopna, da tako rečem, širšim ljudskim množicam individualna gradnja se je pričela v Rožni dolini ob današnji Postojnski ulici in Tržaški cesti, znana pod nazivom investitorja Stan in dom.«² Stanovanjski problem je zlasti za mestno prebivalstvo eno najpomembnejših vprašanj standarda. Predstavlja enega izmed temeljnih pogojev socialne varnosti posameznika in kot element družbenega standarda pomeni rešeno stanovanjsko vprašanje.³ Prav tako je stanovanjska kultura pomembna sestavina načina človekovega življenja.⁴

Ljubljana je ob koncu vojne še vedno dajala videz »dolge vasi«. Stoji, stoji Ljubljanca, Ljubljanca dolga vas je pesem, ki je še dolga desetletja opevala dejansko stanje ljubljanske urbane podobe. Kmetijska zemljišča so zasedala skoraj četrtino mestne površine. Ponekod ni bilo jasne meje med urbano in ruralno podobo, to pa ni bilo vidno le na mestnem obrobju z novogradnjo sredi starih vaških jeder, temveč tudi v samem mestnem središču (»sožitje« med staro kmetijo in gostilno Figovec ter Nebotičnikom, simbolom ambicij medvojnega meščanstva, ali izgradnja Metalke poleg hlevov). Prav tako so najstarejša ljubljanska predmestja Krakovo, Trnovo, Spodnja Šiška in Poljane skoraj do današnjih dni ohranila tradicionalno vaško podobo, kmečki videz hiš ter staro parcelacijo njiv in travnikov. »Tudi moja mama, ko je bila še mlada, je prišla na Poljane v službo kot dekla v hišo na Poljansko 44, ki stoji tik za bivšo roško kasarno. Takrat so bile pa Poljane res poljane v pravem pomenu, dobesedno. Polja, travniki, njive. Poleg tega pa so imeli ti ljudje, kmetje, pravi kmetje – to so bile kmetije s kozol-

ci in hlevi – še njive in travnike na Barju, na morostu, so rekli.«⁵

Povojna industrializacija je povzročila množično preseljevanje v mesta in naraščanje mestnega prebivalstva, kar je privedlo do resnih stanovanjskih problemov. V Ljubljani se je prebivalstvo v dvajsetih letih po osvoboditvi hitro povečalo. Medtem ko je imelo mesto leta 1921 le 53.294 oziroma leta 1931 le 59.765 prisotnih prebivalcev, je njihovo število leta 1948 naraslo na 121.050, leta 1953 na 147.113, leta 1961 pa na 170.505.⁶ V precejšnjem delu je število prebivalstva naraslo zato, ker so bili k mestu priključeni okoliški kraji in naselja, pretežni del povečanega števila prebivalstva pa je izviral iz naravnega prirasta mestnega prebivalstva in iz priseljevanja na mestno območje.

Življenje v prvih povojnih letih je bilo – tako kot v vsej povojni Evropi – težko. Razmere so bile najtežje v mestih. Primanjkovalo je vsega: obleke, hrane, stanovanj. Samo v Ljubljani je ob koncu vojne primanjkovalo okoli 2.200 stanovanj.⁷ Povojna stanovanjska kultura je bila zelo skromna. Stanovanja so bila majhna, večinoma brez kopalnic, z eno skupno pipo za vse stanovalce na hodniku in s stranišči »na štrbunk« zunaj stavbe. Številni so imeli le skromno sobo brez kuhinje ali pa so jo delili z drugimi stanovalci.⁸ Celotne generacije so zrastle v sonajemniškem razvoju, veliko družin je prebivalo v stanovanjih, ki niso zadovoljila niti minimalnega higienskega standarda. Kot se svojih prvih let po prihodu v Ljubljano spominja Anica Mikuš Kos, so bile stanovanjske razmere slabe: »Imeli smo zelo slabo stanovanje in nisem imela pogojev za učenje, zato sem se zelo veliko učila zunaj, tudi na Gradu, celo pozimi.«⁹ Še leta 1966 60 % skupnega števila stanovanj v jugoslovanskih mestih in mestnih naseljih ni imelo kopalnic, 55 % pa jih je bilo brez vodovoda in kanalizacije. »Umivanje z vodo v lavorju je bila kar navada, redka stanovanja so imela kopalnice. Spomnim se, da smo se šli samo za božič in veliko noč kopat v javna kopalnišča,«¹⁰ se spominja igravec Polde Bibič in nadaljuje: »V Ljubljani so bila javna kopalnišča na Miklošičevi, na Prečni ulici, na Trubarjevi, bile so to nekakšne kabine z banjo za vsakim oknom. Kasneje sem dobil sobo v Dukičevih blokib, kjer so imeli kopalnico, ampak sem se lahko le občasno kopal.«¹¹

Ko so ljudje bežali v zadnjih dneh vojne, so hiše ostale prazne, in ker je primanjkovalo stanovanj, je povojni režim lastnino prevzel in jo dal na razpolago lokalnim prebivalcem. Medtem ko je politična elita zasedla zaplenjene vile in meščanska stanovanja, je večina ljudi živela v zelo skromnih stanovanjih brez

¹ O pomanjkanju stanovanj v Ljubljani govorimo že pred prvo svetovno vojno, od začetka intenzivnejše industrializacije (glej Studen, *Stanovati v Ljubljani*).

² Weber, *150 zgodb Ljubljančana*, str. 174.

³ Rendla, Oris, str. 344.

⁴ Hazler, *Stanovanjska kultura*, str. 119.

⁵ Moje ulice: Marija Župevc.

⁶ Rebernik, *Socialnogeografska zgradba*, str. 122.

⁷ Čepič, *Zvišanje življenjske ravni*, str. 1087.

⁸ Repe, *Podobe*, str. 20.

⁹ Moje ulice: Anica Mikuš Kos.

¹⁰ Moje ulice: Polde Bibič.

¹¹ Prav tam.

V času pomanjkanja primernih bivalnih enot si je stanovanje ponekod delilo tudi več družin. Delavsko stanovanje v Ljubljani, 1954 (foto Jože Divjak, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

osnovne komunalne infrastrukture.¹² Ker je bilo v Ljubljani veliko starih hiš, je bila sanitarna ureditev hiš oziroma stanovanj dokaj pomanjkljiva in prostorsko nefunkcionalna. »Moj oče je bil znan fotograf Božo Štajer starejši in leta 1951 je uredil razstavo ob desetletnici OF, takrat so ga z dekretom poklicali iz Kranja v Ljubljano. Tako je spoznal tudi vplivne politične ljudi in jim je pojamral glede stanovanja in zato so mu dodelili stanovanje na Prešernovi, kjer je bilo včasih ministrstvo za kmetijstvo, ki je dobilo boljše prostore. Leta 1952 smo se v to stanovanje končno vselili. V vsakem nadstropju so bila tri stanovanja in imeli smo le eno pipo za vodo za vsa tri stanovanja. Gospodinjje so hodile na hodnik po vodo, stranišča pa smo imeli. Kasneje smo si napeljevali vodo in uredili kopalnice, bili so taki časi in to zdaj težko razumemo.«¹³ Po podatkih iz popisa leta 1949 je imelo vodovodno instalacijo v Ljubljani 68 % hiš, toda le 55,4 % stanovanj, kanalizacijo 71,8 %, toda le 57,3 % stanovanj, plinsko napeljavo 9,8 % hiš ali 13,4 % stanovanj, medtem ko je imelo električno napeljavo 95,9 % hiš ali 97,3 % stanovanj. S kopalnico je bilo opremljenih 23 % stanovanj. S komunalno opremo so bile najboljše opremljene hiše v središču mesta, na obrobju pa dosti slabše.¹⁴ K temu sta pripomogli še

deagrarizacija in intenzivna industrializacija, ki sta povzročili velik pritok ljudi s podeželja v mesta. Mesto se je razširilo zaradi industrializacije. Njeni posledici sta bili v prvi vrsti deagrarizacija in priseljevanje v mesta.¹⁵ Praktično edini omembe vreden razlog, da priseljevanje v mesta ni bilo še večje, je bilo pomanjkanje stanovanj.

Stanovanjski standard v prvem desetletju

Na olajšanje stanovanjske stiske v Ljubljani so vplivali državni upravni ukrepi, predvsem ukrep o zaščiti najemnin in ukrep o enotnem razdeljevanju stanovanj, ki sta imela velik socialnopolitični pomen na področju razpoložljivega stanovanjskega sklada. Nova oblast je zelo dobro razumela stanovanjski problem. Izoblikovale so se službe, ki so dejansko razpolagale s celotnim stanovanjskim fondom v občinah. Te so zaradi stanovanjske stiske, v kateri so se znašle, v stanovanja nameščale po dve, tri ali celo več družin. Lastniki ali prejšnji uporabniki stanovanj so izgubili vse pravice, državni organ pa jih je lahko preselil ali utesnil.¹⁶ Stanovanja so bila v tem času bistven instrument socialne politike, ki si je zadala nalogo, da

¹² Urbanc, *Tam za hribi*, str. 75.

¹³ *Moje ulice*: Božo Štajer.

¹⁴ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 122.

¹⁵ Število industrijskih krajev se je s 25 povečalo na 45. Število krajev z 200 do 1000 zaposlenimi se je z 59 povečalo na 71.

¹⁶ Bojović, *Pregled*, str. 5–7.

Slabe stanovanjske razmere niso bile značilne le za prva leta po drugi svetovni vojni, temveč ponekod še za petdeseta leta. Družina v iskanju boljših stanovanjskih razmer, november 1957 (foto Svetozar Busić, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

je treba vsakemu človeku zagotoviti minimalne stanovanjske razmere.¹⁷ Naseljeni so bili celo gradovi in dvorci, po paroli »raje svoboden in na svojem kot med štirimi stenami«¹⁸ pa so se širila revna predmestja.

Stanovanjsko stisko so takoj po vojni začeli reševati z različnimi ukrepi: z naseljevanjem ljudi v obstoječa stara meščanska stanovanja, z izseljevanjem prebivalcev, ki na mesto niso bili več vezani, ter z obsežno zastavljeno akcijo zidanja novih stanovanj. V prvem povojnem obdobju je bilo predvideno, da bo v glavnem vsa stanovanjska gradnja financirana iz družbenih sredstev,¹⁹ in sicer predvsem iz sredstev Mestnega ljudskega odbora (MLO).²⁰ Stanovanjska problematika je bila pogosto tema političnih pogovorov mestne oblasti. Na 37. seji izvršnega odbora MLO Ljubljana 24. septembra 1946 je bilo poudarjeno, »da je stanovanjsko vprašanje še vedno najbolj pereče. Nekaj luksuznih stanovanj ima 7 ali 8 sobami

ter stavlja predlog, da bi iste preuredili v družinska stanovanja. S postavitvijo štedilnikov bi se takšna stanovanja razdelila na več družin in bi se tako uporabila za družinska stanovanja. Zgradbe, ki so malo poškodovane, bi z malimi stroški preuredili v družinska stanovanja. Oddelku za gradnjo in obnovo se poverja zadeva za preureditev stanovanj.«²¹ Stanovanjski problem je oteževala okoliščina novih prebivalcev, ki so pribežali v Ljubljano. Treba »je izseliti odnosno napotiti ljudi, ki nimajo stalne zaposlitve in v Ljubljani niso neobhodno potrebni v njihove domače kraje. Prav tako je stopiti v stik z vojaškim stanovanjskim uradom, da se stanovanja pregledajo in ugotove, katera so na razpolago. Nekateri voj. funkcionarji imajo stanovanja, ki pa jih ne plačujejo ter se s tem vzbuja nezadovoljstvo. Predpogoj je ta, da se stanovanja redno plačujejo.«²² Vse to je spodbudilo intenzivnejšo gradnjo stanovanj, ustrežnejše urejanje stanovanjskih razmerij in novo uveljavitev inštituta stanovanjskih pravic. Obnova stanovanjskega fonda in izboljšanje stanovanjskih razmer z namenom, da bi bilo stanovanje dostopno vsakomur, je bila ena izmed prednostnih nalog socialnega programa jugoslovanske socialistične ureditve.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Drnovšek, Graditev, str. 28.

¹⁹ Petletni plan razvoja glavnega mesta Ljubljane v letih od 1947 do 1951.

²⁰ Med večjimi stanovanjskimi kompleksi so bile iz teh sredstev takoj po vojni zgrajene stanovanjske hiše ob Savski ulici za Bežigradom, naselje MLO ob Celovski cesti v Šiški ter stanovanjske hiše na Ambroževem trgu in ob Zarnikovi ulici. Prim. Gradivo o razvoju Ljubljane.

²¹ ZAL LJU 465, IO MLO, Zapisnik 37. seje izvršnega odbora MLO 24. 9. 1946.

²² ZAL LJU 465, IO MLO, spisi 1945.

*Gradnja litostrojskih blokov in blokov MLO z udarniškim delom, 20. 6. 1947
(foto Božo Štajer, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).*

MLO je usmerjal stanovanjsko politiko ter v ta namen imenoval posebno mestno stanovanjsko komisijo in komisije na terenu, katerih naloga je bila odločati o prošnjah za dodelitev stanovanj.²³ Prav tako je bilo tretje poglavje prvega petletnega plana za Ljubljano 1947–1952 posvečeno povečanju materialnega standarda prebivalstva Ljubljane, kar je pomenilo planirano izgradnjo novih stanovanjskih površin v izmeri 170.000 kvadratnih metrov, izboljšanje razmer v cestnem prometu (nove garaže, mostovi, tlakovanje cest), pri komunalni izgradnji in razširitev obstoječega vodovodnega omrežja, zgraditev novega komunalnega omrežja v severnem delu mesta, povečanje mestnega prevoza, več ulične razsvetljave, izgradnjo pralnic in urejanje mesta (čiščenje, nasadi, razvoj mestne vrtnarije itd.). Petletka za Ljubljano je predvidevala tudi povečanje gradnje stanovanj iz leta 1947 – 8.872 m² – na 54.000 m² do leta 1951, torej za 610 %.²⁴

Pomanjkanje stanovanj je bilo še posebno problematično na industrijskih območjih, zato so se urbanistične institucije začele ukvarjati s standardizacijo množičnih gradenj. Razlogi za tovrstno gradnjo so bili tako finančno-ekonomski kot ideološke implika-

cije.²⁵ Fenomen množične blokovske gradnje pa ni bil značilen le za urbanistično politiko v povojnih letih, temveč za celotno socialistično obdobje. Čeprav so bila večja jugoslovanska mesta in industrijska središča posebnega pomena za urbanistično načrtovanje, je bil večji del investicij namenjen industriji, malo manj pa mestni infrastrukturi in rezidenčnim področjem. Zaradi naraščanja gradbenih stroškov so bila družbena sredstva, s katerimi je razpolagal MLO za graditev stanovanj, premajhna, da bi se stanovanjska gradnja lahko razvila v potrebnem obsegu. Zato je MLO začel posamezne zavode, ustanove, gospodarska podjetja in državne organe spodbujati, da so za potrebe svojih zaposlenih začeli graditi stanovanja.

Najprej je bilo v Ljubljani obnovljeno naselje stanovanjskih zgradb carinarnice, ki je bilo do treh četrtin poškodovano. Med prvimi stavbami je bila dograjena nedokončana stavba v Šentvidu iz predvojnega časa. Ta zgradba je bila po vojni dograjena kot stanovanjska hiša s 25 stanovanji. Prva samostojna gradbena akcija MLO je bilo zidanje stanovanjskih objektov ob Savski cesti (Savska kolonija). Tu je bilo zgrajenih 10 objektov s 106 stanovanji. Naslednja večja gradnja je naselje blokov v Šiški ob Celovski cesti. V času te zidave so bili v veljavi posebni normativi glede površin, zaradi česar je površina stanovanj majhna. To je bila največja stanovanjska akcija me-

²³ Vodušek-Starič, Oris, str. 510.

²⁴ *Petletni plan razvoja glavnega mesta Ljubljane v letih od 1947 do 1951*, str. 51.

²⁵ Horvath, *Urban Socialism*, str. 44.

sta Ljubljane. Postopno je bilo zgrajenih 18 blokov s 548 stanovanji, v posameznih blokih pa 30, 32 in 40 stanovanj. Naslednja večja gradnja so bili stanovanjski objekti na Ambroževem trgu in v Zarnikovi ulici, kjer je bilo v 5 objektih zgrajenih 58 družinskih stanovanj, 102 samski sobi in 4 poslovni prostori. Ti bloki so bili grajeni solidno, z dovolj velikimi površinami. V njih so večidel trisobna in enosobna družinska stanovanja, ki so bila solidno opremljena. Tudi v samskih sobah so spočetka prebivale družine. V letih 1948 in 1949 so začeli z nadzidavami, da bi ceneje prišli do potrebnih stanovanj. Vendar se je kmalu pokazalo, da je nadzidava enako draga kot novogradnja, zato so v 15 nadzidavah sezidali le 37 stanovanj.²⁶

Izmed podjetij je v prvem obdobju po vojni gradil samo Litostroj, ki je v Šiški do vključno leta 1954 zgradil 15 stanovanjskih blokov s 357 stanovanji in 129 samskimi sobami. Šele po letu 1950 so začela graditi druga podjetja in ustanove, razni zavodi in inštituti, predvsem iz sredstev zveznega in republiškega investicijskega proračuna. Med prvimi je v Šiški vzporedno z MLO gradila JLA, pozneje pa je zgradila 3 stanovanjske bloke s 48 stanovanji v Ilirski ulici ter 18 manjših stanovanjskih objektov s 84 stanovanji v Šentvidu. Med večjimi zidavami je bila tudi postopna izgradnja študentskega naselja v Rožni dolini, kjer je bilo predvidenih 600 sob s 1.200 posteljami in objekti za študentsko kulturno življenje. Druge stanovanjske gradnje niso bile tako obsežne: Pošta 24 stanovanj na Albanski ulici, Inštitut za elektrozeve 36 stanovanj na Pržanu, Zvezna uprava za pospeševanje proizvodnje na Jamovi 30 stanovanj, Generalna direkcija za rudarstvo na Trubarjevi 11 stanovanj, Slovenija vino v Spodnji Šiški 18 stanovanj, Gospodarski svet 18 stanovanj itd. Z večjimi objekti sta začela podjetje Gradis na Titovi cesti, ki je zgradilo stavbo s 66 stanovanji, več samskimi sobami in poslovnimi prostori, ter podjetje Tehnika v Vošnjakovi ulici z 18 stanovanji. V Savski koloniji je Tovarna kleja zgradila stanovanjsko hišo z 10 stanovanji, Petrol pa je v Šiški zgradil 8-stanovanjsko stavbo. Prav tako so gradili Les, Tesar, Železnice, Inštitut za raziskavo materialov, Toplovod in Komite za komunalne zadeve.²⁷ Po letu 1954, ko so nastopile kreditne možnosti, kar je v Ljubljani poživilo gradbeno dejavnost, je MLO ustanovil poseben sklad za kreditiranje stanovanjskih gradenj, iz katerega so sredstva črpali različni investitorji – Slovenija tekstil je zgradil 18 stanovanj, Slovenija projekt in Elektroprojekt 12 stanovanj, papirnica Vevče 36 stanovanj, železnica 18 stanovanj in umobolnica 18 stanovanj. Iz lastnih sredstev pa so gradila podjetja Elektro Ljubljana mesto, Glavna zadružna zveza in Žito od 8 do 30 stanovanj.²⁸

Tudi po koncu obdobja obnove se je priseljevanje v mesta nadaljevalo, politika pa je urbanizacijo celo spodbujala in pospeševala.²⁹ Vala ljudi pa nihče v mestu ni zares sprejel. Ti so se morali ob prihodu po novem znajti sami – socialnih služb še ni bilo, dohodki so bili nizki, izjema so bili le strokovni in seveda politični kadri, za katere je država najprej poskrbela. Socialna funkcija stanovanjske politike se je zmanjševala. Ker je stanovanjski zakon jasno predpisoval, da se lahko poleg spalnic in dnevnih sob za prebivanje namenijo tudi pomožni prostori, so bili najemniki pogosto premaknjeni oziroma preseljeni v veže, predprostore, pralnice, ropotarnice in kabinete. Posledično so v Ljubljani tudi dvosobna stanovanja gostila do 8 oseb. Delitev stanovanj v manjše stanovanjske enote je pripeljala do izgube zasebnosti in intimnosti, tako da so različne družine živele druga ob drugi ter se premikale po stanovanju tako, da so iz svojega prostora do kuhinje ali kopalnice prišle skozi prostore drugih družin. Popolni tujci so si v utesnjenih prostorih delili stanovanje, kar je v vsakdanjiku nemalokrat pripeljalo do sporov, ki so se ponekod končali celo na sodnih klopeh, najemniki pa so z neprestanimi pritožbami krepili položaj oblasti in ustvarjali možnosti za še strožji nadzor mestnega prebivalstva.³⁰

Ker je politika prosto doseljevala družine v stanovanja, pride neposredno po vojni prvič do (protislovnega) pojma presežka stanovanjskega prostora; pozneje se je ta pojem pojavil kot osnova za povečanje davčne osnove lastnikom stanovanj.³¹ Čeprav so bili sosedski odnosi vzpostavljeni z državno prisilo, se je v kasnejših obdobjih družinska situacija podnajemnikov spremenila, tako da je tisti, ki je imel višek stanovanjskega prostora, potem imel primanjkljaj in podobno. Lastnik stanovanja, ki je dobil podnajemnika, se ga je lahko znebil le, če mu je priskrbel ustrezen stanovanjski prostor. Padec kvalitete bivanja in izguba zasebnosti najemnikov družbenih stanovanj je posledica državne stanovanjske politike, ki je vodila v uničenje dragocenih stanovanjskih stavb. Najemniki so živeli v nenehnem strahu pred izselitvijo skupaj z natlačenim pohištvom. Taka atmosfera prisilnih stalnih provizoričnih nastanitvev ni spodbujala niti želje niti volje ali interesa za redno vzdrževanje prostorov.³² Kljub državni politiki maksimalnega izkoristka stanovanjskega prostora je bilo pomanjkaj stanovanjskih površin še vedno pereče, da še celo državni uradniki niso imeli vedno rešenega stanovanjskega vprašanja in so živeli v upravnih zgradbah. Eden od pomembnih vzrokov za relativno stagnacijo stanovanjske gradnje je bilo zmanjševanje sredstev, ki so jih namenili za stanovanjsko gradnjo.³³

²⁶ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 123.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Bojović, *Pregled*, str. 5–7.

³⁰ Dobrivojevič, *Urbanization*, str. 86.

³¹ Bojović, *Pregled*, str. 5–7.

³² Dobrivojevič, *Urbanization*, str. 86.

³³ *Kongres samoupravljalcev Jugoslavije*, str. 27.

Medtem ko je časopisje dnevno poročalo o novih državnih stanovanjih, je izgradnja stanovanj v prvih povojnih letih kljub uradnim statistikam dosegala le 70 % deleža predvojne gradnje med letoma 1935–1941. Paradoksalno, člani politične elite, ki so se reprezentirali kot vodje modernizacije in napredka, so prispevali k naraščajoči ruralizaciji mest. Skromno izobraženih in osredotočenih le na formalno izpolnitev kvot, določenih v prvi petletki, partijskih funkcionarjev ni skrbelo za občutljivo prostorsko umestitev novogradenj ali izvedbeno kvaliteto dokončanih stavb. Statistika izgradnje je morala biti podrejena političnim ciljem in izpolnitvi plana. Zato je stanovanjska gradnja v prvem desetletju po vojni označena kot slaba, nefunkcionalna in mestoma napol izvedena. Med samo gradnjo so bile politične direktive pomembnejše kot tehnične smernice, strokovna mnenja glede projektov in hitrost dela. Nova naselja so bila zgrajena na obrobju mest. Pogosto so bila brez elektrike, tekoče vode, tlakovanih cest ali druge pomembnejše infrastrukture. Gradnja se je začela brez predhodnih projektov ter načrtov zunanosti in notranjosti. Celo namen stavb so med gradnjo pogosto spreminjali in prilagajali.³⁴

Arhitekti so opozarjali, da so nova naselja pusta in grda, ter močno kritizirali pomanjkanje, saj ni bilo niti minimalnih naporov, da bi nove strukture primerno umestili v širšo arhitekturo okolice.³⁵ Temačne stavbe z majhnimi vhodi, slaba opremljenost proti vlagi in pomanjkanje osnovnih sanitarij z začasnimi poljskimi stranišči – to je bila podoba jugoslovanskih mest. Graditeljem je zmanjkovalo sredstev za dokončanje stavb, zato so se morali bodoči stanovalci vseliti v nedokončane stavbe sredi praznih in nerazvitih gradbenih parcel, kilometre daleč od cest, javnega prevoza, trgovin, tovarn in šol. Taki nepremišljeni projekti so bili še posebej značilni za velika jugoslovanska mesta, za Ljubljano pa malo manj. V predmestjih so se najemniki naseljevali v gola betonska stanovanja brez vodovoda in elektrike. Pravi vzrok je bil malomarnost gradbenih podjetij, ki so delala brez finančnih sredstev, zato je bilo varčevanje izgovor za pomanjkanje. Začasne in provizorične rešitve so postale trajne, saj najemniki niso imeli druge možnosti, kot da so stanovanje sami uredili za primerno bivanje. Glede na to, da je bil jugoslovanski stanovanjski bivanjski standard zelo nizek – leta 1952 je bilo še 30 % vseh stanovanj v Jugoslaviji brez kuhinj, 83 % brez kopalnic in 72,2 % brez vodovodne napeljave –, je selitev v poldokončana in odročna predmestja za večino prebivalstva pomenila celo izboljšanje bivanjskega standarda.³⁶ Čeprav je v teoriji komunistična partija hotela priskrbeti poceni stanovanje za vsakogar, je, paradoksalno, socialistična urbanizacija

v praksi postala sinonim za družbeno segregacijo, in sicer kljub zaničevanju intelektualnega dela in plačne politike ter favoriziranju fizičnega dela, saj so boljša stanovanja dobivali nameščenci in inženirji v novoustanovljenih državnih podjetjih.³⁷

Nova ljubljanska naselja

Prvi povojni projekti stanovanjskih naselij so nastali kot nadaljevanje stanovanjskega raziskovanja in projektiranja, s katerim se je mlajša generacija arhitektov začela ukvarjati tik pred vojno oziroma deloma še med njo v mestnem tehničnem uradu.³⁸ Stanovanjska kriza in ekonomske priložnosti po drugi svetovni vojni so povzročile, da so v prvem povojnem obdobju po predvojnih funkcionalističnih vzorcih gradili skoraj po vsej Evropi. Razširjena in nekritična uporaba teh vzorcev pa je povzročila degradacijo samega bistva funkcionalistične stanovanjske izgradnje, ki je temeljila ne le na značilni ortodoksni racionalistični formi, temveč predvsem na njenem novem ideološkem ozadju.³⁹ Projekti novih stanovanjskih naselij so nastajali kot nadaljevanje predvojnega urbanizma. Gre za značilno shemo geometričnega urbanizma, ki stavbe postavlja v zelenje, da jih izpostavi osončenosti in poskrbi za boljše higienske razmere (npr. stanovanjsko naselje Litostrojo). To so bile dolge, dve- do štirinadstropne stavbe z več vhodi in praviloma enonamenske, tj. samo za stanovanja. Bile so tipske in so predstavljale edino obliko kolektivne stanovanjske gradnje. Grajene so bile tradicionalno z opekami in z vključenimi določenimi montažnimi elementi. Zaradi ekonomike in hitrosti gradnje so vedno bolj raziskovali možnosti za montažno, industrijsko gradnjo. Leta 1949 so razvili t. i. »hitrogradnjo«, katere namen je bil tipizirati načrt gradnje in stavbne dele. Prva industrijsko zgrajena stavba v Ljubljani je stala za današnjim Bežigrajskim dvorom. Po letu 1949 je bila po tem sistemu hitro zgrajena večina stanovanjskih stavb.

Uporaba montažnih armiranih betonskih plošč za poceni masovno proizvodnjo stanovanj ni bila omejena zgolj na Jugoslavijo. Vse socialistične države sovjetskega bloka so gradile po načelu izgradnje množičnih stanovanjskih projektov z enakim načinom gradnje stanovanj (nem. *Plattenbau*, češ. *Panelák*, madž. *Panelház*, rus. *Хрущёвка*, eston. *Paneelmaja*, hrv. *stambeni blok*). Tudi v zahodni Evropi so bili montažni stanovanjski projekti zgrajeni v okviru povojnih stanovanjskih razmer in programov za obnovo. Od Manchestera do Nanterre, od Aten do Zahodnega Berlina so v petdesetih in šestdesetih letih masovno gradili betonske bloke. Montažno in serijsko izdelavo stanovanjskih blokov so sicer izu-

³⁴ Dobrivojević, *Urbanization*, str. 87.

³⁵ *Posvet arhitektov in urbanistov v Dubrovniku leta 1950*, str. 25.

³⁶ Dobrivojević, *Urbanization*, str. 90.

³⁷ Prav tam, str. 91.

³⁸ Koselj, *Arhitektura šestdesetih let v Sloveniji*, str. 5.

³⁹ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 53.

Titovi zavodi Litostroj kot simbol povojne industrializacije Ljubljane ter litostrojski bloki in bloki Mestnega ljudskega odbora, 19. 5. 1950 (foto Zvone Mahovič, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

mili v Združenih državah Amerike, izpopolnjena pa je bila v Evropi. Montažna gradnja blokov ima v socialističnih državah precej drugačen pomen kot na Zahodu. Na Vzhodu so bili bloki zgrajeni za zgledne socialistične državljane – delavce in družine z otroki. Bloki v zahodnih, kapitalističnih državah pa so bili večinoma namenjeni za priseljence in državljane z nizkimi dohodki ter za reševanje socialne problematike. Dejanska razlika v sicer podobnem razvoju novih stanovanj in drugih tovrstnih gradbenih projektov ni toliko v tem, v kolikšni meri so zgradbe in naselja postala družbeno zaželeni, temveč v reprezentaciji socializma, ki je kot sistem skušal dokazati superiornost nad kapitalizmom v smislu reševanja in graditve stanovanj po vojni.

Čeprav so bila stanovanja nova, so imela slabost, da so bila ob prihodu stanovalcev praviloma prazna. V številnih primerih so bila dostopna celo še pred dokončanjem bloka; medtem ko je bilo pritličje dokončano, so dela na višjih nadstropjih še izvajali. Ponekod se stene še niso posušile, ko so nanje že lepili tapete. Poleg tega so imeli prišleki zelo malo pohištva, s katerim bi napolnili nov prostor, saj so se preselili v veliko večje bivalne prostore, kot so jih bili vajeni. Več kot polovica jih je prišla iz majhnih, navadno enosobnih stanovanj iz dotrajanih delavskih naselij, barak ali starih kmečkih hiš. Nova stanovanja so imela tudi do pet sob, saj so projektanti ciljali na mlade družine z otroki. V obdobju socializma je bilo ključnega pomena uspešno sodelovanje stroke s poli-

tiko. Med drugim se je kazalo v določitvi stanovanjskih standardov, ki so pomenili nujnost takratnega časa.⁴⁰

Nova stanovanjska naselja so v prvem desetletju po vojni gradili predvsem ob tovarnah. Imela so uniformirano zunanjo podobo. Dolge stanovanjske zgradbe enotnega tipa so bile postavljene kot samostojni, prosto stoječi objekti, geometrijsko pravilno razmeščeni vzporedno z dovoznimi cestami. Litostrojski bloki in naselje Mestnega ljudskega odbora sta tipična in prva primera gradnje stanovanjskih naselij po tedaj spoznanih in uveljavljenih uporabnostnih in sanitarnih zahtevah. Strukturi in oblikovanju zunanega prostora se niso posvečali. Prosto stoječe, linearno postavljene stanovanjske zgradbe so same skoraj nenačrtovane določale ali, bolje rečeno, puščale proste površine, ki so se skrčile le na vzdolžne ozke zelene trakove med vrstami posamičnih stavb. Ti bloki se niso več podrejali tradicionalni robni zidavi stavbnega bloka, ki je bil značilen za mestna naselja od druge polovice 19. stoletja naprej.

Zidava stanovanj v prvem povojnem obdobju ni dohajala naraščajočih potreb. Mestno prebivalstvo je naraščalo mnogo hitreje od tempa graditve stanovanj; še leta 1955 je bilo v Ljubljani 16.000 družin brez stanovanja.⁴¹ Od srede petdesetih let naprej je kot glavni organizator stanovanjske izgradnje v Lju-

⁴⁰ Teržan, *Socialistična stanovanjska arhitektura*, str. 59.

⁴¹ Prav tam.

Novih stanovanjskih blokov ponekod niso gradili na nepozidanem zemljišču, temveč so zrasli skorajda sredi barakarskih naselij, ki jih je bila povojna Ljubljana še vedno polna. Mešanje starega z novim, marec 1957 (foto Svetozar Busić, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

bljani nastopal Zavod za stanovanjsko izgradnjo. Po letu 1955 so bile ustanovljene prve stanovanjske zadruge, ki niso bile več samo združenja investorjev, ampak »gospodarske organizacije, v katere se združujejo posamezniki in pravne osebe, ki bi ob pomoči družbene skupnosti sezidali hiše in pridobivali stanovanja za svoje potrebe«. ⁴² Leta 1956 je bilo v Ljubljani že 35 zadrug, leta 1959 pa je njihovo število doseglo 177. Leta 1960 je bil ustanovljen Zavod za zadružno gradnjo.

Stanovanjski fond

Podatki iz popisa zgradb, stanovanj in poslovnih prostorov, ki je bil v Ljubljani izveden 24. oktobra 1949, kažejo, da je graditev stanovanj na mestnem območju med vojnama potekala v določenem razmerju z naraščanjem števila prebivalstva. Leta 1919 je bilo v Ljubljani 2.222 zgradb in 5.698 stanovanj s skupno stanovanjsko površino 315.526 m². Leta 1931 je bilo zgradb že 2.651, stanovanj pa 7.609 s 427.962 m² stanovanjske površine. Leta 1940 je bilo skupne stanovanjske površine 743.488 m², in sicer v 13.307 stanovanjih oziroma 4.873 zgradbah. ⁴³ Konec leta 1940 je bilo v Ljubljani 6795 stanovanjskih zgradb, od teh 3815 pritličnih, 2201 enonadstropnih, kar 454 dvonadstropnih in 232 trinadstropnih, štiri-

nadstropnih 57 ter 24 še višjih zgradb. Stanovanj je bilo 21.959, 1577 garsonjer, 7861 enosobnih, 7128 dvosobnih, 332 trisobnih, kar 1146 štirisobnih in 915 še večjih stanovanj. 4925 stanovanj je imelo kopalnico. ⁴⁴ Konec leta 1945 je bilo 27.860 stanovanj in 9.811 hiš. ⁴⁵ V Ljubljani sta bili dve tretjini hiš pritličnih (65,3 %), enonadstropnih hiš je bilo 26,5 %, večjih hiš pa samo 8,2 %. Tako je bilo 40,7 % zgradb enostanovanjskih, 22,5 % dvostanovanjskih in samo 2,8 % več kot desetstanovanjskih. 28 % stavb je bilo še iz časa pred potresom, 44 % pa iz časa pred prvo svetovno vojno. ⁴⁶ »Hiše, po največ enonadstropne – mi smo rekli 'vile' – stavbe predmestij, kjer so drug ob drugem spokojni živeli tisti, ki so se trudili, da bi se povzpeli v lastni blagor in v obeh drugih, ter tisti, ki so s svojega vrhunca že zdrsnili, pa jim je od nekdanjega bogastva še toliko ostalo, da so z vso pravico hodili pri procesiji za sveto rešnje telo pomešani med one, ki so še imeli poslovne hiše tam nekje okrog Magistrata in ob Tyrševi, med starimi bogataši ali med povzpelniki iz dvajsetih let.« ⁴⁷ Takrat so obstajale tri vrste gradenj: vile, stanovanjski najemni bloki in barake. V predvojni meščanski družbi je prevladovala segregacija. Bogatejše četrti so bile na primer Vrtača, Poljane in Mirje. Ker je bilo Mirje v lasti križevniškega reda, so se tam praviloma naseljevali profesorji katoliške orientacije, za Bežigradom pa bolj liberalci.

Čeprav se število zgrajenih stanovanj na število prebivalcev ne nanaša na isto mestno območje, lahko opazimo, da je bil tempo graditve stanovanj v desetletju pred drugo svetovno vojno v primerjavi z desetletjem po vojni precej hitrejši od naraščanja prebivalstva. Popis prebivalcev in popis stanovanj (slednji 1949) sta pokazala, da je bilo v Ljubljani 11.000 gospodinjstev več, kot je bilo stanovanj, do leta 1954 pa se je to število povečalo na 15.500. ⁴⁸ Število zgrajenih stanovanj je naraščalo do vključno leta 1951, ko je skoraj za polovico presešlo letno povprečje graditve stanovanj iz obdobja 1919–1930. Po letu 1951 pa je graditev stanovanj na območju Ljubljane močno nazadovala, tako da je leta 1954 dosegla zgolj polovico letnega povprečja iz obdobja 1919–1930. Po podatkih iz popisa stanovanj iz leta 1949 in popisa prebivalstva iz leta 1948 je bilo v 29.408 stanovanjih 40.356 gospodinjstev. Po podatkih Tajništva za stanovanjske zadeve MLO Ljubljana ⁴⁹ je bilo po osvoboditvi do leta 1954 v vseh sektorjih lastništva zgrajenih 949 hiš z 2.800 stanovanji in s 1.412 sobami (t. i. samostojne sobe za stanovanje). ⁵⁰ Leta 1954 je

⁴⁴ Ljubljana v številkah, str. 48.

⁴⁵ ZAL LJU 466, MLO Ljubljana, Tajništvo, šk. 69, ovoj 238, stat. št. 102/II/46.

⁴⁶ Gradivo o razvoju Ljubljane, str. 115.

⁴⁷ Hudeček, *Ulice mojega predmestja*, str. 104.

⁴⁸ Čepič, *Zvišanje življenjske ravni*, str. 1090.

⁴⁹ ZAL LJU, Tajništvo za stanovanjske zadeve mestnega ljudskega odbora Ljubljane.

⁵⁰ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 119.

⁴² *Zakon o stanovanjskih zadrugah*.

⁴³ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 117.

bilo 34.159 stanovanj in 49.748 gospodinjstev. Temu ustrezno je bilo visoko število prošelj za stanovanja, ki jih je bilo konec leta 1953 9.852, naslednje leto pa še 1.399 novih. Prav tako je bil stanovanjski fond sorazmerno star in potreben obnove. Po popisu zgradb, stanovanj in poslovnih prostorov iz leta 1949 je bilo od 10.090 zgradb le 2.745 ali 27,2 % ustreznih, medtem ko je bilo 4.476 zgradb ali 44,4 % potrebnih manjših popravil, 2.749 zgradb ali 27,2 % potrebnih večjih popravil in 91 zgradb ali 0,9 % neuporabnih.⁵¹ V Ljubljani je bilo treba glede na tedanje število stanovanj in njihovo starost ter glede na predvideno podiranje zaradi urbanističnega urejanja mesta letno obnoviti ali na novo zgraditi okrog 340 stanovanj. Tudi struktura stanovanj ni ustrezala strukturi potreb po stanovanjih. Zasilnih stanovanj, posebnih sob s štedilnikom in garsonjer je bilo okrog 11,1 %, enosobnih in dvosobnih nekaj več kot 67 %, preostali del (21,9 %) pa so predstavljala trisobna in večsobna stanovanja.⁵² Povprečna sobna površina na prebivalca je tako znašala 8,97 m².

V prvem desetletju je bilo sezidanih 2800 stanovanj, od tega v družbenem sektorju 1868, v zasebnem pa 932. Temu je treba prišteti še 1412 posebnih sob, ki so skoraj vse nastale v družbenem sektorju.⁵³ V naslednjem obdobju je družbena skupnost pospeševala graditev stanovanj z uvedbo obveznega prispevka od osebnih dohodkov, ki so ga spočetka v celoti dobivale skupščine občin. Kasneje se je njegov del zbiral tudi pri delovnih organizacijah, določen del pa je bil namenjen posebej za reševanje stanovanjskega vprašanja borcev narodnoosvobodilne vojne.⁵⁴ Vzporedno z izvajanjem te politike je bila graditev stanovanj bolj kot prej postavljena na ekonomsko podlago in se je v njej bolj kot zasebna pobuda začela uveljavljati zlasti pobuda gradbenih podjetij.⁵⁵ Porast stanovanjske gradnje se morda najbolj nazorno kaže v dejstvu, da je bilo zgolj leta 1964 zgrajenih skoraj toliko stanovanj kot v vsem desetletju 1945–1954, v letih 1966 in 1967 pa še več.⁵⁶

Individualna stanovanjska gradnja

Individualna stanovanjska gradnja je v prvih letih po vojni v primerjavi s predvojnim obdobjem znatno nazadovala. Nova kolektivistična ideologija je zasebno pobudo zavirala in imela »*enodružinsko hišico za nesocialistično in malomeščansko in nasprotno kolektivističnim težnjam*«. ⁵⁷ Individualna gradnja je bila prav tako neorganizirana in z urbanističnega stališča nesprejemljiva, saj je povzročala preveč ekstenzivno

širjenje mesta. Po osvoboditvi so v zvezi z intenzivno industrializacijo in urbanizacijo nastale nove tovarne, stanovanjske zgradbe in gospodarska poslopja, ki so pospešeno zajedala v nepozidan zunanji pas Velike Ljubljane, posebej na območju Ljubljanskega polja.⁵⁸ Sklenjeno območje pozidanega dela mesta se je s tem povečalo. Nove zazidane skupine hiš in poslopij so nastale tudi zunaj te sklenjenosti.⁵⁹ Tovarne so za svoje delavce in njihove družine gradile tako bloke kot tudi manjše vrstne hiše.

Razmah individualne graditve stanovanj je omogočila šele uredba zvezne vlade o zidanju stanovanjskih hiš delavcev in uslužbencev.⁶⁰ S tem je država mestom in večjim gospodarskim središčem dodelila zemljišče, ugoden kredit in gradbeni material z regresom. S podobnima odločbama o prispevku države k stroškom za graditev stanovanjskih hiš iz leta 1951 je bilo določeno, da država k stroškom za graditev stanovanjskih hiš prispeva 80 % od nabavne cene vzidanega gradbenega materiala, ki je bil kupljen po prosto oblikovanih cenah v trgovskem omrežju ali neposredno od državnih oziroma združnih in družbenih proizvajalnih podjetij ali organizacij. Mestni ljudski odbor Ljubljane je individualno graditev stanovanj v okviru navedene uredbe pospeševal tako, da je zbiral interesente za graditev stanovanj, jim pomagal pri načrtih za graditev in posredoval primanjkujoči gradbeni material. Uspeh tega prizadevanja je bil množičen odziv zaposlenih, ki so se lotili graditve lastnega stanovanja. Gradbeni interesenti so k individualni graditvi stanovanj prispevali veliko lastnih sredstev in dela. Ko je bil ukinjen regres za gradbeni material, je postala individualna graditev stanovanj počasnejša, posamezne hiše pa so kljub prizadevanju MLO ostale nekaj let nedograjene. Odlok Zveznega izvršnega sveta o dovoljevanju dolgoročnih posojil za zidavo stanovanjskih hiš in za popravilo hiš, ki niso vključene v stanovanjsko skupnost, je leta 1954 zopet oživil individualno graditev stanovanj.⁶¹ Potem ko je bil ta regres odpravljen, je individualna zidava stanovanjskih hiš zastala, a jo je kmalu zopet pospešila uvedba dolgoročnih posojil. Poskus MLO, da bi z notranjim posojilom pridobil sredstva za graditev stanovanj in šolskih zgradb, se leta 1954 ni obnesel, pač pa je bil večji uspeh dosežen z ustanovitvijo kreditnega sklada, iz katerega so se dajala posojila za graditev komunalnih objektov, ki so bili v neposredni zvezi z zgrajeno stanovanjsko hišo ali zaključenim stanovanjskim naseljem.⁶²

Tudi pri individualni gradnji so se po vojni pokazale velike pomanjkljivosti. Projekte enodružinskih hišic so izdelovali nižje kvalificirani strokovnjaki. Tipski projekti, ki so nastajali v državnih projek-

⁵¹ Prav tam, str. 121.

⁵² Prav tam.

⁵³ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 41.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Ivanšek, *Enodružinska hiša*, str. 23.

⁵⁸ Kremenšek, *Uvod*, str. 19.

⁵⁹ Melik, *Rast*, str. 18–19.

⁶⁰ Uradni list FLRJ z dne 18. 5. 1951.

⁶¹ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 119.

⁶² Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 41.

*Tipična podoba kuhinje v prvih povojnih letih, 15. 11. 1949
(foto Leon Jere, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).*

tantskih organizacijah, so bili v glavnem izdelani po željah investitorjev, brez upoštevanja sodobne stanovanjske kulture, ekonomije in arhitekturne obdelave objekta. Tako je bil en sam tip enodružinske hiše v enem letu in pol v Ljubljani ponovljen 107-krat. Do srede petdesetih let o organizirani individualni gradnji ne moremo govoriti. Konec petdesetih let so bile ustanovljene zadrage, ki so ponujale možnost kvalitetnejše individualne gradnje. Vrstno hišo so v tem času imeli za eno najracionalnejših oblik stanovanjske arhitekture.⁶³ Praviloma je bila enonadstropna ter dvostransko orientirana na ulico in zasebni vrtiček, s sosednjimi hišicami se je povezovala v ravni liniji ter v prvi vrsti polnila vrzeli sredi sistema vil in individualnih hiš v raznih delih mesta.⁶⁴ Prav ta oblika je postala pri nižjih gradnjah vse pogostejša. V drugi polovici petdesetih let so bili pod vplivom sodobne skandinavske arhitekture pri nas uvedeni tudi drugi tipi enodružinske organizirane gradnje s svojimi različnimi kompozicijskimi možnostmi: pritlične hiše, atrijske hiše v obliki črke L, črke U itd. Prelomnico je pomenil natečaj za enodružinsko hišo, ki je bil razpisan vzporedno z razstavo *Stanovanje za naše razmere* leta 1956.⁶⁵ Kljub vsem ekonomskim in oblikovnim

prednostim, ki jih je nudil širši izbor stavbnih tipov, organizirana individualna gradnja v Ljubljani ni dosegla večjega obsega.

Soseska in stolpnica – vzori iz tujine

Pomembno vlogo je na področju stanovanjskega raziskovanja odigral Ravnikarjev seminar na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo (FAGG). Raziskovalna dejavnost je zajela predvsem dve področji, na eni strani proučevanje materialov, konstrukcijskih tehnik, standardizacije in industrializacije stanovanjske izgradnje ter modularne koordinacije, na drugi strani pa študij stanovanja kot socialnega in oblikovskega problema ter proučevanje stanovanjskih naselij.⁶⁶ Za nadaljnji razvoj stanovanjske izgradnje in raziskovanja je bila najpomembnejša razstava *Stanovanje za naše razmere*, ki je potekala leta 1956 v Ljubljani v okviru posvetovanja stalne konference mest o stanovanjski izgradnji. V petdesetih letih je bila družbeno stanovanjska izgradnja kljub strokovnim naporom še vedno razdrobljena. Večja organizirana naselja v petdesetih letih so bila maloštevilna. Zasedimo le manjše stanovanjske komplekse.⁶⁷ Ve-

⁶³ *Stan za naše prilike*.

⁶⁴ Kremenšek, *Uvod*, str. 22.

⁶⁵ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 54.

⁶⁶ Prav tam, str. 55.

⁶⁷ Naselje Bičevje med Tržaško, Jamovo, Langusovo in Lepim potom, zazidalni načrt 1958, projektirali arhitekti Franc Žu-

čina teh naselij se po svoji arhitekturno-urbanistični obdelavi ne razlikuje dosti od prvih povojnih stanovanjskih naselij.

Sredi petdesetih let se hkrati s kritikami obstoječe stanovanjske graditve pojavijo ideje o novi organizaciji stanovanjske izgradnje po načelu enote *soseske*, kakršnega so razvile severnoevropske, predvsem skandinavske dežele. Soseska kot organizirana socialna skupnost je stara institucija in je bila visoko razvita v starih mestih. Med številnimi predlogi za organizacijo teh skupnosti je imel na razvoj soseske največ vpliva Ebenezer Howard, ki je proti koncu 19. stoletja razvil idejo o vrtnem mestu. Mesto je razdelil na četrti za 5.000 ljudi, oskrbljene z vso potrebno javno infrastrukturo. S tem je postavil osnovo, na kateri je v Ameriki zgradil svoj koncept Clarence Perry v okviru priprav za newyorški regionalni plan leta 1920.⁶⁸ Njegovo glavno načelo pri organizaciji soseske je bila uveljavitev peščeve poti kot merila za velikost soseske. V središče soseske je postavil šolo, ki je bila od posameznih stanovanj oddaljena največ 500 metrov. Število prebivalcev je omejil na 5.000, torej skupnost, katere otroci bi lahko napolnili eno osnovno šolo. Perryjeve ideje je razvil Clarence Stein. Proučeval je predvsem cestni sistem soseske in predlagal popolno ločitev peščevih poti od prometnih ter diferenciacijo prometnih poti glede na njihovo funkcijo. Perryjev in Steinov model so po vojni z navdušenjem prevzeli angleški urbanisti v široko zasnovanem programu novih mest. Vendar se je v tem času izkazalo, da soseska ni samo sociološka, ampak predvsem fizična grupacija, ki omogoča boljše organizacijo mesta.⁶⁹ Angleški vzorec so kmalu po vojni prevzeli v skandinavskih deželah, in sicer najprej na Švedskem, kjer so v začetku petdesetih let izdelovali regionalni plan Stockholma. Od tod se je koncept soseske razširil po vsej Evropi.

Švedski vzorci so služili kot osnovno izhodišče Edvardu Ravnikarju, ko je začel sredi petdesetih let v svojem seminarju razvijati koncept soseske. V zvezi z razvojem koncepta soseske so bile izdelane tudi študije o osnovnošolskih okoliših, ki so se ukvarjale z dimenzioniranjem razdalje med stanovanjem in šolo glede na otrokovo zmogljivost⁷⁰ in poudarjale, da mora šolska mreža postati ogrodje strukture naselja.⁷¹ Prvič je bil koncept soseske apliciran v projektu za območje na Jami v Šiški. Merilo za organizacijo soseske je bila osnovna šola, promet pa je bil speljan po obodu soseske.⁷² Oblikovno je bila soseska zasno-

vana kot zelena ulica, ob kateri se nizajo stanovanjske stavbe, središče soseske pa je bilo v starem vaškem jedru ob cerkvi sv. Jerneja. Druga skupina arhitektov (Jernejec, Dobravec, Lajovic in Lap) je v tem času na fakulteti koncept soseske razvijala predvsem z organizacijskega in programskega vidika. Model soseske, ki so ga predlagali, je funkcionalno razčlenjen na: stanovanjske stavbe in stavbe javnega pomena, prometno mrežo ter rekreacijske in zelene površine. Prilagojen je za 5.000 prebivalcev. Soseska je razdeljena na stanovanjske četrti za 300 do 1000 prebivalcev, organizirane okrog središča z večjim igriščem, objekti osnovne preskrbe in vzgojno-varstveno ustanovo. Vsaka četrt je razdeljena na manjše enote – sosedsstva, ki so organizirana okrog igrišča za najmlajše otroke in v katerih naj bi se prebivalci med seboj poznali in si pomagali. Soseska je pozidana z različnimi tipi stanovanjskih zgradb.⁷³ V njenem jedru,⁷⁴ ki je praviloma ob glavni prometni cesti in postaji mestnega javnega prometa, so stanovanjske stolpnice. V srednjem pasu so nižji stanovanjski bloki in hiše v nizu. To je najširši pas soseske, bogato zazelenjen in opremljen z otroškimi igrišči. V tretjem pasu se širi niz enodružinskih hišic. Ta koncept je služil kot osnova za projektiranje prvih stanovanjskih sosesk v Ljubljani.⁷⁵ Generalni urbanistični plan Ljubljane iz leta 1965 je sosesko definiral kot »osnovni element organizacije mesta, ki teritorialno ustreza družbenopolitični enoti stanovanjske oziroma pozneje krajevne skupnosti«.⁷⁶

Prve prave soseske⁷⁷ v Ljubljani so bile realizirane šele v šestdesetih letih, nekateri elementi soseske pa so bili že prej aplicirani v Savskem naselju. Savsko naselje je bilo največje organizirano gradbišče v Ljubljani po osvoboditvi, kjer se je začelo graditi že v prvih povojnih letih – postavili so enonadstropne stanovanjske hiše. V petdesetih letih se je območje Savskega naselja intenzivno dograjevalo. Gradili so različni investitorji, med njimi JLA in Gradis. Leta 1958 je bil za zazidavo in zunanjo ureditev Savskega naselja izdelan zazidalni načrt,⁷⁸ po katerem je to naselje dobilo celovitejšo podobo in svojo identiteto, saj so v naselju prvič načrtovali zunanje proste površine tudi s stališča uporabnega stanovanjskega okolja in ne le po funkcionalnosti posamičnih stanovanjskih blokov.⁷⁹ Organizirano je bilo po načelu stanovanjske soseske in dopolnjeno z novimi petnadstropnimi

⁷³ Prav tam, str. 57.

⁷⁴ V njem so tudi trgovski, gostinski in drugi poslovni lokali za potrebe prebivalcev stanovanjske soseske, pa tudi za potrebe mesta ob glavnih mestnih vpadnicah.

⁷⁵ Soseska BS-6 za Bežigradom in ŠŠ-6 v Šiški.

⁷⁶ Berdajs, *Generalni plan*.

⁷⁷ Kratak oris razvoja stanovanjskih naselij po vojni pokaže odvisnost dognanosti urbanistične in zazidalne zasnove, kakovosti bivalnega okolja in stanovanjskega zelenja.

⁷⁸ Projekt arhitekt B. Gvardjančič, 1958, Zavod za stanovanjsko izgradnjo.

⁷⁹ Jančar, *Ljubljana, mesto v zelenju*, str. 135.

pec, Drago Umek in Pavel Goestl; stanovanjski bloki med Drenikovo, Černetovo, Verovškovo in Beljaško, projekt 1960, arhitekt Ciril Stanič; stanovanjsko naselje med Celovško in Vodnikovo ob Šišenski, projekt 1956, arhitekt Bohinec.

⁶⁸ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 56.

⁶⁹ Kritike koncepta soseske kot socialne skupnosti so se pojavile že leta 1948 med mlado generacijo ameriških arhitektov.

⁷⁰ Tancig, *Študij okolišev*, str. 35–37.

⁷¹ Ravnikar, *Šolski okoliš*.

⁷² Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 56.

bloki, razporejenimi ob glavnih obodnih in notranjih cestah v smeri sever–jug. Naselje je dobilo tudi novo vertikalno žarišče v petih štirinajstnadstropnih stolpnih, ki so postavljene v gruči ob Linhartovi cesti. Sicer prosto stoječi in monotoni stanovanjski bloki so postavljeni tako, da so nastali večji zaokroženi zunanji prostori, ki so omogočili ureditev otroških igrišč, zbirališč in počivališč, nekaj rekreacijskih igrišč in intenzivno parkovno ureditev. V Savskem naselju je že leta 1957 začel delovati preskrbovalni center kot prvi tak center v Ljubljani.⁸⁰ V drugi polovici petdesetih let je bil na osnovi koncepta soseske izdelan zazidalni načrt za novo urbanistično ureditev Prul,⁸¹ leta 1960 pa je bil na osnovi koncepta soseske izdelan predlog rekonstrukcije Vodmata med Njogoševo, Šmartinsko, progo južne in progo Dolenjske železnice ter bolnišničnim kompleksom ob Zaloški cesti.⁸² Oba

Savsko naselje, ki so ga začeli v petdesetih letih graditi po urbanističnih načrtih Edvarda Ravnikarja, in stolpnice, ki so nastale po arhitekturnih načrtih Ilije Arnautovića in Milana Miheliča. V stolpnica sta predstavila koncept novega, za tisti čas revolucionarnega tipa stanovanja: krožnega stanovanja s središčnim sanitarnim jedrom. Stolpnica in avtomobil kot simbol modernosti (foto Edi Šelhaus, fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

⁸⁰ Projekt arhitekt Ilija Arnautović, 1957, Zavod za stanovanjsko izgradnjo.

⁸¹ Sedlar: *Idejni zazidalni načrt 1957* in Petek: *Študija zazidave Prul 1960*. Soseska je po tem projektu razdeljena na štiri četrte in družbeno središče med Prijateljovo in novo Zvonarsko. To je od stanovanj oddaljeno največ 600 m. Soseska je namenjena pešcem, medtem ko se promet ustavlja na njenem robu. Projekt središča arhitekt Maligoj 1962.

⁸² Zazidalni načrt arhitekt Sedlar. Na območju, ki je bilo delno že pozidano z eno- ali dvonadstropnimi vilami, je načrt predvidel dopolnilno zazidavo z bloki ter izgradnjo javne infrastrukture ob Jenkovi.

projekta sta torej koncept soseske poskušala aplicirati v sklenjeno mestno tkivo, vendar nista bila nikdar v celoti realizirana.

Prve pobude za bolj sistematično urejanje ljubljanskih krakov so prišle iz Ravnikarjevega seminarja. Neposreden vzor za linearno organizacijo mestnih krakov pa moramo iskati v sočasnem skandinavskem urbanizmu, v generalnih planih Stockholma in Helsinkov, v katerih je postala vodilni element razvoja ob krakih stanovanjska soseska s svojo značilno fizično strukturo. Koncept arhitektonsko-urbanistične obdelave obrobja ljubljanskih vpadnic se je torej razvil kot rezultat študija stanovanjske soseske v Ravnikarjevem seminarju:⁸³ vpadnica je prometni kanal, na obeh straneh gosto pozidan z visokimi objekti. Ti imajo funkcijo kulise, ki dajo obrobju vpadnice urbani značaj. Prvi uradni dokumenti, ki so podrobneje obravnavali oblikovanje ljubljanskih mestnih vpadnic, so bili regulacijski načrti ljubljanskih občin iz prve polovice šestdesetih let in GUP, po katerem naj bi bile mestne vpadnice »značilni mestni prostori z bogato ozelenitvijo, z ureditvijo in opremo, ki naj ustreza potrebam intenzivnega mestnega življenja, ki ga vzdolž teh komunikacij želimo razviti.«⁸⁴

V obrobje Titove ceste od podvozov proti severu so se po vojni postopoma začele širiti centralne dejavnosti. Stanovanjske hiše so izgrajevali vmes, po letu 1960 pa so bile zgrajene tudi prve organizirane stanovanjske soseske. V nasprotju s predstavami, ki jih je po oblikovanju mestnih vpadnic podal GUP, se je obrobje Titove ceste severno od podvozov razvijalo bolj ali manj stihijsko. Bolj kot v obrobju Titove ceste je koncept linearne razvoja na osnovi nizanja stanovanjskih sosesk vplival na oblikovanje obrobja Celovške ceste, ki je bilo namenjeno predvsem stanovanjski gradnji. Šišenski krak je območje starejše poselitve, ki se je koncentrirala ob starih vaških jedrih Spodnje Šiške, Zgornje Šiške, Dravelj, Kosez in Šentvida. Po vojni je postala zazidava šišenskega kraka izrazito ekstenzivna in se je širila zlasti ob Celovski cesti navzven. Na skrajnem robu mestnega območja locirana nova tovarna Litostroj je povzročila, da so se začela pozidavati območja, ki so bila zelo oddaljena od mestnega središča, medtem ko so vmes ostajali prazni in nepozidani prostori. Bločna zidava je bila neorganizirana in razdrobljena. V začetku šestdesetih let so še večji nered vnesle stanovanjske stolpnice, ki so zrastle predvsem tam, kjer je bilo zemljišče majhno in urejeno. Začetek graditve stanovanjskih sosesk je pomenil kvalitetno spremembo glede na prejšnjo razdrobljeno in nenačrtno izgradnjo ter je vnesel več reda tudi v pozidavo obrobja Celovške ceste. V skladu z regulacijskim načrtom je obrobje Celovške začelo dobivati bolj mestni značaj, ki se izraža v izrednih koncentracijah visokih objektov in ki naj bi ga dopolnjeval

⁸³ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 50.

⁸⁴ Berdajs, *Generalni plan*, str. 90.

bogat javni mestni program. Kljub temu da ta projekt ni bil docela uresničen, se je Celovška cesta še najbolj približala predstavi, ki jo je podal GUP. V nasprotju s severnima krakoma, to je šišenskim in bežigrajskim, južni, to je viški in rudniški, ter vzhodni moščanski krak nista nikdar kazala tako izrazito linearne tendence razvoja, ampak je njuna izgradnja potekala bolj koncentrirano.

Nova tehnologija v stanovanjski gradnji je omogočala tudi izgradnjo stanovanjskih stolpnic, ki so kot najpomembnejša tipološka novost v šestdesetih letih odločilno vplivale na ljubljansko mestno podobo. Ob koncu petdesetih, zlasti pa v šestdesetih letih je postala stolpnica kot nova oblika kolektivne stanovanjske stavbe in kot nov element v oblikovanju mestnega prostora izredno popularna oblika stanovanjske stavbe. Prve stolpnice v Ljubljani so bile zgrajene med letoma 1957 in 1961, in sicer skoraj istočasno v Savskem in Roškem naselju, po načrtih Ilije Arnautovića in Milana Miheliča.⁸⁵ Oboje imajo pravokotno tlorisno obliko s servisnim jedrom v sredini in štirimi stanovanji v vsakem nadstropju. Medtem ko so roške stolpnice sezidane s tradicionalnim materialom, so savske sezidane v skeletni konstrukciji, dvignjene na pilote in obložene z montažnimi ploščami.⁸⁶ Stolpnice, ki so bile zgrajene v novih naseljih na robu mestnega središča, so prinesle osvežitev v mestno silhueto. Razbile so monotonost povojne blokovske izgradnje in dale mestu nova vertikalna žarišča. Po drugi strani pa je njihovo urbanistično vključevanje v sklenjeno stavbno tkivo mestnega središča negativno vplivalo na mestno podobo, saj so se brez občutka do historičnega ambienta nasilno vrinile v mestno sliko.⁸⁷ V šestdesetih letih so postale stolpnice izredno aktualen tip stanovanjske stavbe, ki se je uveljavljal ne samo pri zidavi družinskih stanovanj, ampak tudi pri gradnji samskih in študentskih domov. Leta 1967 jih je bilo že več kot 60.⁸⁸

Na stanovanjskem področju je nova gospodarska usmeritev v šestdesetih letih sprožila začetek graditve stanovanj za trg, ki bi pomagala rešiti stanovanjsko stisko, hkrati pa tudi dvigniti kvaliteto stanovanjske izgradnje.⁸⁹ Prvi poskusi zidanja stanovanj za trg so bili izvedeni v začetku šestdesetih let, ob koncu šestdesetih oziroma v začetku sedemdesetih pa je bila že večina stanovanjske gradnje v rokah gradbenih podjetij.⁹⁰ Stanovanjska izgradnja se je morala podrežati tržnim zakonitostim povpraševanja, ki je bilo večje od ponudbe, ekonomski situaciji, gradbeni industriji in standardom. Novo prelomno obdobje na podro-

čju stanovanjske izgradnje pomeni sredina šestdesetih let. Leta 1965 izvedena stanovanjska reforma je predvidela popolno decentralizacijo namenskih sredstev za stanovanjsko izgradnjo.⁹¹ Ukinjeni so bili kreditni skladi,⁹² naloge kreditiranja in financiranja stanovanjske izgradnje pa so prevzele poslovne banke. Takrat je po prejšnjih skromnejših poskusih in predvsem teoretičnih raziskavah prišlo do prvih večjih realizacij koncepta soseske. Po GUP je bilo mestno zemljišče razdeljeno na zazidalne otoke, ki se v stanovanjskih predelih v glavnem prekrivajo z območji, predvidenimi za stanovanjske soseske.⁹³ Uveljavljanje institucije natečajev kot osnove za projektiranje stanovanjskih naselij je dalo možnosti za konfrontacijo različnih pogledov na probleme stanovanjske izgradnje.

Kot neke vrste zazidalni preizkus tega teoretičnega modela je bila v prvi polovici šestdesetih let zgrajena soseska BS6 za Bežigradom med Titovo, Sarhovo, Ulico pohorskega bataljona in Hubadovo. Ima značilno hierarhično strukturo. V prvem pasu ob Titovi so postavljene dvanajstnadstropne stolpnice, v drugem pasu so nanizani štiri- do petnadstropni podolgovati stanovanjski bloki in stolpiči, med katerimi so urejena otroška igrišča, počivališča in vrtec, povezani s pešpotmi, ki različne konce soseske povezujejo med seboj. Dovozi in parkirišča so na obrobju soseske; obe polovici zunanjih površin imata urejen parkovno-stanovanjski značaj. V tretji pas so vključene dotedanje enodružinske in vrstne hiše na zahodni strani.⁹⁴

Gradnja velikih blokovskih stanovanjskih sosesk je bila pogojena s hitro rastjo prebivalstva, ki je bila predvsem posledica močnega priseljevanja iz Slovenije in z območij nekdanje Jugoslavije. Med priseljenimi je prevladovala mlajša generacija, za katero je značilno oblikovanje družin, kar je povečalo povpraševanje po stanovanjih. Del stanovanj je bil namenjen tudi prebivalcem, ki so živeli v neprimernih stanovanjskih razmerah. Pojav barakarstva v Ljubljani je znan že iz medvojnega obdobja, ko je nastalo barakarsko naselje Sibirija na južnem obrobju mesta. Barakarska naselja so se močno razširila v povojnem obdobju, predvsem v šestdesetih in sedemdesetih letih, v času najintenzivnejšega priseljevanja delovne sile. Velik del teh delavcev si je sam reševal stanovanjsko vprašanje, in sicer z nelegalno gradnjo oziroma nelegalno zasedbo začasnih in cenenih bivališč na prostih zemljiščih na obrobju mesta. Tako so nastala posamezna strnjena barakarska naselja ter številne manjše skupine barak, raztresene po mestu. Značilna je bila velika mobilnost prebivalstva v barakarskih naseljih. Del prebivalcev barakarskih naselij

⁸⁵ *Novejša slovenska arhitektura.*

⁸⁶ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 58.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Akant, *Ljubljanske stolpnice*, str. 79–82.

⁸⁹ Financiranje in izgradnjo stanovanj so sprva prevzele poslovne banke, stanovanjska podjetja, delovne organizacije in stanovanjske zadruge, pozneje pa izključno gradbena podjetja.

⁹⁰ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 26.

⁹¹ *Zvezna resolucija o nadaljnjem razvoju sistema stanovanjskega gospodarstva*, str. 15.

⁹² *Zakon o ukinitvi stanovanjskih skladov*, UL SRS, št. 36/1961.

⁹³ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 59.

⁹⁴ Prav tam.

je sčasoma pridobil socialna stanovanja, izpraznjene barake pa so takoj napolnili novi naseljenci. Mesto je zgradilo več naselij solidarnostnih, cenejših vrstnih hiš za prebivalce barakarskih naselij. Graditev stanovanj je leta 1965, to je v letu gospodarske reforme, sicer znatno padla, si je pa že v naslednjem letu zopet opomogla, tako da se je leta 1966 število vseljivih stanovanj povečalo za 62,6 % glede na prejšnje leto.⁹⁵ V družbenem sektorju so bila zgrajena predvsem dvo- in trisobna stanovanja. Stanovanja, zidana v zasebnem sektorju, so predvsem v individualnih hišah in imajo razmeroma večje kvadrature.⁹⁶

Porast bivalnega standarda

Od sredine petdesetih let so prebivalci v predmestjih pričeli prizidavati hiše, dozidavati prostore ter v njih urejati kopalnice in sodobnejše sanitarije. V kuhinjah so stare zidane štedilnike zamenjali novi, uredili so tudi jedilne kote. Pojavili so se električni gospodinjski aparati. Žene so začele opuščati ročna dela, v novejših stanovanjih so izginile svete podobice, oltarčki pa tudi v starejših. Prebivalstvo je začelo pohištvo prilagajati sodobnim zahtevam ali kupovati novo. Življenjska raven prebivalcev mest se je zviševala tudi zaradi graditve novih stanovanj, ki so bila bolje opremljena kot predvojna, še zlasti s kopalnicami in stranišči na izplakovanje. Opremljenost stavb z vodovodno napeljavo je bila precej dobra (vodovodno napeljavo je imela kar polovica stavb). Čeprav je bila stopnja elektrificiranosti v Sloveniji razmeroma visoka že pred vojno, je tudi po vojni prišlo do obsežne elektrifikacije naselij in gospodinjstev, še zlasti vaških naselij. Z elektrifikacijo so v gospodinjstvih od sredine petdesetih let začeli uporabljati gospodinjske električne aparate, od električnih kuhalnikov in štedilnikov do likalnikov itd. Te so začeli množičneje kupovati v šestdesetih letih. Že od druge polovice petdesetih let pa se je povečevalo število radijskih sprejemnikov (radijske sprejemnike je konec petdesetih imelo kar 45 % kmečkih gospodinjstev).⁹⁷

Več kot polovica stanovanj je bila manjša od 50 m². V mestnih naseljih se je izboljševala infrastruktura in dvigoval družbeni standard. Ulice in ceste so postale tlakovane in asfaltirane, oblast je uredila kanalizacijo in javne površine ter zasnovala parke in igrišča, izboljšala pa sta se tudi javna higiena in promet. V Ljubljani so poleg tramvaja leta 1951 kot javno prevozno sredstvo uvedli trolejbus. Splošna raven življenja tako v mestih kot tudi na podeželju se je izboljšala. Na življenjski standard Slovencev so od sredine petdesetih let vplivali tudi industrijski proizvodi iz tujine.⁹⁸ V drugi polovici petdesetih let

je nastopila druga petletka. Industrija se je s težke preusmerila v druge panoge. Ugotavljanje potreb, ki jih mora zadovoljevati stanovanje, je potekalo z raziskovanjem z anketami, opazovanjem, meritvami in statistično obdelavo podatkov. Tako so na primer na podlagi znanstvenih ugotovitev na Zavodu za napredek gospodinjstva v Ljubljani razvili prvo laboratorijsko kuhinjo, ki naj bi gospodinjji omogočala najhitrejšo in najmanj utrujajoče delo.⁹⁹ Potem ko je bila stanovanjska politika v domeni države in od leta 1953 občine, so več sredstev namenjali stanovanju in zviševanju življenjske ravni, ki doseže vrh v začetku šestdesetih let.

Sredi petdesetih let so se prvič pojavili občinski skladi za stanovanjsko gradnjo, ki so nastajali iz obveznega prispevka iz dohodka zaposlenih delavcev. S tem je nastala razmeroma velika osnova za povečano gradnjo novih stanovanj. Občine so na podlagi tako zbranih sredstev ustanovile kreditne sklade za graditev stanovanjskih hiš in tako vzpostavile reden vir financiranja stanovanjskih gradenj.¹⁰⁰ Prav tako so občine sprejemale predpise, s katerimi so določale način gradnje in »končni izdelek«. Gradnja se je razvijala, prav tako pa tudi z njo povezana industrija.¹⁰¹ Še posebej se je povečevala izgradnja individualnih objektov. Drugi razlog za povečanje gradnje je bila inflacija in s tem za uporabnike ugodna posojila. Najemnine za stanovanja so bile pod družbenim nadzorom oziroma so bile del socialne politike in urejanja življenjske ravni. Nizki stanovanjski stroški so omogočali varčevanje, nakupe trajnih dobrin in graditev vikendov.¹⁰² Država je konec leta 1958 z zakonom o nacionalizaciji najemnih stavb in gradbenih zemljišč posegla v stanovanjsko vprašanje in omejila zasebno lastnino nad stanovanji, s tem pa skušala vzpostaviti novo stanovanjsko politiko.¹⁰³ Kljub temu, da se je življenjska raven dvigala že od sredine petdesetih, je bil boljši »standard« opazen šele takrat. Domove so začeli polniti mali gospodinjski aparati, pralni stroji in stanovanjska oprema. Tudi TV-sprejemniki so bistveno vplivali na stanovanjsko kulturo. Enako velja za pralni stroj, ki naj bi se ga nekateri celo sramovali, a je bil od sredine šestdesetih najpogosteje kupljena naprava za dom.¹⁰⁴ Kupovala so jih tudi kmečka gospodinjstva brez vodovoda.¹⁰⁵

V začetku šestdesetih let se je zaradi zviševanja osebnega dohodka in posledično življenjskega standarda spremenilo vsakdanje življenje.¹⁰⁶ Način življenja v stanovanjih je bil v veliki meri odvisen od

⁹⁵ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 42.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Rendla, Oris, str. 341.

⁹⁸ Prav tam, str. 342.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Čepič, *Zvišanje življenjske ravni*, str. 1091.

¹⁰¹ Bojović, *Pregled*, str. 5–7.

¹⁰² Rendla, Oris, str. 344.

¹⁰³ Prav tam, str. 344.

¹⁰⁴ Sprva so bili to nekakšni polavtomatski pralni stroji, pri katerih je bilo treba še marsikaj narediti ročno, npr. ožeti oprano perilo.

¹⁰⁵ Čepič, *Zvišanje življenjske ravni*, str. 1093.

¹⁰⁶ Ravnik, *Galjevica*, str. 175.

Kuhinje postanejo modernejše z vgradnimi omarami in štedilnikom, januar 1964 (foto Vlado Rapoti, fotografijo brani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

razporeditve prostorov. Na novo grajena stanovanja so bila v primerjavi s starimi udobna, z vsemi potrebnimi prostori: kopalnico s tekočo vodo, straniščem, dnevno sobo, spalnico, kuhinjo (po navadi z jedilnico) in še kakšno sobo. Največ je bilo dvosobnih stanovanj. V dnevnem prostoru je z malo pretiravanja vsaka družina imela radijski sprejemnik, gledanje televizije pa je bilo v šestdesetih letih še »kolektivno«. ¹⁰⁷ V kuhinji so dotedanje prostostoječe omare zamenjali vgradni elementi in viseče stenske omarice – t. i. švedska kuhinja (na Švedskem prisotna že od leta 1930) s plinskimi in električnimi štedilniki. ¹⁰⁸ Standard je postal tudi hladilnik. V spalnici pa je pravo revolucijo naredila t. i. vzmetnica jogi, ki je postala simbol proizvodnje tovarne pohištva iz Nove Gorice Meblo. ¹⁰⁹ Osebna poraba v mestu je bila najvišja prav v šestdesetih letih, ko je obsegala največji delež družbenega proizvoda. ¹¹⁰ V tistem času so se plače hitro zviševale; povprečno so se od leta 1960 do 1970 zvišale za šestkrat. Sredi šestdesetih let je povprečna družina za hrano porabila okrog 40 % dohodkov. Z leti se je ta izdatek zmanjševal, kupovanje trajnih dobrin pa se je povečevalo. Ljudje so se bili pripravljeni odpovedati sadju, zelenjavi in mesu ter

jesti slabšo hrano, da so si lahko privoščili TV ali avtomobil. ¹¹¹ Število stanovanj se je leta 1971 ujemalo s številom gospodinjstev, kar pomeni, da je v enem stanovanju povprečno živela ena družina. Vse več ljudi se je zaradi ugodnih potrošniških posojil odločalo za gradnjo enodružinskih hiš zunaj mesta – sredi sedemdesetih let je v lastnih hišah živelo 40 % Slovencev. ¹¹² V družbenih stanovanjih so povečini živeli tisti z višjimi dohodki, lastne hiše pa so gradili tisti z nižjimi dohodki. ¹¹³ V večstanovanjskih hišah in blokih je bilo sprva največ dvosobnih, v sedemdesetih letih pa se je povečala graditev trisobnih družbenih stanovanj. ¹¹⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZAL LJU 465, Mestni ljudski odbor Ljubljana, predsedstvo.
ZAL LJU 466, Mestni ljudski odbor Ljubljana, tajništvo.

LITERATURA

- Akant: Ljubljanske stolpnice. *Sinteza*, št. 7, 1967, str. 79–82.
- Berdajs, Janez: *Generalni plan urbanističnega razvoja Ljubljane, osnutek za javno razpravo*. Ljubljana: Mestni svet, 1965.
- Bojović, Branko: Pregled nad družbeno politiko stanovanjske gradnje v Jugoslaviji. *Arhitektov bilten*, št. 68–69, 1984, str. 5–7.
- Čepič, Zdenko: Zvišanje življenjske ravni. *Slovenska novejša zgodovina, II. del. Od programa zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (ur. Jasna Fischer). Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1087–1093.
- Dobričević, Ivana: *Urbanization in Socialism: Everyday Life in Yugoslav Towns, 1945 to 1955. Cityscapes in History: Creating the Urban Experience* (ur. Helena Tóth in Katrina Gulliver). Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014, str. 81–98.
- Drnovšek, Marjan: Graditev ljudske oblasti in obnova v Ljubljani v letih 1945–1947. *Kronika* 27, 1979, str. 52–64.
- Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955* (ur. Zvone Miklavčič). Ljubljana: Mestni arhiv, 1965.
- Hazler, Vito: Stanovanjska kultura. *Slovenski etnolo-*

¹⁰⁷ Čepič, Zvišanje življenjske ravni, str. 1092.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 1093.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ Prav tam, str. 1087.

¹¹¹ Prav tam, str. 1090.

¹¹² Rendla, Oris, str. 345.

¹¹³ Čepič, Zvišanje življenjske ravni, str. 1092.

¹¹⁴ Prav tam, str. 1092.

- ški leksikon (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 119.
- Horvath, Sandor: Urban Socialism and Everyday Life in Sztaalinvaros. *Alltag und Ideologie im Realsozialismus* (ur. Ulf Brunnbauer). Berlin: Osteuropa-Institut der FU Berlin, 2005, str. 43–50.
- Hudeček, Jože: *Ulice mojega predmestja*. Ljubljana: Karantanija, 2000.
- Ivanšek, France: Enodružinska hiša. *Sinteza*, št. 13–14, 1969, str. 23–42.
- Jančar, Marjan: *Ljubljana, mesto v zelenju*. Radovljica: Didacta, 2001.
- Kongres samoupravljalcev Jugoslavije: razvoj samoupravne družbe in življenjski standard delovnih ljudi. Odbor za sklic in pripravo II. kongresa samoupravljalcev Jugoslavije. Ljubljana: Delavska enotnost, 1971.
- Koselj, Nataša: *Arhitektura šestdesetih let v Sloveniji*. Ljubljana, Arhitektov bilten, posebna izdaja, 1995.
- Kremenšek, Slavko: *Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejših dobe*. Ljubljana: PZE za etnologijo Filozofske fakultete, 1980.
- Ljubljana v številkah. *Slovenčev koledar 1942*. V Ljubljani: Konzorcij Slovenca, Slovenskega doma in Domoljuba 1941, str. 48.
- Melik, Anton: *Rast naših mest v novi dobi*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1964.
- Mihelič, Breda: *Urbanistični razvoj Ljubljane*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Partizanska knjiga, 1983.
- Moje ulice, radijska oddaja, Radio Študent in Val 202, 2010–2016, transkripcija (Anica Mikuš Kos, Božo Štajer, Marija Župevc, Polde Bibič).
- Novejša slovenska arhitektura, katalog k razstavi*. Ljubljana: Zveza arhitektov Slovenije, 1968.
- Petletni plan razvoja glavnega mesta Ljubljane v letih od 1947 do 1951*. Ljubljana: Mestni ljudski odbor, 1948.
- Ravnik, Mojca: *Galjevica. Načini življenja Slovencev v dvajsetem stoletju*. Ljubljana: Partizanska knjiga, TOŽD Založba, 1981.
- Ravnikar, Edvard: Posvet arhitektov in urbanistov v Dubrovniku leta 1950. *Arhitekt: revija za arhitekturo, urbanizem in oblikovanje izdelkov*, št. 11–12, 1950, str. 15–25.
- Ravnikar, Edvard: Šolski okoliš ter vpliv šole na razvoj stanovanjskih naselij. *Arhitekt*, št. 12–13, 1954, str. 57–61.
- Rebernik, Dejan: Socialnogeografska zgradba in preobrazba Ljubljane. *Geografija Ljubljane* (ur. Mirko Pak). Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2002, str. 85–116.
- Rendla, Marta: Oris osebnega in družbenega standarda v Sloveniji 1946–1991. *Modernizacija in gospodarski razvoj Slovenije (1945–1991). Podobe modernizacije; poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008, str. 318–349.
- Repe, Božo: Podobe iz življenja Slovencev v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni (predavanje na seminarju za profesorje zgodovine, 13. april 1999). *Zgodovina v šoli*, št. 3–4, 1999, str. 18–26.
- Stanovanje za naše razmere (katalog razstave)* (ur. M. Mihelič in B. Gaberščik). Ljubljana: Propagandni oddelek Gospodarskega razstavišča, 1956.
- Studen, Andrej: *Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Studia Humanitatis – Apes 4, Založba ŠKUC in Filozofska fakulteta, 1995.
- Tancig, Branka: Študij okolišev šolskih in predšolskih ustanov mesta Ljubljane. *Arhitekt*, št. 7, 1952, str. 35–37.
- Teržan, Vesna: Socialistična stanovanjska arhitektura. *Mladina*, 8, 24. 2. 2011, str. 58–62.
- Urbanc, Nataša: *Tam za hribi je tako kot tukaj* (katalog razstave). Ljubljana: Muzej novejših zgodovine v Ljubljani, 2002.
- Vilfan, Sergij: *Ljubljana 1945–70*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1970.
- Vodušek-Starič, Jerca: Oris družbenopolitičnega razvoja Ljubljane 1945–1955. *Zgodovina Ljubljane: prispevki za monografijo. Posvetovanje o zgodovini Ljubljane 16. in 17. novembra 1983* (ur. Ferdo Gestrin). Ljubljana: Kronika, 1984, str. 501–522.
- Weber, Tomaž: *150 zgodb Ljubljančana (1910–2002)*. Ljubljana: samozaložba, 2004.
- Zakon o stanovanjskih zadrugah*. Zbirka stanovanjskih predpisov. Ljubljana, 1959.
- Zakon o ukinitvi stanovanjskih skladov*. UL SRS, št. 36/1961.
- Zvezna resolucija o nadaljnjem razvoju sistema stanovanjskega gospodarstva*. Ur. l. SFRJ, št. 21-404/65.

S U M M A R Y

Housing conditions in Ljubljana during the period of 1945–1965

Slovenian residential areas, including those in Ljubljana, suffered enormous damage during the Second World War. Post-war industrialisation caused mass migrations to cities and a growth in urban population, which resulted in severe housing problems. At the end of the war, Ljubljana was short about 2,200 flats. The post-war housing culture was very modest. According to the data from the 1949 population

census, plumbing was installed in 68% of houses but only 55.4% of flats, the sewerage system in 71.8% of houses but only 57.3% of flats, gas pipelines in 9.8% of houses and 13.4% of flats, while electrical installations were in place in 95.9% of houses and 97.3% of flats. 23% of flats were provided with bathrooms. Ljubljana's housing crisis was alleviated by a number of state administrative measures. Having a sound understanding of the problem, the new authorities set up services to manage the entire housing fund across the municipalities. The reconstruction of the housing fund and the endeavours to make housing available for all were a priority task of the Yugoslav socialist regime's social scheme. The City People's Committee of Ljubljana steered the housing policy as well as formed a special city housing commission and multiple field commissions which were charged with deciding on applications for housing allocation. New residential projects were the continuation of pre-war urban planning; they represented a typical example of geometric city planning by integrating buildings into green settings, exposing them to sunlight and ensuring better hygienic conditions (e.g., Litostroji). The buildings were oblong and two to four storeys high; they had multiple entrances and most often a single-purpose residential status. In 1949, the so-called "rapid building" system was introduced, whose purpose was to typify the construction plan and parts of buildings. In the first decade after the war, the new housing estates were primarily built in the vicinity of factories and featured a uniform exterior appearance. These residential buildings no longer followed the traditional patterns of city blocks and correspond-

ing street layouts, which were characteristic of urban residential areas from the second half of the 19th century onwards. Also, the new collectivist ideology hindered the private initiative of individual housing construction, which it considered non-socialist, bourgeois and contrary to collectivist tendencies. Ravnikar's seminar played a crucial part in housing research during the mid-1950s. Apart from criticism targeting the existing housing construction, the same period also saw the emergence of ideas to embrace the concept of neighbourhood units, as was developed in north European and particularly Scandinavian countries. While the first neighbourhoods were not completed before the 1960s, certain elements had already been introduced in the Savsko naselje housing estate. Owing to the rising personal income and standard of living, the early 1960s also saw a change in daily life. The style of flat-living largely depended on the arrangement of rooms. Newly built flats offered more comfort than the old ones, by featuring bathrooms with running water, toilets, living rooms, bedrooms, kitchens (usually with dining rooms), and additional rooms. Every family's living room had a radio receiver, while TV viewing was still a "collective" activity during the 1960s. Free-standing kitchen cabinets were replaced by built-in elements and wall cabinets—the so-called Swedish kitchen (present in Sweden since 1930), furnished with gas and electric stoves. The refrigerator became a common feature as well. As for bedrooms, a true revolution was brought about by mattresses. The growing number of newly built flats led to the first consequential housing reform, which was completed in the early 1960s.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.728(497.4Ljubljana)"1970/1979"
351.778.5(497.4Ljubljana)"1970/1979"

Prejeto: 24. 8. 2016

Jelka Piškurićuniv. dipl. zgodovinarica, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: jelka.piskuric@scnr.si

Hiše, vrtci, šole, ceste. Gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič - Rudnik*

IZVLEČEK

Prispevek na primeru Občine Ljubljana Vič - Rudnik predstavi in analizira tisti segment vsakdanjega življenja v socializmu, ki je povezan z gradnjo, tako individualno kot družbeno. Avtorica pri tem opiše strategije, ki so jih tako posamezniki kot občina sprejemali za doseganje zastavljenih ciljev. Ljudje socializem pogosto povezujejo z dobrimi možnostmi za gradnjo hiše ali druge infrastrukture. V sedemdesetih letih, na katera se je omejila avtorica, je bila aktivnost na gradbenem področju še posebno živahna. To je omogočala tudi rast življenjskega standarda. Kljub temu da se ljudje pogosto nostalgичno spominjajo izgradnje hiš, stanovanj, vrtcev, šol, cest, vodovoda in druge infrastrukture, podatki kažejo, da je to potekalo počasi, z zbiranjem različnih finančnih sredstev in pogosto z vložkom lastnega dela.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana Vič - Rudnik, 1970–1979, socializem, vsakdanje življenje, individualna in družbena gradnja, stanovanjska politika, komunalna urejenost, šole, vrtci, samoprispevek, Naša komuna

ABSTRACT

HOUSES, KINDERGARTENS, SCHOOLS, ROADS. CONSTRUCTION IN THE MUNICIPALITY OF LJUBLJANA VIČ - RUDNIK

Using the case of the Municipality of Ljubljana Vič - Rudnik, the paper presents and analyses a segment of the daily life in socialism that was related to individual and public housing construction. The authoress describes a variety of strategies that both individual citizens and the municipality employed in pursuing their set goals. Socialism is often associated with good opportunities for building houses or other types of infrastructure. During the 1970s, the period at the focus of this paper, construction activities were especially vibrant. This was also a result of the rising living standard. Even though people tend to remember the building of their houses, flats, kindergartens, schools, roads, waterworks and other infrastructure with nostalgia, the data shed light on the sluggishness of construction, which was financed by collecting various funds and often brought to completion through voluntary work.

KEY WORDS

Ljubljana Vič - Rudnik, 1970–1979, socialism, daily life, individual and public housing, housing policy, municipal infrastructure, schools, kindergartens, self-imposed contribution, Naša komuna

* Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Rast življenjskega standarda, ki se je začela v šestdesetih letih 20. stoletja, je dovolj velikemu številu prebivalcev Slovenije in Jugoslavije omogočila tako imenovano »dobro življenje«, ki ga povezujemo z razvijajočo se potrošniško kulturo in relativno dobrimi življenjskimi pogoji, ki so omogočali možnosti za razvedrilo in oddih ter povečano dejavnost na gradbenem področju. Kljub periodičnim težavam in zaostritvam na gospodarskem ter političnem področju, je bilo s stališča vsakdanjega življenja najbolj udobno obdobje za prebivalce od sredine šestdesetih let do druge polovice sedemdesetih let.¹ Če ljudi povprašamo o življenju v socializmu, pogosto izpostavljajo, da je bil to čas, ko so si lahko zgradili hišo, pridobili stanovanje in si uredili svoj življenjski prostor. Pravzaprav to dejstvo poudarjajo kot eno od prednosti socializma. Zato sem se v pričujočem prispevku osredotočila na tisti segment vsakdanjega življenja na območju nekdanje Občine Ljubljana Vič - Rudnik, ki je povezan z gradnjo, bodisi individualno ali družbeno. Pri tem sem opazovala tudi strategije, ki so jih tako posamezniki kot občina sprejemali za doseganje zastavljenih ciljev. V sedemdesetih letih, na katera sem se omejila, je bila aktivnost na gradbenem področju zelo živahna. Za glavni vir sem izbrala nekdanje občinsko glasilo *Naša komuna*,² ki je skrbno poročalo o dogajanju in napredku krajev v občini, o »uspehih skupnih prizadevanj«, »izgrajevanju samoupravne socialistične družbene skupnosti«, pa tudi o izživih, s katerimi so se v vsakdanjem življenju srečevali občani.

Občina Ljubljana Vič - Rudnik in nekatere značilnosti življenja v sedemdesetih letih

Občina Ljubljana Vič - Rudnik je bila ena od večjih slovenskih občin in hkrati ena od manj razvitih. Dokončno obliko je dobila leta 1961, ko sta se združili občini Ljubljana Vič in Ljubljana Rudnik ter ko so se jima pridružile še zadnje podeželske ob-

čine.³ Poleg dela Ljubljane je obsegala tudi obsežno ruralno zaledje, ki se je raztezalo na Ljubljansko barje in deloma globoko v notranjost njegovega hribovitega zaledja. Občina je segala do Polhograjskega hribovja na zahodu, Rakitniške planote, Mokreca, doline Iške in Želimeljščice na jugu ter velikolaške pokrajine na jugovzhodu. Zaradi vsega naštetega je bila po geografski in socialni strukturi precej raznolika. Podeželski del je bil slabše gospodarsko razvit, deloma zelo tradicionalen, čeprav je bil v obravnavanem obdobju proces deagrarizacije podeželja že dobro viden. Vendar tudi mestni del ni bil dobro razvit, marsikje je imel bolj primestni kot mestni videz, industrije je bilo malo. Prebivalstvo mestnega dela je bilo večinoma delavsko in uradniško, na podeželju pa je število prebivalcev, ki so se ukvarjali s kmetijstvom, že močno upadlo. Prevladovala so tako imenovana mešana gospodinjstva, kjer so se v popoldanskem času ukvarjali s kmetijstvom, drugače pa so bili redno zaposleni.⁴ Na podeželju so se v tem času gradile tudi nove stanovanjske soseske individualnih hiš, ki so postopoma prinašale priseljence iz drugih krajev in začele spreminjati tradicionalno strukturo podeželja.

Za gospodarstvo so sedemdeseta leta pomenila obdobje naraščajoče nestabilnosti. Začetek sedemdesetih let je prinesel prelom z liberalno politiko in vrnitev k stari politični liniji.⁵ Z odstopom Staneta Kavčiča leta 1972 so tudi v Sloveniji prevladali zagovorniki ekstenzivnega in samozadostnega gospodarskega razvoja. Ustava iz leta 1974 in zakon o združenem delu, ki sta sledila, sta utrdila sistem socialističnega samoupravljanja ter prinesla zapleten, nerazumljiv in neučinkovit delegatski sistem odlo-

¹ Jugoslovanski bruto domači proizvod je v šestdesetih letih v povprečju znašal 6,8 odstotkov, v sedemdesetih letih pa 6,3 odstotkov. Močno je naraščala potrošnja, ki je med letoma 1971 in 1975 znašala 5,3 odstotka. Sedemdeseta leta so sicer prinesla rast cen življenjskih potrebščin, ker pa so rasli tudi osebni dohodki, v povprečju celo nekoliko več, so bile razmere za razvoj potrošništva ugodne. Poleg tega je bil družbeni proizvod na prebivalca v Sloveniji v tem obdobju še enkrat višji, kot je bilo jugoslovansko povprečje. Gl. Patterson: *Bought and Sold*, str. 38–39; Lorenčič: *Kako smo živeli*, str. 135; in Rendla, *Življenjska raven*, str. 189–190.

² *Naša komuna* je izdajala občinska konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva, zato je bilo v člankih pogosto prisotno aktualno politično dogajanje. Kljub temu je to glasilo zanimivo gradivo za razumevanje vsakdanjega življenja. Podobno kot v današnjih občinskih glasilih so tudi v tem glasilu prisotni članki občanov, ki so poročali o novih pridobitvah v njihovih krajih, na primer o novih cestah, vodovodu, kanalizaciji, elektriki, vrtcih in šolah, o kulturnem in športnem utripu ali pa o težavah, s katerimi so se srečevali.

³ Združevanje Ljubljane s predmestnimi in podeželskimi deli je bilo posledica želje oblasti, da bi se zmanjšale razlike med mestnim in podeželskim prebivalstvom, ter da naj mesto ne bo ločeno od svoje okolice, kar je v končni fazi privedlo do postopnega oblikovanja petih ljubljanskih občin. Hkrati so želeli uveljaviti načelo, da je občina oziroma komuna kot upravna enota dovolj blizu prebivalcem, v njenem okviru naj bi bila povezana območja s skupnimi interesi in pogoji za gospodarski ter družbeni razvoj. To je privedlo do procesa združevanja in decentralizacije, ki je trajal od leta 1955, ko je bil uveden nov komunalni sistem, do leta 1964. V tem obdobju je prihajalo do večjih sprememb v obsegu občin in okrajev, občine pa so dobivale tudi večje pristojnosti.

⁴ Do tega so pripeljali državni gospodarski ukrepi, nacionalizacija, agrarna reforma, kolektivizacija in uvedba zemljiškega maksimuma, po katerih se mnogo kmetov ni več moglo preživljati izključno s kmetijstvom. Tudi načrtovana industrializacija podeželja je poskrbela za spremembo, saj so nova delovna mesta nudila boljši zaslužek kot kmetijstvo.

⁵ V drugi polovici šestdesetih let se je v Sloveniji na političnem in gospodarskem področju uveljavila liberalna politika mlajše generacije komunistov pod vodstvom predsednika republiškega izvršnega sveta Staneta Kavčiča, ki je izraziteje zastopal slovenske interese v Jugoslaviji ter se zavzemal za večjo odprtost gospodarstva v svet in njegovo tržno konkurenčnost. Jugoslovansko gospodarstvo se je že od začetka šestdesetih let borilo s krizo, zato so zagovarjali pospešeno uresničevanje reformnega programa.

Zemljevid nekdanjih ljubljanskih občin (Enciklopedija Slovenije, 6. zvezek, str. 247).

čanja.⁶ Do sredine sedemdesetih let je Jugoslavija že močno zaostajala za razvitimi evropskimi državami, imela je veliko stopnjo inflacije, nizko produktivnost in nizke osebne dohodke, imela pa je veliko rast zaposlenosti v industriji. Država je v razvoj gospodarstva velikopotezno vlagala domača proračunska sredstva in tuje kredite, vendar brez uspeha.⁷ Vedno več je bilo govora o stabilizaciji, sploh v drugi polovici sedemdesetih let, ko se je začela kriza zaostrovati.⁸ Podjetja so imela izgube, rasla je inflacija,⁹ ki so jo poskušali omejiti z ukrepom omejevanja rasti cen in s tako imenovanim zamrzovanjem plač. Občina Ljubljana Vič - Rudnik je v tem desetletju močno

nazadovala. Po narodnem dohodku na prebivalca je bila leta 1970 od šestdesetih slovenskih občin na 21. mestu, leta 1975 na 25. mestu, leta 1978 pa je globoko padla na 48. mesto.¹⁰

Kljub temu so sedemdeseta leta prinesla višjo kakovost življenja, življenjski standard pa je bil najvišji po koncu druge svetovne vojne. Brezposelnost je bila nizka, nekoliko tudi zaradi dejstva, da si je mnogo ljudi poiskalo delo v tujini. Slednji so s tem izboljšali tudi življenjski standard svojih družinskih članov, ki so ostali doma. Nekateri so si standard izboljševali z dodatnimi dohodki, na primer iz sive ekonomije; tisti, ki dodatnih zaslužkov niso imeli, so pogosto živeli skromno.¹¹ Zaradi rasti življenjskega standarda so v

⁶ Mnogi v ustavi iz leta 1974 vidijo vzrok za gospodarsko nazadovanje države. Gl. Lorenčič, *Kako smo živeli*, str. 135.

⁷ Princič, *Modernizacija*, str. 176–178.

⁸ To je bila tudi posledica zunanjih dejavnikov. Prva naftna kriza v letih 1973 in 1974 ni imela takega vpliva na Jugoslavijo, saj je lahko dobivala poceni nafto iz Libije. Šele druga naftna kriza v letih 1979 in 1980 je prinesla gospodarske težave, saj se država nanje ni znala pravočasno prilagoditi. Gl. Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 27.

⁹ Ob koncu sedemdesetih let se je inflacija že bližala 30 odstotkom. Gl. Vodopivec, *Od Poblinove slovnice*, str. 382.

¹⁰ *Dogovor o temeljih družbenega plana občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985*, str. 38.

¹¹ Vodopivec, *Od Poblinove slovnice*, str. 381. Gospodinjstva imajo praviloma lahko več virov dohodka. Poleg plače so tu razne samooskrbne dejavnosti, trženje lastnih izdelkov ali storitev, razna transferna plačila, na primer v obliki daril. Več o tem gl. Wallerstein, *Uvod*, str. 44–47. Jugoslavija je tolerirala trženje lastnih izdelkov ali storitev, tudi v okviru sive ekonomije, delavci pa so nizke plače kompenzirali tudi z drugimi transferji v okviru podjetij in sindikalnih organizacij, ki so

sedemdesetih letih luksuzni izdelki postajali čedalje bolj dostopni. V tem času je opazen porast nakupa modernega pohištva, gospodinjskih aparatov, televizorjev in osebnih avtomobilov.¹² Osebni dohodki so bili v primerjavi z zahodnimi državami sicer nizki in Jugoslavija je spadala med slabše razvite evropske države, kljub temu pa v tem obdobju lahko sledimo razvoju potrošniške družbe, ki se je oblikovala na podlagi vplivov iz zahoda in želje ljudi po boljšem življenju in sodelovanju v tej kulturi.¹³ V državi je bilo težko kupiti izdelke zahodnih proizvajalcev in jih je bilo pogosto treba pridobiti po drugi poti. Od konca šestdesetih let se je v Italijo in Avstrijo odpravilo po nakupih čedalje več Slovencev, ki so v obmejnih mestih nakupovali to, česar je doma primanjkovalo: oblačila, obutev, plošče, gospodinjske aparate, živila ali celo gradbeni material. Maloobmejni promet se je povečal po ureditvi odnosov z Avstrijo in Italijo sredi sedemdesetih let, prav tako so se v teh letih povečale možnosti za turistična potovanja v tujino.¹⁴

Ne samo, da so bile domače trgovine slabo preskrbljene z izdelki, mnogokrat so se občani pritoževali, da izdelkov primanjkuje in da se morajo po nakupih voziti v center mesta.¹⁵ Ko je *Naša komuna* sredi sedemdesetih let povprašala občane o zadovoljstvu z založenostjo trgovin, lahko preberemo, kaj so potrošniki pogrešali. Nekateri so bolj jasno izražali nezadovoljstvo, drugim se je preskrba zdela zadovoljiva. Kljub temu lahko razberemo, da so se večini trgovine zdele premajhne za potrebe naraščajočega števila prebivalcev, pogrešali so določene izdelke in si želeli bolj moderne trgovine. Občani Brezovice so se pritoževali, da je trgovina premajhna in preslabo založena: »Čakati je treba v njej kot črna živina'. Ena tretjina Brezovčanov kupuje vse v Ljubljani. Seveda, ko pa ne dobijo v trgovini, kar bi želeli, pa še čakati je treba.«¹⁶ Podobno so poročali iz Vnanjih Goric: »Sedanjo trgovino pesti prostorska stiska, posledica tega je omejen izbor artiklov. Nezavidljiva je preskrba z mesom, sadjem in kruhom, ki ga pogostokrat popoldne

zmanjka.«¹⁷ Ob koncu sedemdesetih let so že nastopile težave pri preskrbi z določenimi osnovnimi življenjskimi potrebščinami, kot so olje, sladkor, pralni praški, kava, južno sadje, toaletni papir in naftni derivati. Maja 1979 so zaradi pomanjkanja nafte uvedli sistem par-nepar, po katerem so lahko na določene dneve lahko vozili le avtomobili, ki so imeli parno registrsko številko, na določene pa tisti z neparo.¹⁸

Število prebivalcev Ljubljane in njene okolice je raslo v vseh desetletjih po koncu vojne, tako zaradi naravnega prirasta, ki je enega od vrhuncev zabeležil v sredini sedemdesetih let, kot zaradi priseljevanja. Občina Ljubljana Vič - Rudnik je ob popisu leta 1971 štela 65.747 prebivalcev, deset let kasneje, leta 1981 že 74.281.¹⁹ Demografska rast je zajela predvsem mesto in večje podeželske kraje, v bolj odmaknjenih pa se je število prebivalcev manjšalo. Kot poglavitni razlog navajajo odmaknjenost in slabo urejeno infrastrukturo. V *Naši komuni* so za naselje Golo, ki leži v hribovitem zaledju barja pod Mokrecem, kot razlog za izseljevanje zapisali, da »prebivalci nimajo vode, so brez kanalizacije, brez telefona, skoraj neprevozno cesto imajo, avtobus komajda pride kdaj na to področje, industrije nimajo.«²⁰ V ruralnem delu Občine Ljubljana Vič - Rudnik je kmetijstvo hitro izgubljalo svoj pomen in večina prebivalcev se je na delo vozila v Ljubljano ali večje podeželske kraje, kjer so po koncu druge svetovne vojne začeli vzpostavljati industrijske ali večje obrtne obrate. Kmetije, ki so ostale, so bile v začetku sedemdesetih let slabo opremljene, kmetje slabo usposobljeni, storilnost je bila majhna, predvsem pa so težko prodali svoje izdelke.²¹ Mehanizacija je začela v večji meri prodirati na podeželje proti koncu desetletja. Trend opuščanja kmetijske dejavnosti se je v sedemdesetih let nadaljeval. O Vnanjih Goricah lahko v *Naši komuni* preberemo, da je družin, ki bi se ukvarjale izključno s kmetijstvom, malo, »več je tako imenovanih mešanih gospodinjstev, kjer je del članov zaposlenih izven kmetijstva, popoldne pa tudi oni delajo na kmetiji.«²² »Razvoj Vnanjih goric gre v tej smeri, da kmalu to ne bo več vas na robu Ljubljane, marveč naselje novih individualnih gradenj,«²³ so še dodali.

Sedemdeseta leta so bila tudi čas ponovnega vzpostavljanja politične enotnosti, ki je sledilo ob-

omogočala na primer ugodnejše kredite, ugodnejše letovanje v počitniških domovih, ki so bila v lasti podjetij, možnosti za štipendiranje družinskih članov in podobno.

- ¹² Proizvodnja tako imenovanega blaga široke potrošnje je v sedemdesetih letih rasla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Največja ponudba in povpraševanje po električnih štedilnikih sta bila na primer zabeležena v letu 1972. Že leta 1971 pa je imelo vsako tretje gospodinjstvo osebni avto. Gl. Rendla, Založenost trga, str. 116–125.
- ¹³ Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 35.
- ¹⁴ Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 93–95.
- ¹⁵ V centru Ljubljane pa se je leta 1971 odprla v tistem času naj sodobnejša trgovina Maximarket. Nama je potrošnikom ponujala raznovrstno blago že od konca štiridesetih let. Sredi sedemdesetih let je začelo rahlo upadati število trgovin z živili, prav tako tudi število prodajaln z mešanim blagom. Gl. Rendla, Založenost trga, str. 131–132.
- ¹⁶ Uspešna prizadevanja za enotnost, *Naša komuna*, 13. maj 1976, str. 7.

- ¹⁷ Poudarek komunalnemu razvoju, *Naša komuna*, 8. februar 1977, str. 3.
- ¹⁸ Rendla, Založenost trga, str. 135.
- ¹⁹ Podatki so zbrani iz popisov na spletni strani Statističnega urada Republike Slovenije. Gl. *Popis prebivalstva 1971*, dostopno na http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971.asp (21. 3. 2014) in *Popis prebivalstva 1981*, dostopno na http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1981.asp (21. 3. 2014).
- ²⁰ Mladina Golega je lahko vsem vzor!, *Naša komuna*, 1. marec 1976, str. 4.
- ²¹ Preusmerjenim kmetijam prvo mesto v razvojnem programu, *Naša komuna*, 17. april 1972, str. 4.
- ²² Poudarek komunalnemu razvoju, *Naša komuna*, 8. februar 1977, str. 3.
- ²³ Prav tam.

računu z liberalno strujo na političnem področju. V tem času vrhunec doseže Titov kult, povečujejo revolucijo, narodnoosvobodilni boj in komunistično partijo.²⁴ V *Naši komuni* lahko opazimo, da je čedalje več poudarka na vlogi družbenopolitičnih organizacij v lokalnih skupnostih, na primer Zveze komunistov, Socialistične zveze delovnega ljudstva, Zveze borcev ali mladinske organizacije. Vrstijo se članki, ki se obračajo na zgodovinski spomin in poročajo o praznovanju občinskih praznikov in drugih proslav ter pohodov, ki so bili organizirani v čast medvojnemu dogodkom in narodnim herojem. Posvečajo se tudi pionirjem in mladincem ter njihovim akcijam. Toda dejansko se zdi, da so se ljudje v tem obdobju odmaknili od politike – čeprav so bili mnogi vključeni v delegatski sistem odločanja – ter da so se bolj posvečali lastnemu standardu, boljšemu življenju ali družini. V tem času se je razmahnila gradnja individualnih stanovanjskih hiš ali počitniških hiš, ki so postajale tudi statusni simbol, preživljanje počitnic na morju pa je postopoma dobilo tisto veljavo, ki jo poznamo iz pogosto nostalgичnih spominov o življenju v nekdanji Jugoslaviji.²⁵ Ljudje so za gradnjo hiš najemali posojila, ki jih je bilo zaradi visoke inflacije v osemdesetih letih lahko odplačevati, oziroma so morali vrniti le manjši del realne vrednosti posojila.²⁶

Individualna in družbena gradnja

Čeprav je Občina Ljubljana Vič - Rudnik v skupnem padala po lestvici razvitosti, sta demografska rast in boljši življenjski standard v njene kraje prinesla določen razvoj, s tem pa so prišle tudi nove potrebe občanov, ki so izražale na več področjih: stanovanjska problematika, neurejena kanalizacija in vodovod, premalo urejene cestne in avtobusne povezave, slaba električna napeljava in premalo priključkov za telefon, pomanjkanje mest v vrtcih in zastareli šolski prostori. Občina ni imela dovolj denarja, da bi v celoti financirala katerokoli od teh potreb, zato so občani, izrazito na podeželju, vendar tudi v mestu, veliko prispevali sami, tako v denarju kot v delovnih urah oziroma udarniškem delu, ki so ga morali opraviti, če so hoteli, da je bilo kaj zgrajeno. Za asfaltiranje cest, obnovo električnega omrežja ali za številne druge potrebe so posamezniki prispevali denar v obliki samoprispevka,²⁷ prispevale so ga tudi krajevne de-

lovne organizacije. Na ta način so rasli mnogi objekti, na primer gasilski domovi in kulturne dvorane, ki so bili velikokrat center lokalnega družabnega življenja. Zanimivo je, kako so se posamezniki in ne nazadnje tudi občina trudili, da bi stanje izboljšali, ter kakšne strategije so sprejeli, da so nadomestili pomanjkanje finančnih in materialnih sredstev. V nadaljevanju bom podrobneje opisala nekatere primere s področja individualne in družbene gradnje.

Šole in vrtci

Ker so mesto in primestna naselja rastla ter so se v nova naselja naseljevale predvsem mlade družine, je bilo prostora v šolah in vrtcih kmalu premalo. Šole so bile stare in premajhne za čedalje večje število otrok. »Eden izmed problemov, ki je nastal kot posledica prevelike naseljenosti, je šola. Le-to so gradili po vojni kot štirirazrednico in je za takratno število vaških otrok povsem ustrezala. Medtem pa se je število prebivalcev povečalo za več kot 500 in prostori so postali pretesni,«²⁸ so razlagali na Škofljici. Tudi v Horjulu so si želeli novo osnovno šolo, saj je bila stara neustrezna: »Pouk je v treh različnih stavbah, ki si le niso tako blizu. Glavna izmena je v osnovni šoli, druga v obeh prostorih prosvetnega doma, tretja, manjša skupina pa ima pouk v neprimernih prostorih združenega doma. Nekateri prostori so izredno neprimerni, ker niti higiensko ne ustrezajo, saj morajo učenci hoditi na stranišče iz ene stavbe v drugo. [...] Zaradi pomanjkanja prostorov je tudi pouk deljen na neprimeren čas, predvsem za nižje razrede.«²⁹ V letu 1976 je bila s samoprispevkom ljubljanskih občin tam zgrajena nova šola in upali so, da bo s tem prostorskih težav konec.³⁰ Tudi mestne krajevne skupnosti so se srečevale s podobnimi težavami: »Osnovna šola Vrhovci ima, kot vemo 536 učencev in je zaradi pomanjkanja v učilnicah več otrok, kot to določajo predpisi. [...] Delovni pogoji so težki, tako za učitelje kot tudi za otroke. Pouk telesne vzgoje poteka v avli pred učilnicami, kar ovira nemoteno izvedbo pouka.«³¹

Še več težav je bilo z vrtci. Zaradi spremenjenega načina življenja so bili starši v mestu odvisni od vrtcev, tisti, ki so bili priseljeni, pa sploh niso imeli več socialnega zaledja širše družine, ki bi jim priskočila

nih domov, domov za ostarele, športnih ali kulturnih centrov. Samoprispevki so se uveljavili, ko proračunska sredstva niso več zadoščala za izgradnjo osnovne infrastrukture. Lahko so jih razpisali na ravni občine ali krajevne skupnosti. Največ jih je bilo sprejetih po posameznih krajevnih skupnostih. V letih od 1972 do 1986 je vseh pet ljubljanskih občin skupaj izglasovalo samoprispevek za izgradnjo vrtcev, osnovnih šol, športnih dvoran, zdravstvenih domov in domov za starejše občane.

²⁸ Šola na Škofljici, *Naša komuna*, julij–avgust 1971, str. 7.

²⁹ Horjulčani hočejo novo šolo, *Naša komuna*, november 1971, str. 4.

³⁰ Ob krajevnem prazniku – 7. septembra – nova šola, *Naša komuna*, 6. september 1976, str. 3.

³¹ Konec gneče na Vrhovcih, *Naša komuna*, 5. april 1976, str. 4.

²⁴ Vodopivec, *Od Poblinove slovnice*, str. 414.

²⁵ Morje je postalo nacionalni ponos, predvsem za Hrvaško, ki je imela najdaljšo obalo, pa tudi za druge republike in kmalu je postalo »naše morje«. Delež domačih turistov na hrvaški obali je v sedemdesetih letih strmo rasel. V letu 1980 je bilo tam zabeleženih 23,5 milijonov nočitev jugoslovanskih turistov. Gl. Duda, *Adriatic for All*, str. 295–299.

²⁶ Mandič, *O distribuciji*, str. 63.

²⁷ Samoprispevek je bila dajatev v višini nekaj odstotkov plače, ki jo je bilo treba izglasovati na referendumu. Bil je časovno omejen na največ pet let. Namenjen je bil za sofinanciranje izgradnje komunalne infrastrukture, cest, vrtcev, šol, zdravstve-

na pomoč.³² Na podeželju je bilo drugače in so bili otroci v tem obdobju večinoma prepuščeni starim staršem ali kakšni drugi rešitvi, saj so vrtci tja začeli prihajati razmeroma pozno.³³ V Ljubljani so se pritoževali nad premajhnimi kapacitetami, veliko otrok je bilo uvrščenih na čakalne liste. V *Naši komuni* so v letu 1976 poročali, da je Vzgojno varstveni zavod Malči Belič moral odkloniti 640 otrok, čeprav so razširili zmogljivosti za 350 novih mest.³⁴ Tudi iz Rožne doline so poročali, da je bilo v vrtcih premalo mest za vse otroke, šole pa na tem območju sploh še ni bilo, »zato se mora vsako jutro 540 šoloobveznih otrok podati na osnovne šole izven Rožne doline.«³⁵

Ker javnih sredstev ni bilo dovolj za izgradnjo vseh manjkajočih objektov na področju šolstva in varstva, so vse ljubljanske občine v letu 1971 razpisale referendum za samoprispevek, s katerim so nameravali zbrati večino sredstev za 50 novih objektov. Občani so v ta namen pet let prispevali po 1 odstotek od svojega osebnega dohodka.³⁶ V enem od uvodnikov v *Naši komuni* lahko preberemo, kako so apelirali na čustva bralcev, da so sredstva nujno potrebna za prihodnost otrok. Hkrati lahko iz istega besedila razberemo, da je samoprispevek ljudem pomenil dodatno obremenitev ob že tako težki situaciji, ko so se cene višale, dinar pa je izgubljal vrednost. Poleg tega so verjetno vlagali denar tudi v reševanje lastne stanovanjske problematike, kot je zidanje hiše ali nakup stanovanja. Izraženi pa so bili tudi pomisleki, da denar, ki ga dajejo za samoprispevek, ne bo koristno porabljen, in celo, da se bo na ta račun bogatil določen sloj ljudi.³⁷ Kljub vsemu je bil samoprispevek novembra 1971 izglasovan. Toda v kasnejših letih lahko preberemo, da so gradnje, ki so jih načrtovali s tem denarjem, zamujale oziroma niso napredovale po načrtih in sicer iz različnih razlogov: prepočasno urejanje dokumentacije, spremembe v lokaciji ali težave z gradbenimi podjetji. Ker je še vedno primanjkovalo denarja za dokončanje projektov, so sledili novi samoprispevki. Konec leta

Logotip samoprispevka II, s katerim so med drugim apelirali na čustva občanov, ki so želeli boljše pogoje za svoje otroke in vnuke (*Naša komuna*).

1976 so izglasovali samoprispevek II, poleg vrtcev in šol pa so načrtovali tudi razširitev zdravstvenih domov, ki so se ukvarjali s prostorsko stisko, ter domov za ostarele.³⁸ S sredstvi samoprispevka I so do konca leta 1977 zgradili oziroma razširili pet osnovnih šol (Brezovica, Dobrova, Horjul, Vič in Vrhovci) ter pet vrtcev (Škofljica, Malči Belič Rožnik, Malči Belič Zarja, Vrhovci in Murgle).³⁹

Težave pri izpolnjevanju načrtov iz samoprispevka so se vedno znova pojavljale: spreminjanje programa, kar je povzročilo, da se je zvišala investicijska vrednost, zaradi neuskladenosti pa so lahko celo dobili negativno mnenje gradbenih odborov; spreminjati je bilo treba lokacije, kar je za sabo potegnilo tudi spreminjanje zazidalnih načrtov; zemljišča so bila komunalno neurejena; postopek pridobivanja zemljišč je bil dolgo trajen, poročali so tudi, da nekateri lastniki izkoriščajo nastali položaj za večja nadomestila; dela gradbenih podjetij so potekala počasneje, kot so predvidevali.⁴⁰ Težave so bile tudi pri pridobivanju gradbene dokumentacije.⁴¹ Kljub vsemu je to do sredine osemdesetih let ostal način pridobivanja sredstev za tako imenovane objekte družbenega standarda. Vedno znova so oblasti apelirale na čustva prebivalcev, ki so želeli boljše pogoje za svoje otroke in vnuke. Boljši rezultati glasovanja so bili vedno v ti-

³² Matere v mestu se niso več mogle zanašati na družinsko zaledje pri varstvu, saj so bile mnoge družine priseljene. V začetku sedemdesetih let je porodniški dopust trajal le 135 dni, leta 1974 je bil podaljšan na osem mesecev, šele leta 1986 pa na eno leto in je vključeval 100 odstotno nadomestilo plače. Gl. Leskošek, Vpliv, str. 76–77. V mestu je prišlo tudi do spremembe medsosedskih odnosov, saj so se zaradi spremenjenega življenjskega sloga ljudje začeli zapirati v svoj krog, prijateljske povezave niso bile več teritorialno opredeljene, temveč so izhajale iz mladosti in šolanja, bile povezane s službo ali s poznanstvi preko otrok. Gl. Petru, Družinsko življenje, str. 71–82.

³³ Podeželje je bilo deloma še zelo tradicionalno, vendar je tudi tu prihajalo do sprememb v socialnih odnosih. Raslo je število nuklearnih družin, tradicionalne družinske funkcije pa so postopoma že začeli prevzemati vrtci in šole.

³⁴ Kako hitreje reševati problem varstva otrok na Viču, *Naša komuna*, 13. maj 1976, str. 5.

³⁵ Uspehi in problemi v naselju zelenja, *Naša komuna*, 17. januar 1977, str. 4.

³⁶ Samoprispevek I, *Naša komuna*, 15. julij 1976, str. 7.

³⁷ Namesto uvodnika, *Naša komuna*, oktober 1971, str. 1.

³⁸ Sledil je še samoprispevek III leta 1981, samoprispevek IV pa je bil leta 1986 zavržen, saj ljudje zaradi težav in neučinkovitosti gradnje v ta način financiranja očitno niso več verjeli.

³⁹ Poročilo o izvajanju programa, *Naša komuna*, 6. oktober 1977, str. 6.

⁴⁰ Niz težav v pripravljalni fazi, *Naša komuna*, 6. julij 1978, str. 5.

⁴¹ Nič novega pri uresničevanju programa II., *Naša komuna*, 2. oktober 1978, str. 3.

*Naselje nizkih stanovanjskih hiš v Murglah, marec 1978
(foto: Miško Kranjec; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).*

stih krajevnih skupnostih, ki zelenih objektov še niso imele zgrajenih.

Reševanje stanovanjskega vprašanja

Rast števila prebivalcev je pomenila tudi večjo potrebo po stanovanjih. V mestnem delu občine je močno primanjkovalo stanovanj in opazne so pritožbe, da je gradnja novih stanovanj prepočasna.⁴² Krivce za to so iskali med drugim pri gradbenih podjetjih, ki so dobila zemljišča, pa na njih ne gradijo. Želja oblasti so bile predvsem nove, socialistično oblikovane urbane soseske. Stanovanjska gradnja v Ljubljani je bila najintenzivnejša prav v desetletju od 1971 do 1980. Novi bloki so v Občini Ljubljana Vič - Rudnik rasli ob Tržaški cesti (soseska Bonifacija), ob Jamovi cesti ali na Koleziji. V sedemdesetih letih je nastal tudi urbanistični načrt za Trnovo, ki je predvideval rušitev starih hiš in gradnjo stolpnic ter enodružinskih hiš. Načrt je naletel na odpor domačinov, vendar je bil z nekaterimi kompromisi vseeno sprejet, njegov rezultat pa je bila sprememba nekdanj bolj ruralne podobe tega dela mesta v urbano krajino, kjer so

se med stolpnice vrivale stare kmetije.⁴³ Sosesko so začeli graditi šele leta 1980, saj je od načrtov do gradnje praviloma preteklo več let.⁴⁴ V *Naši Komuni* so v enem od člankov zapisali: »Ker preteče od začetka priprave na gradnjo neke stanovanjske soseske kar sedem let, je zelo pomembno, kdaj se priprave začnejo.«⁴⁵

Nedaleč od Trnovega pa je rasla popolnoma drugačna soseska stanovanjskih hiš v Murglah, v zelenem in mirnem, od prometa ločenem okolju, kar je kasneje postala poglavitna kakovost naselja.⁴⁶ Bolj kot stolpnice so v mestnem delu Občine Ljubljana Vič - Rudnik prevladovali predeli z individualnimi hišami. Poleg Murgel so večje soseske z individualnimi hišami rasle tudi v drugih delih Trnovega, na Vrhovcih in Brdu, na Kozarjah, v naselju Vinterca, med Dolenjsko in Jurčkovo cesto ter ob Ižanski cesti. Nove soseske pa so hitro rasle tudi v večjih primestnih krajih. Lastna hiša je dejansko postajala čedalje bolj zaželena oblika stanovanja.⁴⁷ Predvsem pa je bila za večino ljudi to edina možnost za rešitev stanovanjskega vprašanja, saj vsi prebivalci niso imeli enakih možnosti za nakup ali pridobitev stanovanja. Do družbenih stanovanj, ki so bila dostopna pred-

⁴² Pomanjkanje stanovanj v Ljubljani se je vlekle že od konca druge svetovne vojne. V prvem desetletju po vojni je država pridobivanje stanovanj urejala s centralistično politiko. V petdesetih letih so se v stanovanjsko politiko vključile delovne organizacije, ki so začele graditi za svoje zaposlene, saj država ni več mogla sama reševati pomanjkanja stanovanj. Pojavili so se tudi prvi stanovanjski krediti. Po letu 1965 je stanovanjska reforma omogočila, da je začela gradnja zasebnih stanovanj oziroma hiš naraščati. Banke so prevzele komercialna stanovanjska posojila, podjetja so nudila ugodna posojila in stanovanja svojim zaposlenim, gradbena podjetja pa so začela stanovanja tudi prosto prodajati. Gl. Rendla, Stanovanjska politika, str. 211–216.

⁴³ Aplenc, To Develop, str. 7–22.

⁴⁴ Dograjena je bila v sredini osemdesetih let 20. stoletja.

⁴⁵ Ali se bodo stanovanjski načrti uresničili?, *Naša komuna*, 2. november 1983, str. 5.

⁴⁶ Sosesko sta zasnovala arhitekta France in Marta Ivanjšek. Zgrajena je bila med letoma 1965 in 1980 (nekateri deli so bili dodani še kasneje) v različnih fazah: začetne manjše pritlične montažne hiše (1965–1970), pritlične zidane hiše (1970–1980), kasneje pa so dodali še mansardne hiše.

⁴⁷ Rendla, Stanovanjska politika, str. 221. To sta ugotavljala že Ivanjšekova. V šestdesetih letih sta izvedla prve raziskave o stanju in razvoju stanovanjske arhitekture ter o bivanjskih navadah ljudi. Pri tem sta med drugim ugotovila, da si kljub prevladujoči gradnji blokov večina ljudi želi živeti v hiši z vrtom.

vsem preko delovnih organizacij in občinskih skladov solidarnostnih stanovanj, je imel dostop manjši delež prebivalstva, od katerih so imele prednost višje statusne skupine in prebivalci mest.⁴⁸ Iz poročil v *Naši komuni* lahko izvemo, da je leta 1976 na drugem natečaju za dodelitev družbenih najemnih stanovanj iz sredstev solidarnostnega sklada, ki ga je razpisala samoupravna stanovanjska skupnost občine, vseh 313 prosilcev dobilo stanovanje. Od tega je bilo 215 delavcev z nizkimi dohodki, 47 mladih družin ter 51 invalidov, upokojencev in ostalih upravičencev do stalne družbene pomoči. Leta 1978 na tretjem natečaju pa je od 156 prosilcev 114 dobilo stanovanja, o strukturi prosilcev ne pišejo.⁴⁹ Kako so se stanovanja delila delavcem, iz teh poročil žal ne izvemo veliko. Ob rušenju barakarskega naselja na Koleziji so v *Naši komuni* na primer zapisali le, da bodo tam zrasla stanovanja iz sredstev solidarnostnega sklada. Ko sta bila dva bloka zgrajena, pa izvemo, da so bila stanovanja namenjena delavcem Tobačne tovarne Ljubljana in Komunalnega podjetja Vič, ki sta financirala gradnjo.⁵⁰

Lažje kot stanovanje je bilo dobiti ugodna posojila za gradnjo, ki so jih posamezniki dobili preko delovnih organizacij. Le-ta so omogočila večji razmah gradnje v sedemdesetih letih. Gradnja hiš je kljub temu potekala počasi, saj je primanjkovalo gradbenega materiala in se je dejansko gradilo, ko je bilo mogoče priti do surovin, večinoma več let. Poleg posojil so posamezniki koristili še zasebna sredstva, ki pa niso vključevala le denarnih virov, temveč pogosto tudi druge vire, v prvi vrsti lastno delo ter pomoč s strani sorodnikov in socialne okolice ali naturalne vire, kot so zemljišče in gradbeni material. Samogradnja pa je bil tisti način gradnje, ki je ta način financiranja omogočal v največji meri in ki je pri individualnih gradnjah dejansko tudi prevladoval.⁵¹

Tudi če so bila sredstva na voljo, se je lahko zataknilo pri formalnostih. Pogosto zasledimo pritožbe zaradi predolgega čakanja na gradbeno dokumentacijo in neurejenih zazidalnih načrtov: »Z možem gradiva hišo na Rudniku, v naselju imenovanem Vintarča. Zemljo sva kupila že pred 5 leti, potem sva se kmalu začela zanimati za dokumente, ki jih še vedno vse do danes niso uredili. Lani aprila t. j. 1972 je Ljubljanski urbanistični zavod zagotovo obljubil, da dobimo lokacijsko dovoljenje, toda po enem letu vsakotedenskega vprašanja je ostalo le pri obljubah. Izgovarja se na sanitarno inšpekcijo, drugič na občino Vič – Rudnik oziroma na komunalno podjetje Vič, menda ni finančnih sredstev. [...]

*Zaradi neurejenih dokumentov ne moreva koristiti posojila, ki bi ga nudili podjetji, pri katerih sva zaposlena, kajti z lastnimi sredstvi gradnja le počasi napreduje,*⁵² je potožila bralka *Naše komune*. Mnogi so gradili kljub temu, da dokumentacije niso imeli. Posledica je bila, da je bilo od začetka sedemdesetih let čedalje več črnih gradenj. Od vseh ljubljanskih občin je imela s tem veliko težav prav Občina Ljubljana Vič – Rudnik: »Naša občina je po številu črnih stanovanjskih objektov (949) na drugem mestu med petimi ljubljanskimi občinami, tesno za Šiško. Nekaj manj je pri nas evidentiranih črnih garaž (175), tako da smo tu na tretjem mestu. Krepko pa prednjačimo po številu 'ostalih' črnih gradenj (231), kamor sodijo tako barake kot črno zgrajene tovarne,⁵³ so leta 1972 zapisali v *Naši komuni*. V istem članku so dodali, da je bila Občina Ljubljana Vič – Rudnik najuspešnejša pri izvršbah za rušenje oziroma ustavitve gradnje, toda od leta 1967 do 1971 so jih opravili le 64, kar je manj kot pet odstotkov zgoraj naštetih objektov.⁵⁴ Leta 1975 je bilo v celotni občini okoli 1600 črnih gradenj, predvsem na področjih Jurčkove poti, Rakove Jelše in Kozarij.⁵⁵

S pojavom črnih gradenj so se srečevali v mestu in na podeželju. Iz člankov je razbrati, da so oblasti videle ta pojav kot težavo in so ga skušale rešiti, vendar kljub načrtom, ki so jih sprejele, stanja niso uspeli izboljšati.⁵⁶ Črne gradnje so nastajale zaradi različnih vzrokov: zaradi želje po rešitvi stanovanjskega vprašanja, manjših stroškov take gradnje, težav pri pridobivanju gradbenih dovoljenj, nezazidljivosti parcel. Največkrat poročajo, da so imeli težave s pridobivanjem dovoljenj. Na Kozarjah so se že v začetku sedemdesetih let pritoževali, da »je lokacijsko dovoljenje v hitrem času dobiti pravi čudež. Na občini namreč še nimajo izdelane točne trase nove hitre ceste in njenih priključkov, zato morajo vloge dolgo čakati. Tak graditelj se tega naveliča in prične graditi na črno. Ko je hiša pod streho, mu je ne moremo podreti, tista kazen, če jo plača, pa je cenejša kot komunalne takse. Ukrepov inšpekcije ni opaziti. Ti črnograditelji potem pritiskajo na nas, da uredimo komunalne naprave, za katere pa oni niso plačali nič. Včasih gre pri tem za cele črne ulice.«⁵⁷ Občinsko glasilo nas seznanja s problematiko črnih gradenj iz vseh predelov občine. Iz bolj podeželske Dobrove so sredi sedemdesetih let na primer poročali, da imajo 160 črnih gradenj, predvsem zaradi prepočasnega urejanja zazidalnih načrtov in prevelike želje ljudi, da bi gradili. To je povzročilo tudi, da so se prodajala zemljišča, ki niso bila zazidljiva. »Motiv črnograditeljev, da

⁴⁸ Srna Mandič je v osemdesetih letih ugotavljala, da je politika distribucije družbenih stanovanj omogočala prednost višjim statusnim skupinam in prebivalcem mest. Dostop do družbenih stanovanj je bil predvsem omogočen kot ugodnost iz zaposlitve, v manjši meri pa preko solidarnostnih skladov. Gl. Mandič, O distribuciji, str. 59–71.

⁴⁹ Veliki plani – majhna stanovanja, *Naša komuna*, 19. oktober 1982, str. 3.

⁵⁰ Stanovanja za delavce, *Naša komuna*, 24. november 1975, str. 4.

⁵¹ Mandič, O distribuciji, str. 63.

⁵² Zazidava Vintarce, *Naša komuna*, 26. junij 1972, str. 12.

⁵³ Iz leta v leto bolj črna Ljubljana, *Naša komuna*, 25. september 1972, str. 3.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Vič je bil rezervat, ki ga šele sedaj »odkrivajo«, *Naša komuna*, 4. april 1977, str. 11.

⁵⁶ Leta 1971 so na primer sprejeli *Zakon o začasni prepovedi prometa z zemljišči*, s čimer so hoteli zaustaviti prodajo zemlje, vendar tudi to ni ustavilo črnih gradenj.

⁵⁷ Otroci brez šole in vrtcev, *Naša komuna*, junij 1971, str. 5.

se odločijo za nezakonito gradnjo, pa je tudi to, da se želijo na tak način vsaj v začetku otresti nemajhnih davčatev. Zato nastajajo potem posebni problemi, posebej zara-
di izgradnje infrastrukture. Tu nastanejo problemi cest, otroškega varstva in trgovin,«⁵⁸ so še dodali. Podobno je bilo v Tomišlju, za katerega lahko preberemo, da je šlo predvsem za vprašanje urbanističnega načrta. Ko so ga dobili, so pričakovali, da se bodo težave uredile: »Pri nas gre predvsem za gradnje, ko si hoče sin postaviti poleg rojstne hiše na vrtu še svojo. Sedaj imamo to urejeno in ne bo več potrebe po črnih gradnjah. Črnih gradenj imamo 12 in vsem bi lahko dovolili priključiti elektriko in vse bi bilo mogoče legalizirati.«⁵⁹ Tudi na Lavrici je bila večina črnih gradenj posledica težav s pridobivanjem dovoljenj: »Imamo 120 črnih gradenj, ker pač dovoljenj ni bilo mogoče dobiti, so ljudje enostavno gradili. Številni niso niti zemlje prepisali. Polovica črnograditeljev je brez elektrike, kuhajo na drva, tisti, ki imajo blizu legalno zgrajene hiše so si od tam speljali elektriko.«⁶⁰ Pri tem so se potožili, da je preprečevanje črnih gradenj pogosto odvisno od sosedov, ki so tako gradnjo prijavili inšpekciji.

Mnogo črnih gradenj so tolerirali oziroma jih skušali legalizirati. Velika težava za občino pa so bile črne gradnje, ki so zrastle na manj urbaniziranih območjih na obrobju mesta. Reševanje stanovanjskega vprašanja s črnimi gradnjami je ponekod pripeljalo do celotnih naselij. Do tega naj bi prihajalo zaradi neučinkovitega stanovanjskega sistema in urbanega planiranja ter zaradi slabih razmer na trgu najemniških stanovanj.⁶¹ Pogosto so tam gradili migranti iz drugih jugoslovanskih republik. Kljub identifikaciji težave niso našli prave rešitve za njeno sanacijo oziroma za omejitve novih črnih gradenj. Leta 1972 so podrli barakarsko naselje na Cesti v mestni log 64, ki je bilo znano pod imenom Harlem.⁶² Takrat je tam živelo preko dvesto ljudi.⁶³ Leta 1974 so podrli barake na območju tako imenovanega Ljubljanskega festivala na Koleziji. Barakarsko naselje, kjer je živelo štirideset družin, je nastalo na zemljišču propadlega podjetja Tehnograd.⁶⁴ Kasneje je v občini ostalo še

Otroci pred črnimi gradnjami na Rakovi Jelši, marec 1978 (foto: Miško Kranjec; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

nekaj posamičnih barak, predvsem na Cesti dveh cesarjev. Določena naselja so ostala in so jih kasneje poskušali legalizirati, na primer na Rakovi Jelši. Pri tem je videti, da so se oblasti zavedale socialnih težav, ki so izvirale iz neprimernih stanovanjskih razmer.

Poleg individualnih hiš so se čedalje bolj gradili tudi vikendi. Na slikovitih področjih kot so Iški vintgar, Golo ali hribovito zaledje Horjula so si bolje situirani prebivalci ali družbenopolitični delavci gradili svoja zavetja v naravi. Pogosto so bili tudi ti objekti grajeni na črno. Preberemo lahko, da si je eno prvih takih hiš na Golem na črno zgradil »pravnik visokega ranga.«⁶⁵ V istem članku so poročali, da se lastniki vikendov lepo vključujejo v okolje, in tudi vaščani naj bi jih sprejeli, »saj prinašajo v njihovo vas utrip sodobnega življenja, pa tudi praktični momenti so tu, mogoče je kaj prodati, prisesti na poti ali pa pričakujejo podporo, ko se potegujejo za ureditev poti in druge potrebe.«⁶⁶

Reševanje vprašanj komunalne in druge infrastrukture

Zaradi hitre in mnogokrat nenačrtovane rasti novih sosesk se je pojavljala vrsta urbanističnih in komunalnih težav. Kanalizacija, vodovod, elektrika, ceste ter že prej omenjene šole in vrtci so bili mesečno prisotni v občinskem glasilu. V sredini sedemdesetih let lahko na primer preberemo, kako je rasla Brezovica in s kakšnimi težavami so se srečevali: »Preden

⁵⁸ Šola – središče življenja, *Naša komuna*, 19. april 1976, str. 3.

⁵⁹ Krajevna skupnost udarnikov, *Naša komuna*, 6. december 1977, str. 5.

⁶⁰ Petrolejke in sveče na Lavrici, *Naša komuna*, 5. april 1976, str. 7.

⁶¹ Filipović, Stanovanjski vidik, str. 100.

⁶² Naselje je stalo več kot petnajst let. Nekaj dni za tem, ko so ga porušili, je preostanek še pogorel. Petintrideset družin se je preselilo v stanovanja v dveh zasilnih montažnih hišah, ki so jih pred tem v ta namen postavili v bližini starega naselja. Gl. »Harlem« danes in nikoli več, *Naša komuna*, 26. junij 1972, str. 4. Večina družin se je sčasoma odselila v družbena stanovanja, v letu 1977 pa je tam še vedno živelo kar nekaj družin. Gl. Vič je bil rezervat, ki ga šele sedaj »odkrivajo«, *Naša komuna*, 4. april 1977, str. 11.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Gradili bomo nova solidarnostna stanovanja, *Naša komuna*, 10. marec 1974, str. 4; »Festival« gre po gobě, Barakarsko naselje se bo moralo umakniti usmerjeni gradnji, *Naša komuna*, 22. april 1974, str. 4.

⁶⁵ Vikendi na Visokem, *Naša komuna*, 27. marec 1972, str. 4.

⁶⁶ Prav tam.

so se začeli naseljevati novi prebivalci je bilo le kakih 80 hiš, danes pa je to naselje s 1500 prebivalci. [...] Doslej v glavnem dolgo naselje ob Tržaški cesti se širi in v bodočnosti bodo tu tudi vedno več gradili. Seveda pa bo to mogoče šele, ko bodo sprejeti zazidalni načrti. Že sedaj je veliko priseljenih, vendar so problemi z urbanizacijo, ki ni načrtna. Zaradi tega prihaja tudi do težav pri gradnji komunalne infrastrukture.«⁶⁷ Podobno je veljalo tudi za druge primestne kraje. Iz krajevne skupnosti Dobrova so poročali, da se imajo še vedno za podeželsko krajevno skupnost, čeprav večina prebivalcev dela v Ljubljani. »Ljudje se v našo KS nenehno doseljujejo, tako tisti, ki bežijo iz mesta kot tudi tisti, ki se približujejo mestu in prihajajo iz oddaljenih krajev Polhograjskih Dolomitov,« so dodali.⁶⁸ Pri tem so potarnali nad težavami, tudi zaradi tako imenovanega mešanja prebivalstva, kot so se sami izrazili. Staroselci so pri novih priseljencih videli predvsem to, da se v prvi vrsti ukvarjajo z reševanjem svojih eksistenčnih problemov ter se ne vključujejo preveč aktivno v življenje skupnosti.⁶⁹

V Naši komuni lahko preberemo, da so občani sami na občinskem nivoju največjo težo pripisali neurejenemu prometu, pomanjkanju kapacitet v otroškem varstvu in onesnaženosti naselij. V okviru krajevnega okolja pa so na drugo in tretje mesto prišli komunalni problemi in preskrba prebivalstva.⁷⁰ Težave so se pojavljale skozi celotno obravnavano desetletje. »Načrtna in nenačrtna zazidava zemljišč v naselju Dobrova je povzročila nevarno stanje glede odvoda fekalij in meteornih voda,«⁷¹ so zapisali v letu 1971. »Naselje Škofljica se razvija v moderno stanovanjsko naselje, vendar ga pri njegovi rasti pestijo številni problemi. Vprašanja, ki jim [...] posvečajo največ pozornosti, so vprašanja izgradnje objektov komunalne infrastrukture in objektov družbenega standarda,«⁷² pa lahko preberemo pet let kasneje. Komunalna infrastruktura je zajemala oskrbo z vodo, odvajanje odpadnih in meteornih voda, ustrezno električno omrežje in urejenost cest. Pod objekti družbenega standarda so bili mišljeni predvsem vrtci in šole, zraven pa so sodili še zdravstveni domovi ali domovi za ostarele.

Marsikateri kraji na podeželju so bili še konec sedemdesetih let brez primerno urejenih cest in brez kanalizacije, nekje tudi brez vodovoda in elektrike. »Prebivalci vasi Kremenice in Dobravica skoraj nimajo pitne vode. Ob nekaterih hišah so vodnjaki v zelo slabem stanju in predstavljajo stalno nevarnost za okužitev. Zaradi tega so pripravljene prispevati preko milijon starih dinarjev in prostovoljno delo, samo da bi prišli do

zdrave vode,«⁷³ lahko preberemo v Naši komuni. Iz drugih krajev, kjer so bila vodovodna omrežja zgrajena, pa poročajo o njihovi zastarelosti. Na podeželju so bile tudi težave z električnim omrežjem, ali elektrike sploh ni bilo, ali pa je bila napeljava prešibka za naraščajoče potrebe. Beremo lahko o naslednjih težavah: »Električno napeljavajo so v Vnanjih goricah zgradili 1938. leta in se je na električne vode priključilo le nekaj bogatejših kmetov. Odtlej do danes se je število priključkov potisočilo, zračni žični vodi pa so ostali isti. Ob konicah so tako letos namesto 220 voltov namerili le še 88 V. To pa je tako zelo nizka napetost, da ni bilo mogoče več poslušati niti radia niti televizije niti niso delali gospodinjinski aparati.«⁷⁴ Podobno je bilo nekaj let kasneje na Lavrici. »Električna napetost je pri nas tako slaba, da pralni stroji perejo le ponoči, ko je manj porabnikov,«⁷⁵ so se pritoževali. Tudi Kozarje, ki so bile predmestje Ljubljane, so se srečevale z istimi težavami, kjer stari transformatorji »ne zmorejo zadostiti zahtevam množice novih hiš, ki imajo vse opremljeno z množico aparatov. Prebivalci večkrat lahko le radio poslušajo, ker je za televizor tok prešibek, pralni stroj se ne vrtil itn. Mnoga dela morajo tako opravljati pozno ponoči, ko je tok močnejši.«⁷⁶

Vprašanja o komunalni neurejenosti so pogosto spremljala pojav črnih gradenj. V krajevni skupnosti Brezovica so se na primer pritoževali, da so te gradnje »seveda brez elektrike, ker jim je ne smejo priključiti. To rešujejo s 'sposojanjem' elektrike pri sosedih [...] KS je dovolila na svojo roko priključitev na vodovod, ker ne moremo pustiti otrok brez vode in tudi vrsta drugih socialnih problemov bi bila.«⁷⁷ Za marsikateri predel občine lahko preberemo, da so nenačrtovane gradnje prinesle pomanjkanje druge infrastrukture, od cest do trgovin in šol. »Na območju Kozarij, kjer je predvidena gradnja največje ljubljanske soseke s približno osem tisoč stanovanji, se že dalj časa pojavljajo črne gradnje. Po nepreverjenih podatkih se giblje število teh gradenj med tristo in štiristo. Kozarje so komunalno neurejen predel naše občine, kanalizacija je pomanjkljiva, urejenega cestnega omrežja skorajda ni, tri tisoč občanov, kolikor jih tukaj prebiva, hodi nakupovat v eno samo trgovino.«⁷⁸

Naslednja težava so bile ceste, ki so bile tako v mestu kot na podeželju pogosto neurejene oziroma neprimerne za naraščajoči promet. V mestu so ceste in mostovi postajali preozki, zato so začeli načrtovati nove in širše vpadnice. Tržaška cesta, ena od dveh glavnih vpadnic v občini, ki je bila razširjena in nekoliko modernizirana konec štiridesetih let in v za-

⁶⁷ Uspešna prizadevanja za enotnost, *Naša komuna*, 13. maj 1976, str. 7.

⁶⁸ Šola – središče življenja, *Naša komuna*, 19. april 1976, str. 3.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Mnenja občanov o problemih Ljubljane, *Naša komuna*, 7. oktober 1976, str. 8.

⁷¹ KS Dobrova, *Naša komuna*, februar 1971, str. 5.

⁷² Želje po večjem gospodarskem razvoju krajevne skupnosti, *Naša komuna*, 7. oktober 1976, str. 4.

⁷³ KS Ig, *Naša komuna*, februar 1971, str. 5.

⁷⁴ Vnanje gorice – 20 milijonov samoprispjevka, *Naša komuna*, junij 1971, str. 4.

⁷⁵ Petrolejke in sveče na Lavrici, *Naša komuna*, 5. april 1976, str. 7.

⁷⁶ Otroci brez šole in vrtcev, *Naša komuna*, junij 1971, str. 5.

⁷⁷ Uspešna prizadevanja za enotnost, *Naša komuna*, 13. maj 1976, str. 7.

⁷⁸ Prva rušenja, *Naša komuna*, julij–avgust 1971, str. 6.

Zgoščen promet na starem Karloškem mostu, na levi pa je vidno, kako napreduje gradnja novega mostu, junij 1977 (foto: Marjan Ciglič; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

četku petdesetih let, je v sedemdesetih letih komaj zmogla zadostiti potrebam rastočega avtomobilskega prometa.⁷⁹ Zgovorni so statistični podatki o povečanju prometa. V občinskem glasilu lahko preberemo: »Leta 1961 smo imeli v petih ljubljanskih občinah registriranih le 7.780 osebnih motornih vozil, ob koncu lanskega leta⁸⁰ pa že 64.337 ali za 727 odstotkov več. [...] V Ljubljani prodamo letno 7 do 10 tisoč osebnih motornih vozil in jih registriramo na novo v ljubljanskih občinah 3 do 5 tisoč.«⁸¹ Leta 1976 so začeli graditi novi Karlovški most, saj je obstoječi postajal pretesen za promet. »Razen tega je poleg še križišče Dolenjske ceste z železniško progo, kadar se tu zapro zapornice, se nabere kolona tja do Šmarja Sap, na drugi strani pa se dušijo avtomobilisti v grajskem predoru,«⁸² so slikovito opisali prometno situacijo v *Naši komuni*. Razbremenitve so načrtovali tudi v mestu, saj so želeli povezati vpadnice oziroma posamezne ljubljanske občine, da ne bi promet po nepotrebnem potekal preko centra. Leta 1978 so začeli graditi »novo Prešernovo« cesto, danes Bleiweisovo, s katero so želeli povezati Vič in Šiško. Konec sedemdesetih let je bila Ljubljana že močno prometno obremenjena, deloma zaradi povečanega prometa z osebnimi avtomobili, deloma pa zaradi tovarnega prometa, ki je moral skozi Ljubljano, saj druge ustrezne poti ni bilo. Avtocestni križ se je že gradil in v tem času so začeli načrtovati tudi gradnjo obvoznice okoli Ljubljane, ki naj bi razbremenila promet. Leta 1979 se je začela gradnja zahodne obvoznice, od Kozarj proti izvozu na Celovško, v prihodnjih letih pa

so načrtovali še začetek gradnje južne obvoznice. Kot zanimivost, v občinskem glasilu so ob tem zapisali, da so vsi »že navajeni tega, da se rokov gradbinci ne držijo, da so časovni premiki neobhodni, da so prisotne zamude in da začnemo graditi kasneje.«⁸³ Južni del obvoznice so nekoliko prestavili, da bi se izognili rušenju črnih gradenj na Kozarjah in na Rakovi Jelši. Pri tem so načrtovali, da bodo na tem področju legalizirali okoli 700 črnih gradenj in jih komunalno uredili.⁸⁴

Na podeželju je urejanje cest potekalo počasi. V Želimljah so se, na primer, za popravilo in razširitev ceste leta 1973 odločili zbirati po dva odstotka samoprispevka za pet let. Sredstva so zadoščala za počasno obnovo in načrtovali so, da bo cesta asfaltirana do leta 1985, torej da bodo za dokončno ureditev porabili več kot deset let.⁸⁵ Pogosto poročajo o asfaltiranju majhnih, manj kot kilometer dolgih odsekov, ki so večinoma nastali z udarniškim delom. V občinskem glasilu je veliko poročil o podobnih projektih za vse kraje, večje ali manjše. Seveda tak način financiranja ni bil tipičen le za podeželje, ampak so si z njim pomagale tudi mestne krajevne skupnosti. Poleg tega infrastruktura ni bila nezadostna le na podeželju, temveč tudi v mestu. Iz Rožne doline so poročali: »Morda se čudno sliši, vendar je res, da se tudi Rožna dolina, kot izrazito mestna krajevna skupnost srečuje s komunalnimi problemi. Največji problem predstavlja kanalizacija, ki je ponekod zastarela, druga pa, kar je še slabše, je sploh ni.«⁸⁶ Zanimivo je, da so se

⁷⁹ V štiripasovnico so jo razširili šele v začetku osemdesetih let. Gl. Hudolin, Tržaška cesta, str. 57–58.

⁸⁰ Mišljeno je leto 1975.

⁸¹ Bo mesto končno zadihalo?, *Naša komuna*, 5. april 1976, str. 8.

⁸² Gradnja novega Karloškega mostu se začinja, *Naša komuna*, 15. julij 1976, str. 8.

⁸³ Gradnja prezgodnja za nekaj let, *Naša komuna*, 4. september 1978, str. 6.

⁸⁴ Prav tam, str. 7.

⁸⁵ Pozabljene in odrezane Želimlje napredujejo, *Naša komuna*, 8. junij 1977, str. 6.

⁸⁶ Uspehi in problemi v naselju zelenja, *Naša komuna*, 17. januar 1977, str. 4.

*Urejanje križišča Tržaške, Aškerčeve in Prešernove ceste, junij 1979
(foto: Marjan Ciglič; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).*

ponekod tudi ceste gradile na črno, kot je za glasilo pojasnil načelnik inšpekcijske službe: »Na občini Vič - Rudnik je bilo tako v zadnjem času zgrajenih kar 19 cest na črno. Ceste so gradili z blagoslovom občine. Take ceste so dostikrat slabo grajene in nastanejo zaradi tega kasnejše težave. [...] Z občino Vič - Rudnik smo prišli do tihlega sporazuma, da črno zgrajenih cest ne bomo preganjali, ker je občina brez denarja in dejansko ne more iz finančnih težav.«⁸⁷

V mestu so se pritoževali tudi zaradi neurejenih pločnikov in pomanjkanja zelenih površin, pogrešali so garažne hiše ter urejen mestni potniški promet. Še huje je bilo s primestnim potniškim prometom, nad katerim so se bralci *Naše komune* pogosto pritoževali. Iz Vnanjih Goric so na primer poročali, da je bila na avtobusih gneča, avtobusne povezave pa »neugodne zlasti ob večernem času.«⁸⁸ »Premalo je avtobusnih zvez, njih razporeditev pa je zelo slaba. Od nas se vozi 400 ljudi dnevno v Ljubljano, iz Iga pa še nekaj več. Za vse to pa je le nekaj avtobusov, ki vozijo tako, da morajo tisti, ki gredo na delo, čakati v Ljubljani dve uri, ali pa zamuditi eno uro. Avtobusi pa so polni kot da bi spravili v škatlico vžigalic namesto petdeset sto šibic,«⁸⁹ pa so se slikovito izrazili prebivalci Tomišlja.

Vse našteje težave so se reševale počasi. Občani so morali za izgradnjo infrastrukture veliko prispevati sami, v denarju in v delu. Včasih je pri delu prišla na pomoč celo vojska ali mladinske delovne brigade. Občina je prispevala določen delež v denarju, pogo-

sto so ga prispevale tudi lokalne delovne organizacije. Ko so leta 1976 na Robu dograjevali manjkajoče vodovodno omrežje, so zapisali: »Ta denar so poleg krajevne skupnosti Rob iz KS Velike Lašče prispevali še občinska skupščina, GG - Uprava Velike Lašče, Kmetijska zadruga Velike Lašče in pa seveda občani sami. Njihov delež je bil precejšen, saj je povprečno vsak krajan prispeval 5 do deset tisoč dinarjev in sto do stopetdeset delovnih ur.«⁹⁰ Posebno razkošje je bil telefon, ki si ga je želelo vse več ljudi, vendar so bile možnosti za prikljop priključka zelo slabe. Poleg tega, da so prebivalci morali sami kopati jarko in polagati kable, je bilo priključkov zelo malo.

Zaključek

Obdobje od sredine šestdesetih let do druge polovice sedemdesetih let velja za zlato dobo jugoslovanskega socializma, ko se je uveljavil način življenja, ki se ga mnogi spominjajo še danes. Kljub nestabilnemu gospodarstvu in trši politični liniji so sedemdeseta leta, ki jih obravnavam v pričujočem prispevku, za prebivalce prinesla dvig življenjske ravni in novo kakovost življenja. Tudi kraji v Občini Ljubljana Vič - Rudnik so se hitro razvijali in rasli. V tem kontekstu so bile analizirane in predstavljene možnosti za izgradnjo hiš, objektov družbenega standarda in komunalne infrastrukture. Kljub temu da se ljudje danes pogosto z nostalgijo spominjajo možnosti za gradnjo lastne hiše ali pridobitev stanovanja oziroma velikega števila novo odprtih šol in vrtcev, podatki kažejo, da so vsi ti gradbeni projekti potekali počasi, s postopnim zbiranjem finančnih sredstev in pogo-

⁸⁷ Še enkrat: pogled z mestnega nivoja, *Naša komuna*, oktober 1971, str. 3.

⁸⁸ Poudarek komunalnemu razvoju, *Naša komuna*, 8. februar 1977, str. 3.

⁸⁹ Krajevna skupnost udarnikov, *Naša komuna*, 6. december 1977, str. 5.

⁹⁰ Nov vodovod, *Naša komuna*, 6. september 1976, str. 5.

sto z vložkom lastnega dela. *Naša komuna* je beležila vse dosežke urbanizacije in modernizacije, ki so hitro prinesle spremembe v urbani in podeželski prostor. Velikokrat so z navdušenjem poročali, kako se razvijajo posamezni kraji oziroma krajevne skupnosti.

Povečana aktivnost na področju individualne gradnje je bila izrazita, gradile so se hiše in vikendi. Za pridobitev stanovanja vse skupine prebivalstva niso imele enakih možnosti, medtem ko so bili krediti za gradnjo preko delovnih organizacij zelo ugodni in lažje dostopni. Kljub temu je gradnja potekala počasi zaradi pomanjkanja gradbenega materiala, zapletov pri pridobivanju dovoljenj ali pomanjkanja finančnih sredstev. Posamezniki so gradili po več let, mnogokrat ob pomoči družinskih članov in prijateljev. To jim je omogočala samogradnja, ki je bila prevladujoči način reševanja stanovanjskega problema pri individualnih gradnjah. Gradili so, ko so uspeli dobiti material, da so prišli do njega, so morali biti pogosto iznajdljivi. Iznajdljivi pa so morali biti tudi takrat, ko se je zataknilo pri pridobivanju dovoljenj. Mnogi so gradili na črno, bodisi ker niso uspeli dobiti dovoljenj ali ker so se tako izognili dajtvam in prispevkom. Čeprav se je občina sama borila proti individualnim črnim gradnjam, lahko preberemo, da jih je pogosto tolerirala in jih v končni fazi tudi legalizirala. Moteči so bili le nekateri predeli s celimi soseskami črnih gradenj. Ko so bile hiše in vikendi postavljeni, so jih občani želeli komunalno urediti, želeli so imeti urejen tudi cestni dostop. Z vsemi temi željami so se obračali na občino, od katere so pričakovali, da reši njihove težave. Seveda so pri tem aktivno pomagali tudi sami.

Tudi na področju gradnje objektov družbenega standarda je bilo živahno, a prav tako kot posamezniki se je s pomanjkanjem financ soočala tudi občina, ki je bila ob koncu desetletja med najslabše razvitimi občinami v Sloveniji. Finančne stiske je reševala tako, da je dodatno obremenila svoje občane in delovne organizacije z denarnim samopriskom. Beremo lahko, kako se je večina objektov, od vrtcev in šol do napeljave kanalizacije, vodovoda ali ureditve lokalnih cest financirala iz samopriskovka. Mnogokrat so občani pomagali tudi fizično, saj brez raznih udarniških akcij delo ne bi bilo opravljeno oziroma bi za to potrebovali še več denarja. »*Cesto smo udarniško popravljali, gasilski dom udarniško gradili, elektriko udarniško, kulturni dom bomo udarniško... Poleg tega dajo zastoj še les,*«⁹¹ so izpostavili prebivalci Tomišlja, podobno pa je bilo tudi v drugih krajih. Kljub omejitvam in počasnim spremembam lahko vendarle preko celotnega desetletja zaznavamo izboljšanje življenjskih pogojev in razvoj posameznih krajev v občini, pri čemer so imeli prednost mestni del občine ter večji podeželski kraji.

⁹¹ Krajevna skupnost udarnikov, *Naša komuna*, 6. december 1977, str. 5.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Naša Komuna, 1970–1983.

POPISI PREBIVALSTVA

Popis prebivalstva 1971, Statistični urad republike Slovenije, dostopno na http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971.asp (21. 3. 2014).

Popis prebivalstva 1981, Statistični urad republike Slovenije, dostopno na http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1981.asp (21. 3. 2014).

DRUGI TISKANI VIRI

Dogovor o temeljih družbenega plana občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985, Družbeni plan občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985 (Ljubljana: Skupščina občine Ljubljana Vič - Rudnik, 1981).

LITERATURA

Aplenc, Veronica E.: To Develop the Acceptably Modern: Slovenian Urban Landscape under Socialism: 1969–1982. *Traditiones, zbornik Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU*, 34, 2005, št. 2, str. 7–22.

Duda, Igor: Adriatic for All: Summer Holidays in Croatia. *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik). Washington: New Academia Publishing, 2010, str. 289–311.

Duda, Igor: *Pronađeno blagostanje: Svakodnevi život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.

Filipović, Maša: Stanovanjski vidik izključenosti migrantov v Sloveniji. *Annales, anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 15, 2005, št. 1, str. 97–110.

Hudolin, Gašper: Tržaška cesta. *Ljubljana med nostalgijo in sanjami, revija za domoznanske vsebine* 1, 2012, št. 2, str. 51–121.

Leskošek, Vesna: Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma. *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi* (ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarević). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 69–85.

Lorenčič, Aleksander: Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji: Oris dogajanja v luči izbranih kazalnikov. *Slovenija v Jugoslaviji* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 131–143.

Mandič, Srna: O distribuciji stanovanjskih virov v Sloveniji. *Družboslovne razprave* 3, 1986, št. 4, str. 59–71.

- Patterson, Patrick Hyder: *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2011.
- Petru, Duša: Družinsko življenje v Trnovem pred vojno in danes. *Problemi, revija za kulturo in družbena vprašanja* 20, 1982, št. 9–10, str. 71–82.
- Prinčič, Jože: Modernizacija in gospodarski razvoj Slovenije (1945–1991). *Podobe modernizacije: Poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 160–209.
- Pušnik, Maruša: Flirting with Television in Socialism: Ploretarian Morality and the Lust for Abundance. *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik). Washington: New Academia Publishing, 2010, str. 227–258.
- Rendla, Marta: Stanovanjska politika v socialističnem obdobju – vloga države in samoodgovornost. *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti* (ur. Andrej Studen). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 209–222.
- Rendla, Marta: Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma. *Med trgov in državo. Cikli in prelomi v zgodovini* (ur. Nina Vodopivec). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 111–141.
- Rendla, Marta: Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji. *Slovenija v Jugoslaviji* (ur. Zdenko Cepič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 171–199.
- Repe, Božo: »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«: Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse* 5, 1998, št. 2, str. 90–96.
- Vodopivec, Peter: *Od Poblinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Wallerstein, Immanuel: *Uvod v analizo svetovnih sistemov*. Ljubljana: Založba I*cf, 2006.

S U M M A R Y

Houses, kindergartens, schools, roads. Construction in the Municipality of Ljubljana Vič - Rudnik

The period from the mid-1960s to the second half of the 1970s is regarded as Yugoslavia's golden age, which ushered in a lifestyle that many still remember

today. Using the case of the Municipality of Ljubljana Vič - Rudnik, the paper presents and analyses a segment of the daily life in socialism that was related to individual and public housing construction. The authoress describes a variety of strategies that both individuals and the municipality employed in pursuing their set goals. The 1970s, which are presented in detail here, saw a rise in the standard of living and a new quality of life, in spite of the unstable economic situation and hardline politics. The aforementioned period saw a major boom in private and public construction activities. There were building sites everywhere – of houses, holiday cottages, schools, kindergartens, roads, and other municipal infrastructure.

Even though people tend to remember the 1970s with nostalgia, the data reveal that the construction was sluggish, due to the lack of funds and construction materials. Private housing construction projects took years and often required the assistance of family members and friends. Their completion was made possible with the self-build approach, which prevailed in individual housing. Many houses were built illegally, either due to difficulties in obtaining building permits or because it was less costly to avoid the payment of multiple permits. The municipality was faced with the lack of funding as well and addressed the problem by levying additional self-imposed contributions on its citizens and work organisations. Most constructions of the so-called social standard, ranging from kindergartens and schools to the installation of the sewerage and water distribution systems and the local road network, were funded through self-imposed contributions. Citizens would also contribute their labour, as many projects would have never been completed without volunteer efforts.

The paper mainly draws on the former municipal gazette *Naša komuna* [Our Commune], which diligently reported on the events and progress made around the municipality. Even though the articles were often concerned with current political developments, they provide an interesting reading material for a better understanding of the daily life during the period in question. Much like municipal gazettes today, this one, too, featured citizens' articles on the latest accomplishments in their localities, e.g., new roads, water distribution systems, sewerage, electrical installations, kindergartens and schools, cultural and sport activities, or difficulties facing them.

Jubilej

Jubilantka Anamarija (Anka) Vidovič-Miklavčič

V letu 2016 je kolegica dr. Anka Vidovič-Miklavčič praznovala lepo okroglo obletnico. Rodila se je 21. marca 1936 v Gornji Radgoni. Osnovno šolo in nižjo gimnazijo je obiskovala v Trzinu, nato pa se je šolanje nadaljevala na učiteljskišči, ki ga je v letih 1950–54 obiskovala v Ljubljani. Leta 1955 se je odločila za študij zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani in ga zaključila leta 1961. V letu 1964 se je zaposlila na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštitut za novejšo zgodovino). Od leta 1998 je znanstvena svetnica. Njena osnovna zadolžitev ob prihodu na inštitut je bilo pripravljane bibliografij. Zamudno delo, ki je bilo zelo potrebno in je zahtevalo veliko natančnosti, potrpežljivosti in preverjanja. Iz slovenskega časopisja je s Sonjo Reisp pripravila Bibliografijo člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do 1941 (*Knjižnica* 1969–71). Ob 20-letnici izhajanja *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* je pripravila izčrpno bibliografsko kazalo te revije (*Kronika* 20, 1973), naslednje leto pa je v *Kroniki* tako predstavila še njeno predhodnico *Kroniko slovenskih mest*. Pri reviji *Kronika* smo hvaležni za njeno delo. S sodelavkami Inštituta je pripravila obsežno delo Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem v slovenskih časnikih in časopisih od leta 1917 do 1941, ki je leta 1974 izšlo kot samostojna publikacija.

Svojo znanstveno pot je Anka, tako kot še marsikdo med zgodovinarji, začela z objavami predstavitev knjig ali pa z njihovimi ocenami v glasilu svoje domače hiše v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* ali pa v *Kroniki*. V *Kroniki* je bila zvesta dopisnica od leta 1969 do 1973, po tem letu je še občasno predstavila kakšno knjigo, ki je bila povezana z njenim znanstvenim delom. Pri izčrpnem predstavljanju knjig je prišla do veljave njena širša razgledanost in radovednost, saj je večkrat predstavila tudi opremljevalca knjige in avtorja slikovnega materiala.

V svojem znanstvenem delu se je najprej usmerila v preučevanje delovanja in organiziranosti železničarjev med drugo svetovno vojno, natančneje v času in prostoru Ljubljanske pokrajine. Poleg člankov, ki so obravnavali to problematiko, razstave in kataloga zanjo, ki ju je pripravila s sodelavci, je leta 1980 objavila monografijo *Slovenski železničarji pod italijan-*

sko okupacijo v Ljubljanski pokrajini. Za to obsežno in temeljito monografijo je leta 1980 prejela nagrado Vstaje slovenskega naroda. V desetletju od 1986 do 1996 je s številnimi članki in razpravami in nazadnje z doktorsko disertacijo obogatila naše vedenje o političnem prebujanju, razvoju, socialni strukturi, organiziranju in delovanju mladine v času med obema vojnama. Pritegnili so jo idejno politična vprašanja in problematika podmladka posameznih političnih strank tedanje dobe tako na levi kot na desni strani. S svojim delom je odgovorila na mnoga vprašanja, ki so bila slabo ali pa sploh ne obravnavana, hkrati pa je pred mlajše raziskovalce postavila vrsto vprašanj, na katera bo še treba poiskati odgovore. Njeno delo je rezultat skrbnega pregledovanja in raziskovanja tedanjih časopisov, arhivov in spominskega gradiva. Doktorska disertacija je nekoliko predelana in skraćena izšla leta 1994 kot monografija *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*.

Ob bogatem materialu, ki ga je nabrala, je ostalo še obilo snovi, ki jo je predstavljala v posameznih

razpravah tako v zgodovinskih revijah kot tudi na strokovnih sestankih in simpozijih. Sodelovala je na več pomembnih znanstvenih srečanjih zgodovinarjev doma in v tujini ter tam predstavljala svoja spoznanja o razmerah in dogajanju na slovenskem med obema svetovnima vojnama tako na idejnem kot na političnem področju, ki ju je vedno povezovala z gospodarskimi razmerami predstavljenega območja (skupnosti).

V *Kroniki* je objavila več razprav s to tematiko. Med njimi je tudi članek, ki se loteva zanimive teme, in sicer Kolodvorski misijon - društvo za varstvo deklet v Ljubljani (*Kronika*, 44, 1996, št. 1), v katerem obravnava dotlej prezrto problematiko in nakazuje možnosti za raziskavo in analize tedanje ljubljanske, slovenske in širše družbe, saj je misijon deloval še tudi v času druge svetovne vojne.

Po upokojitvi (1. septembra 1999) je nadaljevala z delom pri projektu *Slovenska novejša zgodovina* svo-

je matične ustanove Inštituta za novejšo zgodovino kot tudi pri *Enciklopediji Slovenije*, kjer je avtorica velikega števila gesel. Tako je predstavila organiziranost liberalne Zveze slovenskih kmetov, obravnavala Krekov pogled na združništvo in njegovo vlogo pri oblikovanju stanovskega gibanja absolventov kmetijskih šol. Poleg tega se je posvečala še zgodovinopisni predstavitvi slovenskih okrajev in občin v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno ter tako sestavljala podroben mozaik gospodarskih, idejnih, kulturnih, upravnih, političnih, socialnih, starostnih razmer v posameznih okrajih in občinah, kar bo dalo objektivno in zelo zanimivo sliko naše polpretekle zgodovine.¹

Sodelavci *Kronike* želimo Anki še veliko lepih sončnih dni.

Eva Holz

¹ Podrobnejša Ankina bibliografija je objavljena v: *Prispevki za novejšo zgodovino* 29, 1989, str. 157–161; *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, 1999, str. 251–257; *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, 2006, str. 128–130.

Ocene in poročila

Nadja Terčon: »Usidrali smo se na morje«. Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958. Piran: Pomorski muzej – Museo del mare »Sergej Mašera« Piran – Pirano, 2015, 397 strani.

Monografija je dopolnjena doktorska disertacija avtorice, obogatena s številnimi fotografijami, od katerih so mnoge tokrat prvič objavljene. Obsega več kot 397 strani, saj začetne strani s predgovori in kazalom niso oštevilčene. Avtorica je knjigo posvetila generaciji začetnikov povojnega slovenskega pomorstva in spominu na očeta, mater in brata.

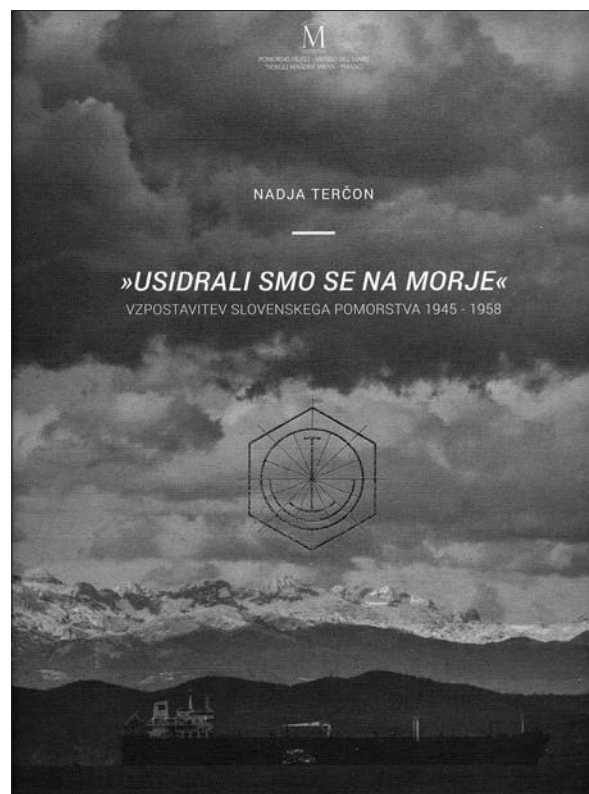
Delo je razdeljeno v več tematskih sklopov, ti pa še na podpoglavja. Opremljeno je z znanstvenim aparatom in povzetkom v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku. Glavnina študije je namenjena raziskavi vzpostavitve, organizacije in razvoja slovenskega pomorstva v severozahodni Istri od ustanovitve Mornariškega odreda Koper jeseni 1944 pa do 7. decembra 1958, ko je v novo пристanišče v Kopru priplula prva slovenska prekooceanska ladja Gorica, ki je bila last slovenskega ladjarja – Splošne plovbe.

Zaradi letošnjih (2016) dogajanj v Luki Koper postaja knjiga vse bolj aktualna in je že takoj ob izidu vzbudila veliko pozornost. Do sedaj je bila monografija predstavljena v Piranu, Kopru in Novi Gorici, o njej pa niso poročali le lokalni, temveč tudi osrednji slovenski časopisi in revije. Večina poročevalcev se je osredotočila predvsem na vlogo Uprave državne varnosti (UDV – bolj znane pod tedanje srbohrvaško kratico UDBA) v procesu nastajanja slovenskega pomorstva, manj pa na druge vzroke in okoliščine, ki so vplivali na njegov razvoj.

Raziskovalci povojne slovenske gospodarske zgodovine so že kar nekajkrat opozorili na podobno vlogo UDV pri pomembnejših slovenskih gospodarskih panogah in podjetjih. Ko je Informburo uvedel popolno ekonomsko blokado proti Jugoslaviji, ta še ni imela urejenega ekonomskega sodelovanja niti z zahodnoevropskimi državami niti z ZDA. Zato so tako pri zvezni kot republiških upravah državne varnosti ustanovili ekonomske odseke. Njihova naloga je bila prebiti trgovinsko izolacijo z zahodnoevropskimi državami in omogočiti nakup najnujnejših prehranskih artiklov, reprodukcijskega materiala in potrebnih strojev. Morali so najti način, kako zado-

stiti potrebam, ne da bi obremenjevali bolj ali manj prazno državno devizno blagajno. Ekonomski odsek slovenske UDV je začel delovati leta 1948; v njem je bilo več sektorjev, med drugim tudi sektor ilegalne trgovine, uradno imenovane reeksporna ali tranzitna trgovina. Ta je prinašala ogromne dobičke, ki jih je UDV namenila tudi za razvoj perspektivnih slovenskih gospodarskih panog na slovenskem ozemlju. Očitno je slovenska UDV svoje ilegalne posle, kolikor je le bilo mogoče, prikrivala pred zvezno upravo državne varnosti. To je, razumljivo, pripeljalo do napetosti tako z nekaterimi drugimi jugoslovanskimi republiškimi upravami za državno varnost kot tudi med zvezno in slovensko upravo državne varnosti. Seveda pa s tem nikakor ni mogoče opravičiti siceršnjega delovanja UDV, česar avtorica v monografiji niti ne poskuša.

Vsekakor je bil potek vzpostavljanja slovenskega pomorstva povezan z okoljem ter s tedanjimi političnimi, gospodarskimi in družbenimi vprašanji. Zato je avtorica najprej predstavila geografske značilnosti najsevernejšega dela Jadranskega morja in obale ob Tržaškem zalivu in njen mediteranski značaj ter s

tem povezano pomorsko usmeritev Slovenije, nadaljevala pa s kratkim pregledom zgodovine pomorstva na tem območju. K pomorskim dejavnostim prištevamo pomorski promet, pomorsko upravo, pristanišča, pomorsko šolstvo, ribištvo, ribjo predelovalno industrijo, ladjedelništvo, solinarstvo, turizem in morske športe. Dejavnostim, ki niso neposredno vplivale na razvoj pomorstva, je avtorica namenila manj pozornosti ali pa jih je omenila le bežno. Kljub temu da avtorica ni posebej obravnavala vojaške mornarice, pa v raziskavi o konstituiranju slovenskega pomorstva ni mogla spregledati formiranja Mornariške grupe IX. Korpusa poleti 1944 in ustanovitve Mornariškega odreda Koper jeseni istega leta. Zaradi njunega sodelovanja pri zaključnih osvobodilnih vojaških operacijah na obali je lahko Slovenija prek Jugoslavije pri zaveznikih zahtevala dostop do morja.

V ostalih predelih Jugoslavije se je povojna gospodarska obnova začela takoj po osvoboditvi, v današnji slovenski Istri pa se je začela deloma šele po ustanovitvi cone B STO, intenzivneje pa nato po njeni priključitvi k Jugoslaviji. V času okupacijskih con je primanjkovalo surovin, reprodukcijskega materiala in osnovnih življenjskih potrebščin, ki jih je prej zagotavljal Trst. Gospodarsko krizo je še poglobilo izseljevanje italijanskega prebivalstva iz teh predelov v Italijo, ki se je začelo že pred koncem vojne in se nadaljevalo do priključitve ozemlja k Jugoslaviji. Izseljenci so s seboj odnesli ne le vse svoje premoženje vključno s pomorsko opremo in večjim številom ladij, temveč tudi za obmorsko gospodarstvo potrebna specifična znanja in izkušnje. Poleg tega so bili »za vsak slučaj«, če bi ozemlje po koncu mirovnih pogajanj pripadlo Italiji, pod poveljstvom VUJA v Opatiji evakuirani tudi stroji in delovna oprema iz gospodarskih podjetij, pa tudi plovila in drugo premoženje v Jugoslavijo, predvsem na Hrvaško. To je še dodatno osiromašilo dejavnosti, povezane z morjem. Seveda niti demontirana tovarniška oprema niti drugo premoženje, vključno s plovili, niso bili nikoli vrnjeni.

Jeseni leta 1954 je Slovenija dokončno izgubila Trst ter tudi obalo med Devinom in Barkovljami s pretežno avtohtonim slovenskim prebivalstvom, pridobila pa je del obale od Debelega rtiča do reke Dragonje, vključno z obalnimi mesti Koprno, Izolo in Piranom. Vsa tri mesta so bila pred tem 90-odstotno naseljena z avtohtonim italijanskim prebivalstvom, le zaledne vasi so bile pretežno naseljene s slovenskimi prebivalci. Obalna črta je dolga komaj 46 km, del morja pa meri le 180 km². Posledice ločitve nekdanj enotnega političnega in gospodarskega prostora so bile tako za italijansko kot slovensko stran hude, predvsem za maloobalni potniški in tovarni promet, ki je postopoma povsem zamrl. Za obnovo in razvoj pomorstva in vzpostavitev centra, ki bi nadomestil izgubo Trsta, je bilo zaradi eksodusa italijanskega prebivalstva najprej treba zagotoviti dovolj nove de-

lovne sile. Poleg Slovencev so se na slovensko obalo v velikem številu priselili tudi ljudje iz drugih republik Jugoslavije, kar je spremenilo etnično strukturo prebivalstva.

Pomorska uprava je od osvoboditve dalje doživela vrsto reform, ki so bile sicer usklajene z razvojem povojne oblasti in družbenimi razmerji. Njena organiziranost in dejavnost pa sta ostali podobni staroavstrijski, le uradovala je v kar treh jezikih, saj je bil poleg italijanskega in slovenskega z novimi priseljenci dovoljen tudi t. i. srbohrvaški jezik, pa tudi vsi uradni nazivi pomorskih uradov so bili v hrvaščini. Tako je slovenizacija pomorskega poslovanja potekala zelo počasi, velike težave ji je povzročalo zlasti strokovno pomorsko izrazoslovje. Stanje se je nekoliko izboljšalo šele po ustanovitvi prve slovenske pomorske šole, ki je začela delovati leta 1947.

Pri ustanavljanju povojnega slovenskega pomorstva in povojne slovenske flote ni mogoče zaobiti vloge UDV. Ta je leta 1954 z ustanovitvijo slovenskega pomorskega podjetja Splošna plovba legalizirala tihotapljenje cigaret prek morja. Splošni plovbi je predala tudi svoje tri ladje, ki jih je iz dobička od prethotapljenega blaga kupila še pred rešitvijo tržaškega vprašanja in predstavljajo začetek slovenske trgovske flote. Dotlej so bile namreč registrirane v tujih pristaniščih in so plule pod tujo zastavo.

S hitrim vzponom Splošne plovbe je postala vse bolj uresničljiva tudi zamisel o gradnji večjega in modernega slovenskega pristanišča, ki bi zamenjalo tržaško pristanišče. Kljub težavam s Hrvaško, ki je v novem pristanišču videla konkurenco Reki, in nasprotovanju zvezne vlade je konec leta 1958 prišlo do odprtja Luke Koper. S pristaniščem in dograjevanjem prometne infrastrukture je postal Koper koridor do srednje in vzhodne Evrope, kar je prineslo Sloveniji nove razvojne možnosti v mednarodni blagovni menjavi.

Čeprav je doslej veljalo, da naj bi bili za razvoj slovenskega pomorstva, zlasti za vzpostavitev in zagon Luke Koper, zaslužni vodilni posamezniki na obalnem območju, pa je avtorica pokazala, da bi bila brez podpore v tedanjem najvišjem slovenskem političnem vrhu vztrajnost in entuziazem posameznikov zaman. Pri izvrševanju zastavljenih ciljev in idej pa so jim pomagali tudi Slovenci na vodilnih položajih v Beogradu. Med sooblikovalce slovenske pomorske politike je treba prišteti tudi Klub pomorščakov LRS. V nasprotju s konceptom preusmeritve slovenske trgovske mornarice na oceansko plovo se je Klub pomorščakov ob podpori hrvaške politike sicer zavzemal le za ponovno obuditev in razvoj male obalne plovbe, a so se člani Kluba trudili predstaviti pomen morja in pomorskih dejavnosti širši slovenski javnosti ter bili tudi pobudniki, da se muzej v Piranu posveti pomorskim vsebinam.

Svojo obsežno raziskavo avtorica konča s trditvijo, da je bil celoten proces vzpostavljanja sloven-

skega pomorstva, in ne le ustanovitve Luke Koper, načrten in državotvoren proces. Z njim je bil dosežen temeljni cilj razvoja gospodarstva na območju slovenske Istre. Misel dr. Jožeta Pirjevca, ki jo je izrekel ob 50-letnici ustanovitve Luke Koper, da pomeni ustanovitve in začetek poslovanja Luke že začetek osamosvajanja Slovenije, je avtorica dopolnila celo z mislijo, da je mogoče začetek osamosvojitve Slovenije pripisati UDV. Izpeljavo tako drznega in provokativnega zaključka pa je žal podala precej nerazumljivo oz. nejasno, in sicer: »Glede na to, da je pri ustanavljanju Splošne plovbe Piran sodelovalo ministrstvo za notranje zadeve oziroma Ekonomski odsek UDV, in da so morali voditelji SPP (Splošne plovbe Piran, op. LBK) modro ravnati, da so se izognili vsem pastem in nagajanjem hrvaške UDBe, bi lahko izpeljali zaključek, da je osamosvajanje Slovenije v resnici 'začela' UDV« (str. 344). Ni namreč povsem jasno, ali avtorica meni, da so bili v kontekstu gospodarske osamosvojitve iz skupnega jugoslovanskega prostora že s samo ustanovitvijo Splošne plovbe postavljeni temelji bodočega slovenskega pomorskega prometa, ali pa predvideva, da je bil, tako kot pri konstituiranju Splošne plovbe, tudi pri konstituiranju Luke Koper prispevek UDV ključnega pomena, čeprav za to nima dokazov.

Brez dvoma prinaša monografija vrsto novih spoznanj o nastanku in razvoju slovenskega pomorstva v času čakanja na rešitev tržaškega vprašanja po drugi svetovni vojni ter o odločitvi za izgradnjo modernega pristanišča v Kopru. Vsekakor knjiga ni zanimiva le za zgodovinarje, pomorce in ljubitelje morja ter še redke žive udeležence dogajanj v tedanjem času, temveč bo nedvomno pritegnila tudi druge bralce. Zelo verjetno zaman upamo, da jo bo prebral kateri od odgovornih vladnih funkcionarjev. Če bi jo, bi morda spoznal, da morje prinaša državi gospodarsko moč in gospodarsko neodvisnost. Prav tako bi knjiga sedanji vladni eliti lahko pomagala razumeti, kaj morje pomeni prebivalcem, ki živijo na njegovi obali.

Kajti slovensko pomorstvo je po vojni nastalo iz nič, glavnino del pri njegovi izgradnji so opravili s prostovoljnimi delom tamkajšnji prebivalci in vojaki, deloma tudi vojni ujetniki in zaporniki s prisilnim delom, delavci in uslužbenci z udarniškim delom ter delovne brigade. Delavci Splošne plovbe so vsak mesec plačevali 7 odstotkov od bruto plače za stanovanjski fond svojega podjetja. S temi sredstvi so začeli graditi Lucijo, brez njihovega prispevka tudi Piran ne bil to, kar je. Po rešitvi tržaškega vprašanja je Slovenija sicer dobila od zaveznikov tudi finančna sredstva kot odškodnino za izgubo tržaškega pristanišča in kot pomoč pri izgradnji novega pristanišča. Od dodatnega denarja, ki ga je dobila Jugoslavija za razvoj krajev ob morju, pa slovensko obalno gospodarstvo ni dobilo niti centa. Po navedbi njenega dolgoletnega direktorja Koreliča naj bi bila Luka

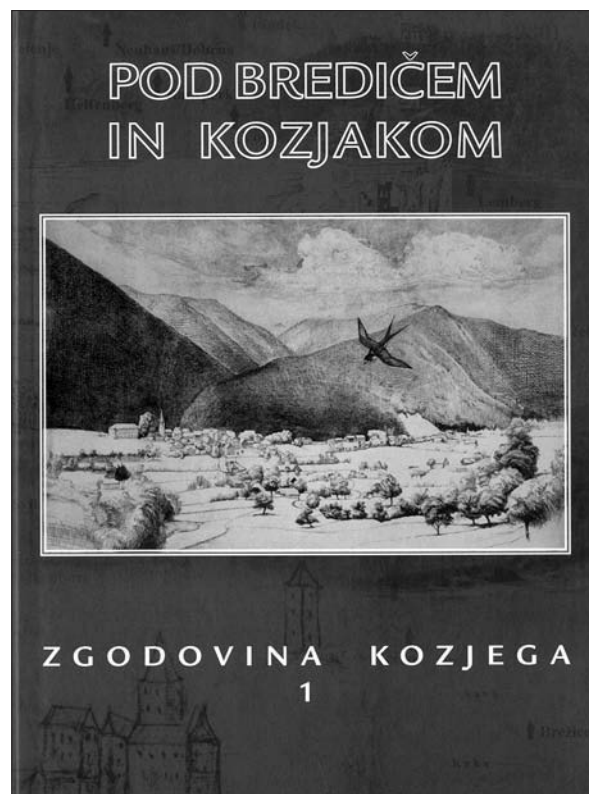
Koper svetovni fenomen, saj je izgradnjo pristanišča in infrastrukture začela večinoma graditi iz svojih sredstev, predvsem na račun plač delavcev in s pomočjo kreditov ter z zelo majhnimi vlaganji slovenskega gospodarstva. Današnji prebivalci v obalnih mestih in delavci v koprskem pristanišču so potomci in nasledniki teh, ki so po vojni gradili slovensko pomorstvo. Politiki, ki bi poznali vsa v monografiji navedena dejstva, se do njih ne bi obnašali tako omalovažujoče, kot se je to zgodilo ob letošnjem uporu zaposlenih v Luki Koper.

Ljudmila Bezlaj Krevcl

Slavko Ciglencečki et al.: Pod Bredičem in Kozjakom: zgodovina Kozjega 1. Kozje: Občina, 2016, 180 strani.

V letu 2016 je Občina Kozje izdala knjigo oz. zbornik o preteklosti svojih krajev, ki se razprostirajo na 89,5 km² večinoma hribovitega območja vzhodne Slovenije. Občina v današnjem obsegu obstaja od leta 1994. Zaradi močno razgibane pokrajine v njej prevladujejo razloženi zaselki. Teh je po številu 23, združeni pa so v 6 krajevnih skupnosti: KS Buče, KS Kozje, KS Lesično, KS Osrednek pri Podsredi, KS Podsreda in KS Zagorje. Občina, ki spada z okoli

3.200 prebivalci med manjše v Sloveniji, je imela za izdajo knjige tehten razlog: največji kraj v njenem okviru, istoimensko Kozje, je 15. aprila 2016 praznoval častitljiv milenij od prve pisne omembe. Tedaj je cesar Henrik II. podelil savinjskemu mejnemu grofu Viljemu II. med drugim tudi posestvo v Kozjem v obsegu 30 kraljevih kmetij.

Zbornik je razdeljen na štiri sklope. Arheološka obdobja prazgodovinskega, antičnega in zgodnjersrednjeveškega časa nam predstavi Slavko Ciglencečki. Do sedaj pridobljeni izsledki kažejo na sporadično in skromno poseljenost tega ozemlja tekom stoletij pred našim štetjem. Ob rimski osvojitvi so na rodovitnejših predelih (ledina Groblje na Bučah, Orešje na Bizeljskem, Hrastje ob Bistrici) rimski kolonisti zgradili t. i. vile rustike. Večja naselbina je stala SZ od naselja Veliki Kamen, na terasi nad Topliškim potokom na območju ledine Dobrova. Tam so pri gradnji vodovoda sredi sedemdesetih let 20. stoletja v razdalji ok. 400 m našli sledove več stavb, dolgih okoli 10 m in grajenih s 70 cm debelimi zidovi. Življenje v tej naselbini nekoliko osvetljuje delno odkopana nekropola, katere bogati grobni podatki iz 1. in 2. stoletja naselbino omejujejo na zgodnje rimsko obdobje. Na koncu svojega sestavka Ciglencečki opozori, da bo za jasnejšo sliko potrebno opraviti številne nadaljnje raziskave.

Njegovemu sestavku časovno sledi prispevek Mihe Kosija, ki obravnava srednjeveško in deloma zgodnje novoveško zgodovino Kozjega. Prispevek se opira na obsežno arhivsko gradivo in literaturo, ter kot tak prinaša nekaj novih dognanj. Takoj na začetku Kosi opozori, da pri »znameniti« listini z omembo Kozjega iz Koroškega deželnega arhiva v Celovcu ne gre za original, temveč za ponaredek krške škofije, nastal ok. 1170–1171, vendar da njeno vsebino nesporno potrjuje ducat let mlajša avtentična listina Henrikovega naslednika, cesarja Konrada II. iz leta 1028, ki jo hrani isti arhiv. Avtor v prispevku tudi dokaže, da so gospodje s Kozjega (nem. Trachenberg/Drachenburg, kar bi lahko prevedli kot »zmajeva gora/zmajev grad«) matični grad v svoji posesti zadržali do svojega izumrtja ok. leta 1510, tj. 125 let pozneje, kot se je domnevalo do sedaj. Prispevek lepo ilustrira rodovnik rodbine Kozjanskih. Gospodje s Kozjega so v grbu (kakopak) imeli zmaja; ta je danes tudi v grbu Občine Kozje.

Tretji sklop zajema prispevek Dejana Zadravca, ki nam na podlagi številnih arhivskih in drugih virov osvetli razgibano zgodovinsko dogajanje okoli gospostva Kozje v zgodnjem novem veku. Po Kristofu Kozjanskem (umrl ok. 1510) so gospostvo dedovali Rajhenburški, ki so si ga lastili nekje do leta 1570. Po njihovem izumrtju ga je pridobil Maksimilijan pl. Ruepp s Pfeilberga. V njegovem času, v letih 1572–74, je bila naselbina Kozje povzdignjena v trg. Leta 1575 je gospostvo podedoval mlajši Maksimilijanov

sin Janez, ki pa ga je že leta 1577 prodal Jakobu II. baronu Székelyju. Po smrti tega leta 1583 ga je do leta 1587 užival njegov sin Jurij, nato ga je kupil Zaharija pl. Schneeweiss. V rokah rodbine Schneeweiss je gospostvo ostalo do leta 1628. Tedaj so ga – sprva v zakup, od leta 1638 pa v trajno last – pridobili njihovi sorodniki, plemeniti Wintershofferji. Zaradi izostankov plačila deželnih davkov je dežela Štajerska gospostvo v letih 1648–1650 najprej zarubila, nato dala v zastavo in pozneje v zakup, dokler ga ni rodbina ok. leta 1662 ponovno pridobila v svojo last. Konec leta 1685 so bili njeni člani povzdignjeni med višje plemstvo, v baronski stan, in so pri tem nekoliko spremenili priimek v Wintershoffen.

Zadnji, tudi najobsežnejši sklop predstavlja prispevek domačega intelektualca profesorja Slavka Kremenška. Ta nam na preko 80 straneh predstavi zgodovinski razvoj Kozjega in njegovih prebivalcev v času prevlade meščanske družbe pa vse do konca druge svetovne vojne. Rastoči pomen Kozjega se zrcali v ustanovitvi župnije in dekanije (leta 1802) ter šole (leta 1805). Za baroni Wintershoffni je gospostvo v začetku 19. stoletja dedovala rodbina Gallenfels, nato pa je bil med letoma 1826 in 1870 njegov lastnik Janez Edvard Sekol. Ta je dal sredi 19. stoletja ob cerkvi pozidati mogočen dvonadstropni in pravokotni dvorec. Novozgrajena stavba je pozneje predstavljala stanovanje marsikaterega uradnika, saj je tovrstnih gradenj po ustanovitvi sodišča, davčne uprave, notariata, odvetniške pisarne, orožniške in davkarske postaje itd. v kraju primanjkovalo. Kremenškov prispevek pretežno sloni na njegovih lastnih izsledkih, raziskavah iz Zgodovinskega arhiva v Celju ter na zapisih iz kozjanske župnijske in šolske kronike. Bogato ga ilustrira slikovni material, ki so ga avtorju posredovale številne družine oz. ga je pridobil v nekaterih ustanovah (Muzej novejšje zgodovine Celje, Župnijski urad Kozje, Slovenski šolski muzej, Kozjanski park, Arhiv Republike Slovenije). Prispevek se zaključuje s koncem nemške okupacije oz. druge svetovne vojne v maju leta 1945.

Široko zastavljena knjiga oz. zbornik je prvi te vrste, kjer je pregledno predstavljena zgodovina krajev pod Bređičem in Kozjakom od prazgodovinskega časa pa vse do konca druge svetovne vojne. Kot takšen bo zagotovo našel svoje mesto na številnih knjižnih policah. Avtorjem in vsem zaslužnim za njegovo izdajo iskrene čestitke! Glede na zaključek in pomenljiv podnaslov bo v tem okviru predvidoma izšla vsaj še ena knjiga, kjer bo obravnavan čas od konca druge svetovne vojne pa do današnjih dni. Sklepamo pa lahko na še kakšno z drugo tematiko.

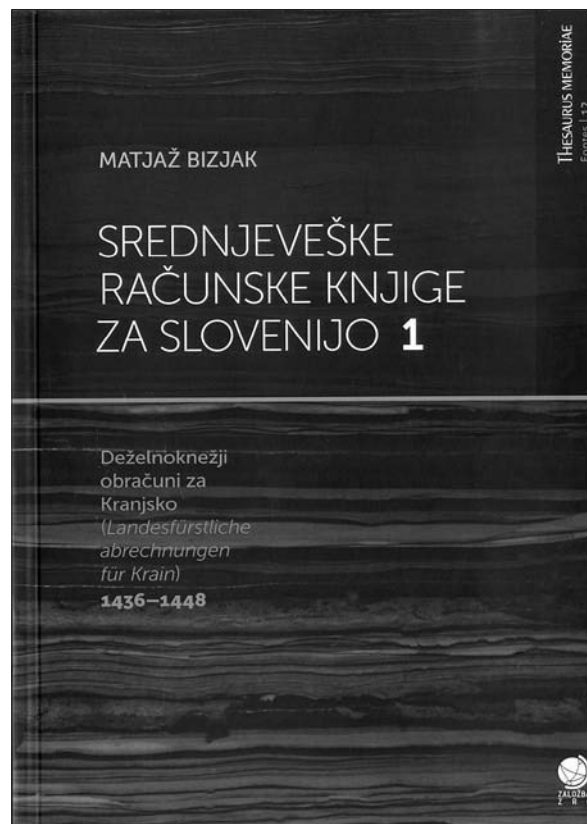
Matjaž Grabornik

Matjaž Bizjak: Srednjeveške računske knjige za Slovenijo 1. Deželnoknežji obračuni za Kranjsko (Landesfürstliche Abrechnungen für Krain) 1436–1448 (Thesaurus memoriae, Fontes 12). Ljubljana: Založba ZRC, 2016, 180 strani.

V letu 2016 je izšla nova publikacija Matjaža Bizjaka, ki predstavlja pomembno in dobrodošlo novost na knjižnih policah raziskovalcev slovenske srednjeveške zgodovine. Gre za še eno v vrsti avtorjevih del, posvečenih objavljaju poznosrednjeveških virov, relevantnih zlasti za preučevanje gospodarske zgodovine današnjega osrednjega slovenskega prostora, ki ga je nekdaj pokrivala dežela Kranjska. Predmet tokratne objave sta bili knjigi obračunov kranjskih deželnoknežjih uradov iz let 1436–1439 in 1442–1448. Tovrstni viri so bili do sedaj v slovenskem zgodovinsko zagotovo deležni premalo pozornosti, k čemur je morda pripomoglo tudi prepričanje, da je iz njih mogoče razbrati le finančno poslovanje ter upravni in gospodarski ustroj poznosrednjeveških gospodstev. Obračuni sicer resda predstavljajo temeljni vir za gospodarsko zgodovino, vendar nam podrobnejši vpogled vanje razkriva, da se v njih skrivajo še številni dragoceni podatki. Matjaž Bizjak je v svojih dosedanjih publikacijah tako že večkrat opozoril na njihov velik pomen ter jih s pomočjo natančne tekstnokritične analize in bogatega znanstvenega aparata približal širšemu krogu raziskovalcev. Pravilno razumevanje teh virov zahteva namreč kar nekaj specifičnega znanja, zato so njihove objave dobrodošle zlasti za vse tiste, ki so na tem področju slabše strokovno podkovani.

Knjiga je smiselno in pregledno razdeljena v tri dele. V prvem, ki igra vlogo uvoda in je ključnega pomena za razumevanje drugega dela, kjer sledi edicija rokopisov obeh knjig obračunov, so zbrana poglavja, v katerih bralec pridobi vse potrebne temeljne informacije. Poleg preglednosti in sistematičnosti se delo odlikuje z bogatim izborom arhivskih in objavljenih virov ter literature, pri čemer je avtor uporabil tudi spletni portal Monasterium, kar kaže na sodoben pristop k raziskovanju in izkoriščanje možnosti, ki jih v zadnjih letih nudi digitalizacija težje dostopnega arhivskega gradiva. Seznamu virov in literature sledi podroben fizični opis obeh obravnavanih rokopisov, kjer so predstavljeni tudi izsledki uporabe novih metod pri kodikoloških raziskavah. V naslednjem poglavju je strnjeno orisan teritorialno-posesetni razvoj habsburške deželnoknežje posesti na Kranjskem in v Istri. Na tem mestu je opredeljen geografski okvir, v katerega sta vpeti objavljeni knjigi obračunov, predstavljena pa so tudi kranjska komorna gospodstva. Temu sledi prikaz sistema uprave posesti, v katerem lahko bralec поблиže spozna delovanje in ustroj poznosrednjeveške deželnoknežje finančne uprave od

najvišje do najnižje ravni. Skozi predstavitev političnega dogajanja v tridesetih in štiridesetih letih 15. stoletja so pojasnjeni čas in okoliščine nastanka obeh kranjskih knjig obračunov. V zadnjih uvodnih poglavjih so poleg vsebine in zgradbe rokopisov ter edicijskih načel predstavljene še mere in denar. Opis slednjih je za razumevanje vira velikega pomena, saj nudi dober pregled nad različnimi merami in valutnim sistemom, ki se omenjajo v obračunih.

Osrednji del publikacije predstavlja drugi sklop, v katerem sta objavljeni knjigi obračunov kranjskih deželnoknežjih uradov. Prva, označena kot rokopis A (1436–1439), je precej obsežnejša od druge, označene kot rokopis B (1442–1448). Poleg transkripcije in tekstnokritične analize je zagotovo največja vrednost knjige zelo bogat znanstveni aparat. V opombah so namreč identificirani in izčrpno predstavljeni kraji, osebe in celo dogodki, omenjeni v obračunih. Posebno pozornost pritegnejo zlasti tisti dogodki, ki so se zgodili v času habsburško-celjske fajde. Eden takšnih je bila bitka pri Mokronogu, ki jo opisuje *Celjska kronika*, s pomočjo knjige obračunov pa jo je mogoče zanesljivo datirati v leto 1437. V tretjem delu knjige se poleg imenskega kazala, ki omogoča lažje in hitrejšo iskanje posameznih oseb in krajev, nahajajo še stvarno kazalo, kjer lahko bralec najde prevode v besedilu težje razumljivih besed, in slikovne priloge.

Obračuni ne predstavljajo le temeljnega vira za gospodarsko zgodovino poznega srednjega veka, temveč je njihova izpovednost mnogo večja, saj je

mogoče iz njih razbrati pravo bogastvo različnih podatkov. Nudijo nam namreč prvovrsten vpogled v naloge in pristojnosti deželnega vicedoma, ki je igral vlogo vrhovnega deželnoknežjega finančnega uradnika v deželi, služijo pa tudi kot nepogrešljiv izvor informacij za preučevanje zgodovine uprave komornih gospodstev, uradov in gradov. Za časovno obdobje, ki ga pokrivata obravnavani knjigi obračunov, imamo zanesljive podatke o glavarjih, oskrbnikih, uradnikih in zakupnikih na kranjskih deželnoknežjih gospodstvih, uradih in deželskih sodiščih. Obenem služita kot dragocen vir za raziskovanje krajevnih zgodovine, zgodovine plemiških rodbin in njihovih genealogij ter za prozopografske študije. Glede na to, da časovno obsegata obdobje konca tridesetih in začetka štiridesetih let 15. stoletja, ko je divjala habsburško-celjska fajda, so dogodki in posledice teh bojev našli svoj odsev tudi v obravnavanih obračunih.

Nova publikacija, ki prinaša sodobno tekstnokritično edicijo deželnoknežjih obračunov za Kranjsko (1436–1448), se zagotovo uvršča med temeljna dela za preučevanje poznega srednjega veka. Raziskovalci tega obdobja smo z njo pridobili dragocen pripomoček, prihranjena pa nam bo tudi marsikatera pot v arhiv. V objavljenih obračunih se poleg razvoja habsburške deželnoknežje posesti na Kranjskem zrcali razgibano obdobje prvih let dolgoletne vladavine deželnega kneza, kralja in cesarja Friderika III. (1435–1493). Zaradi kopice raznovrstnih podatkov bo delo dobrodošlo pri raziskovanju gospodarske, posestne, upravne, politične, vojaške in demografske zgodovine. S tokratno objavo obračunov je avtor znova opozoril na velik pomen in izpovednost, ki ju imajo tovrstni viri za poznavanje poznosrednjeveške zgodovine. S pozornim branjem bo vsak raziskovalec v njih našel obilo koristnih in morda doslej tudi nepoznanih podatkov.

Jernej Kotar

Maja Lukanc in Rolanda Fugger Germadnik:
Ana Celjska: [celjska grofica na poljskem prestolu] = Anna Cylejska: [cylejska hrabianka na polskim tronie] (Starožitnosti: vodniki Pokrajinskega muzeja Celje, 8)
Celje : Pokrajinski muzej, 2016, 69 strani.

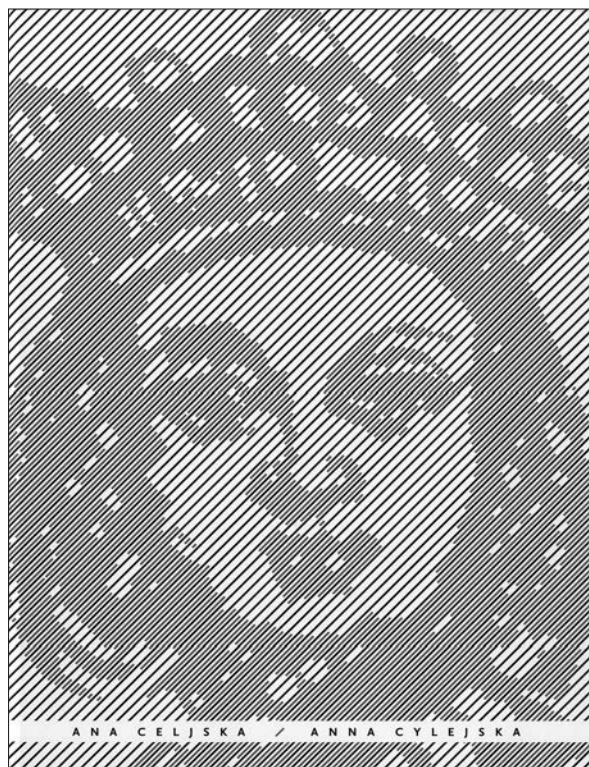
Pred desetimi leti je izpod peresa Rolande Fugger Germadnik nastala drobna knjižica z naslovom *K zvezdam in nazaj. Ob 550-letnici smrti poslednjega grofa Celjskega*, ki je bila prva edicija novonastale zbirke vodnikov Pokrajinskega muzeja Celje, poimenovala Starožitnosti. Do letos je izšlo še osem nadaljnjih edicij, ki so povsem upravičile poimenovanje

zbirke. Beseda »starožitnosti« po SSKJ namreč pomeni »predmet, stvar iz nekdanje materialne, družbene in duhovne kulture kakega ljudstva, naroda«, in vsebine te zbirke dejansko posegajo v vse to in še več. Knjižice na prijeten in vsem vrstam bralcev razumljiv način obravnavajo različne »predmete kulture«, povezane s Celjem in njegovo zgodovino od pamtiveka vse do današnjih dni. Bogato slikovno gradivo izvira iz zbirk Pokrajinskega muzeja Celje ter iz zbirk številnih knjižnic in muzejev doma in v tujini. Vsi avtorji dosedanjih besedil publikacij so sodelavci Pokrajinskega muzeja Celje. Za nekatere publikacije je tudi značilno, da so bile pripravljene hkrati s postavitvami razstav v zvezi z obravnavanimi temami.

Ulrik II., poslednji grof Celjski, je bil v letu 1456 ubit v Beogradu in 550-letnica njegove smrti v letu 2006 je bil dobrodošel povod za poljudni prikaz vzpona in padca te pomembne plemiške rodbine v slovenskem prostoru s simboličnim naslovom *K zvezdam in nazaj* v prvi knjižici zbirke.

Druge knjižica zbirke z naslovom *Stari grad Celje* Aleša Stoparja, ki je izšla v istem letu, se je lotila mogočnega arhitekturnega simbola nekdanje moči grofov Celjskih. V knjižici je nazorno prikazano vseh osem gradbenih faz gradu od druge polovice 12. stoletja, ko je bil kot utrdba zasnovan v romanskem slogu, preko 14. in 15. stoletja, ko je bil povečan in spremenjen v stanovanjsko gotsko rezidenco, pa vse do konca 16. stoletja, ko je bil obnovljen v renesančnem slogu, ter do propada v 18. stoletju.

Tretja publikacija v zbirki Starožitnosti iz leta 2009 je *Odsotnost smehljaja* Rolande Fugger Germa-

dnik. V njej je predstavljen del kulturne dediščine iz depojev Pokrajinskega muzeja Celje, ki hranijo fotografije celjskih in okoliških fotografov iz druge polovice 19. stoletja do približno dvajsetih let 20. stoletja. Naslov knjižice se ponuja sam po sebi: osebe so se postavile pred fotografovo kamero ter resno in zbrano pričakovale usodni »klik«. Na prijazno sproščen nasmeh si nihče niti pomisliti ni upal.

Tudi četrto knjižico z naslovom *Barbara Celjska*, ki je izšla v 2010, je podpisala Rolanda Fugger Germadnik, ki pretežen del svojih aktivnosti v Pokrajinskem muzeju Celje posveča raziskovanju grofov Celjskih. V tem delu je avtorica objektivno prikazala življenje lepe, inteligentne in svobodomiselnice trojne kraljice iz rodu Celjskih, ki ji sodobni in tudi kasnejši viri iz za tiste čase razumljivih razlogov niso priznavašali z najbolj uničujočo kritiko.

Diplomske naloge so večinoma strogo znanstvena in z vsemi uporabljenimi viri ter literaturo opremljena dela, ki prikazujejo vrhunec in sintezo znanja, ki ga je študent pridobil v času študija in morajo o tem prepričati ozek krog njegovih profesorjev in mentorjev. Za širši krog bralstva samo, večinoma obširno diplomsko delo, največkrat ni primerno. Ko ga pa avtor povzame in napiše njegovo vsebino poljudno in razumljivo, najde to delo pot do praktično vseh, ki jih določena tema vsaj malo zanima. Tako se je zgodilo tudi s peto edicijo Starožitnosti, ki je pod naslovom *Kolumbova hči* s podnaslovom *Življenje in delo Alme M. Karlin*, nastala v letu 2012 izpod peresa Barbare Trnovec kot poljudna priredba njene obširne diplomske naloge o tej enkratni svetovni popotnici iz leta 2009 z istim naslovom.

Pregleden opis zgodovine Celja od rimske Celeie do danes je prikazan v šesti knjižici zbirke z naslovom *Celeia Cilli Celje*, ki jo je napisal zgodovinar Damir Žerič. Bogato ilustrirana knjiga večjega formata poseže v kameno in nato rimsko dobo, iz katerih izhajajo bogate zbirke, shranjene v Pokrajinskem muzeju Celje. Nato se zableščijo celjske zvezde, za njimi obdobje Habsburžanov, prihod prvega vlaka, pot v sodobnost, skratka, zgodovina Celja na dlani.

Sedmo publikacijo zbirke Starožitnosti iz leta 2015 z naslovom *Fotogodba izpod neba* je pravi užitek listati in gledati fotografije, ki skoraj ne pustijo nobenega delčka Celja neopaženega, saj so posnete iz zraka. Vse fotografije je posnel pilot in fotograf Bojan Plevčak, spremno besedilo je prispeval Damir Žerič. Posebej pomembne znamenitosti mesta, kot je Stari grad, Knežji dvor, Stara grofija, cerkve ipd., so predstavljene še podrobneje.

Ana Celjska, osma knjiga zbirke iz leta 2016, avtorice Maje Lukanc, je prikaz še ene kraljice iz rodu Celjskih, ki je bila doslej neupravičeno zapostavljena. Anino zgodbo dopolnjuje in jo umešča v rodbinski okvir sestavek Rolande Fugger Germadnik z naslovom *Rodbina Ane Celjske*. Tudi zgodba o Ani Celjski je posrečen in poljuden povzetek avtoričine

obsežne diplomske naloge z naslovom *Ana Celjska, ogrodje za biografijo* iz leta 2015 in je v nadaljevanju te predstavitev obravnavana širše.

V novembru 2016 je izšla deveta knjižica zbirke Starožitnosti *Boj za dediščino Celjskih*. To delo Rolande Fugger Germadnik osvetljuje zadnje dejanje tragedije Celjskih, ko so se po umoru zadnjega moškega člana rodbine v letu 1456 od vsepovsod zgrnili pohlepni dediči vseh vrst. Boj med njimi je trajal dobrih pet let in na nekdanj tako mogočno rodbino je ostal le še spomin. Knjižica je bila izdana ob odprtju istoimenske začasne razstave v Pokrajinskem muzeju Celje in v njej je predstavljenih tudi nekaj posebej pomembnih eksponatov z razstave, kot je grčavka grofa Friderika I., krajcar Jana Vitovca, mitra Katarine Celjske ipd.

Knjižice v zbirki Starožitnosti so bogato opremljene z ilustracijami, ki ustrezno dopolnjujejo in pojašnjujejo besedilo. Oblikovanje publikacij je domiselno in privlačno, zasnovane so v dveh različno velikih formatih.

Tudi osma, že omenjena knjiga zbirke Starožitnosti z naslovom *Ana Celjska/Anna Cylejska* je nastala ob priložnosti dogodka z okroglo obletnico. V letu 2016 je namreč minilo 600 let od smrti Ane, hčerke Viljema Celjskega in nečakinje mogočnega Hermana II., ki je postala poljska kraljica, ko se je v letu 1402 poročila s poljskim kraljem Vladislavom Jagielom II. Že v letu 2015 je Anino zgodbo v diplomskem delu opisala Maja Lukanc in za svoje ogromno strokovno nadvse zahtevno delo zasluženoma prejela študentsko Prešernovo nagrado. Neposrednih virov o Ani je namreč izredno malo in še ti večinoma obstajajo v Krakowu, kjer jih je Maja Lukanc natančno preiskala, kritično primerjala in ovrednotila ter nazadnje zbrala toliko dejstev iz Aninega življenja, da je lahko svoje diplomsko delo podnaslovala *Ogrodje za biografijo*.

Ana Celjska je bila v našem zgodovinopisju doslej skoraj neznana in omenjena le kot zapostavljena pastorka na dvoru Hermana II. Šele preučitev oporoke Hermana II. iz leta 1392 je pokazala, da le ni bila tako prezrta, saj je bila v njej, poleg Hermanovega sina in naslednika Friderika, od otrok edina poimenovala omenjena. Vzrok za to je bil nedvomno v tem, da je bila njena mati Ana Poljska, edina hči poljskega kralja Kazimirja III. Velikega, zadnjega moškega predstavnika poljske dinastije Piastov. Tako je bila Ana Celjska nosilka »krvnega kapitala«, ki je bil v srednjem veku za dinastično politiko bistvenega pomena. S poroko z Vladislavom Jagielom II., ki je v letu 1399 izgubil mlado prvo ženo Jadvigo, pranečakinjo Kazimirja III. Velikega, je Ana Celjska s svojo piastovsko krvjo Litvancu Jagielu še bolj utrdila poljski prestol, svojemu stremuškem stricu Hermanu II. Celjskem pa je omogočila nadaljnji vzpon med najvišje plemstvo tega dela Evrope. Gotovo je ta poroka med drugim botrovala tudi temu, da se je Anina sestrična Barbara v letu 1405 poročila z ogrskim

kraljem Sigismundom Luksemburškim, vdovcem po Jadvigini sestri Mariji.

Ana naj bi bila doslej tudi v poljskem zgodovino-pisju nepravilno prezrta, saj so Poljaki oboževali Jadvigo, ki ji je bil že kot otroku namenjen poljski prestol, vendar je iz odkritij Maje Lukanc razvidno, da so Poljaki tudi Ano sprejeli zelo navdušeno, saj je bila iz rodu stare poljske dinastije Piastov. V letu 1408 je rodila hčerko Jadvigo. Soprog je veliko potoval po svojih deželah in Ani pošiljal pisma, od katerih se jih je nekaj ohranilo. Posebej pomembno je pismo, ki ji ga je poslal naslednji dan po zmagi nad nemškimi viteškimi redom pri Grünwaldu v letu 1410. To pismo je pomembno pričevanje dogajanja na bojišču in dokazilo, da Ana le ni bila tiha in pasivna, kot se je domnevalo doslej, ampak se je živo zanimala tudi za politično dogajanje. Prisotna je bila pri pogajanjih med Poljaki in Ogrin in gotovo sta s sestrično Barbaro Celjsko, ki je sedela na ogrskem prestolu, poskušali umiriti strasti na eni in drugi strani. Ohranjeno je tudi njeno pismo koncilu v Konstanci, ki se je pričel v letu 1414, o grozodejstvih, ki so jih počeli člani križniškega reda ob pokristjanjevanju v nekaterih pokrajinah Litve. Poljska kraljica Ana Celjska je umrla v letu 1416. Imela je največ 36 let.

Drugi del publikacije o Ani Celjski, ki ga je prispevala Rolanda Fugger Germadnik, je namenjen njeni rodbini, ki je izhajala iz svobodnih gospodov Žovneških, se s pridobitvijo grofovskega naslova (1341) in s pametno načrtovanimi porokami visoko povzpela, še više pa s pridobitvijo knežjega naslova v letu 1436. Slednje je povzročilo dolgoletne faje z deželnimi knezi Habsburžani in pripeljalo v letu 1443 do miru in dedne pogodbe, na podlagi katere je Friderik III. Habsburški do leta 1461 dobil levji del bajno bogate dediščine, saj je bil umorjeni zadnji predstavnik rodbine Ulrik II. brez potomcev. Vendar rodbina Celjskih, čeprav je izumrla, ni izginila iz zgodovinskega spomina. Bili so prisotni v veliko kronikah in velikokrat prikazani tudi tendenciozno in neobjektivno. V zadnjem času pa se vrstijo nove, strogo znanstveno podprte raziskave in pomen grofov Celjskih je nedvomno v tem, da so bistveno prispevali v »srednjeveško kulturno dediščino slovenskega prostora«.

Knjiga o Ani Celjski v zbirki Starožitnosti je nekaj posebnega z vidika same zasnove in izvedbe besedila. Napisana je v dveh jezikih, v slovenščini in poljščini, uvod pa je prispeval Stane Rozman, direktor Pokrajinskega muzeja Celje, ki je poudaril, da želi knjiga, zapisana v obeh jezikih, »krepiti vezi med obema slovanskima narodoma, ki sta bila povezana že v srednjem veku, danes pa ju povezuje življenje v združeni Evropi«.

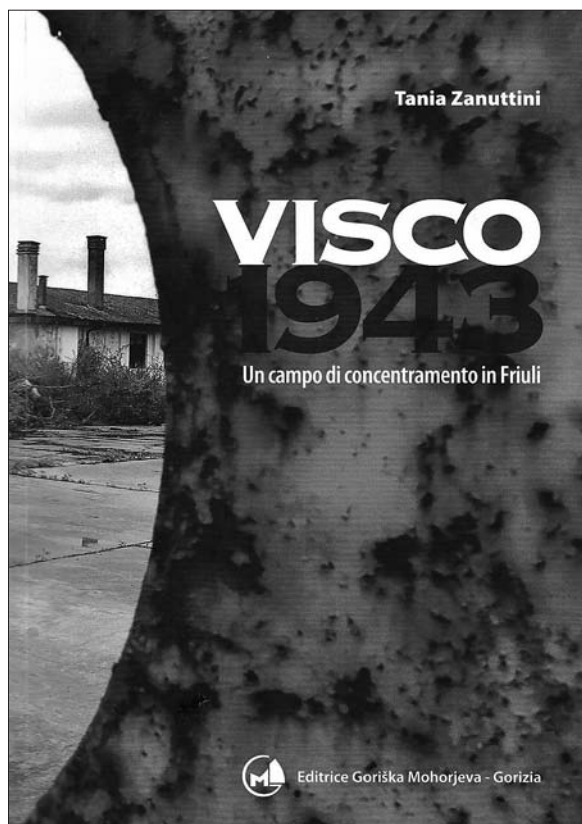
Lidija Slana

Tania Zanuttini: *Visco 1943. Un campo di concentramento in Friuli*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2016, 139 strani.

Monografija *Visco 1943* s podnaslovom *Koncentracijsko taborišče v Furlaniji* je predelana diplomska naloga, ki jo je leta 2011 zagovarjala furlanska raziskovalka Tania Zanuttini na univerzi v Vidmu.

Sam naslov je dovolj zgovoren: avtorica obravnava značilnosti tega taborišča v bližini Palmanove, delujočega zadnjih šest mesecev pred kapitulacijo Italije. Pri definiciji teh značilnosti se naslanja na ugotovitve Carla Spartaca Capogreca, največje avtoritete na področju italijanskih taborišč. *Visco* je bil skupaj s taborišči v Gonarsu in Čiginju, Monigu, Chiesanuovi, Renicciju, Colforitu, Pietrafitti, Rusciu in Fertili eno od koncentracijskih taborišč znotraj meja tedanje italijanske kraljevine (brez anektiranih ozemelj), namenjenih »bivšim Jugoslovanom«: tako civilnim internirancem kot vojnim ujetnikom s priključenih območij. Ne gre torej za klasično internacijsko taborišče, ampak za tip taborišča, kakršen je veljal od vstopa Italije v vojno (junija 1940) do njene kapitulacije (septembra 1943), vsekakor pa z značilnostmi totalitarnih sistemov. V primerjavi s sistemom nemških lagerjev glavni namen ni bilo množično uničevanje, ampak segregacija ljudi, ki so jih imeli za nevarne; v njih tudi niso izvajali prisilnega dela, trdi avtorica.

Zanuttinijeva oz. Capogreco ločita med navedenimi taborišči in taborišči, namenjenimi za pripadnike etničnih manjšin (Cairo Montenotte, Fossalon in Zdravščina), ter tistimi na priključenih ozemljih (Rab, Molat, Mamula, Prevlaka in Zlarin). Glede na to, da »bivših Jugoslovanov« niso šteli za sovražne podanike oz. tujce, ampak za »Italijane po načelih aneksijskega prava« in torej za notranjo zadevo, je bilo Rdečemu križu onemogočen dostop v taborišče. Ta je bil mogoč v taboriščih, kjer so bili zaprti tujci, medtem ko so bili v Viscu – po tej razlagi – zaprti italijanski državljani z ozemelj, anektiranih leta 1941. Pomoč, tudi v obliki pošiljanja hrane, je izkazala katoliška cerkev, pri čemer je pomembno vlogo odigral msgr. Mirko Brumat iz goriške nadškofije. Čeprav so nekateri cerkveni dostojanstveniki v svojih poročilih nerealistično prikazovali položaj v taborišču, je za stanje v njem izkazal zanimanje tedanji državni sekretar Svetega sedeža Giovanni Battista Montini, poznejši papež Pavel VI.

Taborišče v Viscu je bilo eno zadnjih, ki so jih zgradili v času Mussolinijevega režima in hkrati eno največjih, namenjenih za civilne internirance. Namestili so ga nedaleč od naselja, začelo pa je delovati 20. februarja 1943 (po nekem viru dan kasneje). Glede na to, da so ga namestili na kmetijskemu zemljišču, je na nekaterih točkah raslo žito tudi v času delovanja taborišča. Prvi interniranci so prišli z Raba. Bili so podhranjeni, saj je veljal Rab za najhujše med vsemi italijanskimi taborišči. Nasprotno je Visco veljal, kot dokazuje tudi Zanuttinijeva, za enega bolj znosnih italijanskih taborišč, čeprav je bila tudi tu hrana slaba (po pričevanju enega od oficirjev je »brozga«, namenjena taboriščnikom, komaj zadoščala za preživetje). Taborišče je imelo prostora za 8.500 internirancev, vendar največje njihovo število (po trditvah enega od vodij ilegalne mreže) ni preseгло 4.500. Poleg taboriščnikov z Raba in civilistov iz Ljubljanske pokrajine je sprejelo tudi ujetnike jugoslovanske kraljeve vojske, ki so bili pred tem zaprti v Prevlaki. Omejnene skupine so razmeroma dobro sodelovale, kar pa ne velja za somišljenike Draže Mihajlovića, ki nikakor niso našli skupnega jezika s pripadniki OF. Ti so imeli v taborišču svojo organizacijo, ki je prišla do izraza predvsem v dneh, ko so razpustili taborišče. Do takrat je taborišče upravljala vojaška oblast (višje poveljstvo oboroženih sil Slovenija–Dalmacija s sedežem v Sušaku pri Reki); taboriščniki so ga organizirano zapustili po kapitulaciji, ko so se v koloni peš odpravili proti domovini.

Monografija povzema podatke, pred tem objavljene v delih, ki obravnavajo italijanska koncentracijska taborišča. Poleg iz študije profesorja Capogreca črpa tudi iz del drugih avtorjev, npr. prof. Ferruccia Tassina, nedvomno najboljšega poznavalca zgodovine tega taborišča, Alessandre Kersevan, Toneta Ferencina in drugih raziskovalcev. Tania Zanuttini prinaša že v preteklosti objavljeni spisec 25 ljudi, umrlih v tabori-

šču. Čeprav avtorica objavlja tudi pričevanja ljudi, ki so leta 1943 živeli v Viscu (gre za 10 domačinov, ki niso navedeni s polnim imenom, ampak z inicialkami in letnico rojstva, in enega tam prisotnega oficirja), nam njihove izjave le delno odstirajo nove informacije o življenju v taborišču. Domačini so vedeli, da so v njem »sclafs« (Slovani/Slovinci) oz. »ribei« (uporniki), veliko več pa ne.

Je pa ponatisnjeno pričevanje Milana Škrlja, doma z Notranjske, objavljeno že v zborniku o deportaciji slovenskih in italijanskih civilistov v koncentracijska taborišča v letih 1942 in 1943, ki sta ga leta 2004 uredila Boris M. Gombač in Dario Mattiussi. Škrlj je imel leta 1943 osem let in je prišel v taborišče z večino članov družine.

Iz knjige so razvidni napori, predvsem domačinov, da spomin na taborišče ne bi šel v pozabo. Že v petdesetih letih so na vaškem pokopališču namestili obeležje z imeni umrlih taboriščnikov. Naslednjih štirideset let se uradno nihče ni več poklonil tem žrtvam, res pa je, da so v sedemdesetih letih prenesli njihove posmrtno ostanke v grobnico v Gonars, kjer so zgradili spomenik. Pri osveščanju javnosti je z objavo časopisnih prispevkov in knjige o Viscu veliko storil prej navedeni Tassin. Leta 1999 so na pokopališču (zaradi dotrajanosti starega) postavili novo spominsko obeležje, posvečeno žrtvam. Odtlej se je začel Visco vse bolj pojavljati na zemljevidu spominske pokrajine. Najprej po zaslugi italijansko-slovenskega združenja Concordia et Pax, nato kot prizorišče obiskov skupin, ki jih zanima ta plat polpretekle zgodovine. Leta 2004 je taborišče obiskal tedanji predsednik italijanske poslanske zbornice Luciano Violante. Takrat se je srečal z nekdanjo taboriščnico Slavenko Ujdur, doma iz kraja Gradac na Hrvaškem, ki se je iz Visca po kapitulaciji Italije vrnila v domače kraje po dveh mesecih pešačenja. Nekdanja taboriščnica se je po vojni naselila v furlanskem Osoppu, vendar ji ni nihče verjel, ko je trdila, da je le petdeset kilometrov stran med vojno delovalo koncentracijsko taborišče.

Taborišče v Viscu je edino v Italiji s še ohranjenim jedrom. V njem je bila do leta 1996 vojašnica, lastništvo nad nepremičnino pa so pet let kasneje prenesli na tamkajšnjo občino. Površina taborišča je med vojno merila 140.000 m², sedaj pa meri 120.000, od katerih jih je 70.000 zaščiteneh. V nekaterih prostorih domuje krajevna civilna zaščita, sicer pa je kompleks, na splošno, v razmeroma slabem stanju. So pa nekateri krajevni zgodovinarji predlagali, da bi tam uredili dokumentacijsko središče, posvečeno fašističnim koncentracijskim taboriščem oz. park spomina.

Poleg spremne besede predsednika založbe Renata Podbersiča in predsednika Vsedržavnega združenja partizanov Italije za videmsko pokrajino Dina Spanghera je v knjigi predgovor pisatelja in nekdanjega taboriščnika Borisa Pahorja in profesorja Ferruccia Tassina. Avtor fotografije, objavljene na

naslovnici, je belgijski fotograf italijanskega izvora Claude Andreini, ki se prav tako ukvarja s problematiko koncentracijskih taborišč. Ker mu je občinska uprava v Viscu preprečila vstop v nekdanje taborišče, ga je posnel od zunaj.

Ceprav je bilo leta 1943 v Viscu zaprtih zelo veliko Slovencev in čeprav je o njem več zapisov v slovenščini, nam doslej o taborišču ni uspelo objaviti zaokroženega dela. Zato ne preseneča, da so o taborišču uspeli izdati knjigo furlanski raziskovalci, ki so doslej objavili tudi največ prispevkov na to temo.

Ivan Vogrič

Miklavž Komelj in Damijan Bergant: Rezbar Maks Bergant. Življenje posvečeno lepoti. Kamnik: Društvo sv. Jakoba Kamnik, Celjska Mohorjeva družba, 2016, 128 strani.

Ko smo se pred dvajsetimi leti na Kamniških Žalah za vedno poslavljali od rezbarja Maksa Berganta, se nismo zavedali, da je odšel mojster, s katerim se je zaključila vzvišena rezbarska tradicija na Slovenskem. Deset let po smrti, leta 2006 smo sicer v Dolu pri Ljubljani v vrtnem paviljonu graščine na razstavi občudovali njegove rezbarske stvaritve (nekatero tudi v originalu), toda šele z izidom knjige je pred nami zaživel njegov bogati umetniški opus.

V uvodnem prispevku nam njegovo življenjsko pot predstavi njegov sin Damijan. Maks Bergant se je rodil kot tretji od štirih otrok 15. aprila 1912 v Trstu, kjer je bil njegov oče v službi na železnici. Po koncu prve svetovne vojne se je družina preselila v Podgorje pri Kamniku, kjer so podedovali družinsko kmetijo. Domače razmere so Maksu onemogočile, da bi nadaljeval šolanje na gimnaziji, kamor se je uspel vpisati. Usodno je bilo srečanje s podobarskim mojstrom Ivanom Klemenom, ki je odločilo, da je postal rezbar. Pri Klemenu se je – z izjemo treh let, ko se je izpopolnjeval v Splitu pri šolskih sestrah – izučil

rezbarstva. Po Klemenovi smrti je Bergant odkupil njegovo hišico, ki jo je imenoval »Bajtica«. V njej si je ustvaril delavnico za svojo rezbarsko in kiparsko dejavnost. Leta 1946 je prebolel težko obliko meningitisa in prehodna ohromitev desnice je bilo za mojstra težka preizkušnja. Toda ko ga je takratni župnijski upravitelj pater Martin Perc povabil, naj sodeluje pri obnovi cerkve v Stranjah, je bila to zanj odločilna spodbuda. Srečal se je arhitektom Jožetom Plečnikom, ki je prevzel obnovo cerkve in vključil v obnovo cerkvene notranjščine tudi rezbarja Berganta. To sodelovanje je predstavljalo mejnik v ustvarjalnem delu Berganta in zaznamovalo njegovo nadaljnjo umetniško pot. Veliko oporo je našel tudi v svoji ženi Zori, ki je pogosto sodelovala pri njegovem delu in mu stala ob strani.

Maks Bergant je najlepša dela ustvaril v obdobju med letoma 1960 in 1990. Človek težko razume, kako sta mojstrov roki uspeli izrezljati in pozlatiti tako veliko število okvirjev za slike in ogledala, svečnikov, lestencev in podstavkov za monštranco ter zmodelirati toliko angelskih glav in restavrirati stare rezbarije. Bergantova največja in najpomembnejša dela so v cerkvah, kjer pa je avtorstvo žal večkrat prezrto. Vrhunska stvaritev je brez dvoma oltarni nastavek za Layerjevo podobo Marije Pomagaj v romarskem središču na Brezjah. V tem delu je še posebej prišel do izraza osnovni likovni motiv Bergantove ornamentike, to so bile variacije stiliziranega akantova lista. In prav tu bi pričakovali, da bi bil na nek način imenovan avtor okvira. Tudi v knjižici o romarskem središču Marije Pomagaj na Brezjah zaman iščemo ime Maksa Berganta.

V obsežni študiji v nadaljevanju Miklavž Komelj zelo subtilno razpravlja o zorenju Maksa Berganta kot rezbarja. V svoja izvajanja vključuje odlomke iz zapiskov v mojstrov beležnici, kjer ta razmišlja o svojem življenju, dvomih, notranji krizi in samoti. Komelj zaključuje: *Če hočemo zares dojeti energijo, ki jo zajemajo njegova dela ... moramo poskušati prepoznati duhovno izkušnjo, ki je izšla iz te samote.* Po izročilu naj bi bil Maks Bergant celo daljni sorodnik baročnega slikarja Fortunata Berganta. Maks Bergant je po Komelju v slovenskem prostoru zadnji nadaljevalec in prenovitelj plemenite baročne tradicije. Komelj opisuje srečanje z Bergantom v njegovi Bajtici, ki ga je vsega prevzela. Pravi, da se je znašel v nekem drugem svetu. Ob nekem obisku ga je najbolj pretresel pogled na skrivnostno bitje v kotu delavnice, ki je žarelo v prostor. Bil je kip iz mavca, celopostavni portret slepe ženske z ruto na glavi. To je bila Marjanca. Ta kip naj bi razkrival, da je bila Bergantova temeljna nadarjenost kiparska. Ko je Plečnik ob neki priložnosti zagledal kip Marjanca in ko Maksa za trenutek ni bilo v delavnici, je v roko Marjanca vstavil listek z napisom »Tovariš Maks Bergant Čestitam! 10. nov. 49 Plečnik«

Za Bergantov umetniški razvoj je bilo, tudi po Komelju, odločilno srečanje z arhitektom Plečnikom. Ko je pater Martin Perc leta 1947 arhitektu Plečniku naročil predelavo med drugo svetovno vojno zelo poškodovane in onečašene župnijske cerkve sv. Benedikta v Stranjah, mu je kot najboljšega kamniškega rezbarja priporočil Maksa Berganta. Plečnik je bil Bergantu mentor in velik prijatelj, saj mu je zaupal izdelavo vseh notranjih rezbarskih in kiparskih del. Najsubtilnejši spomenik njunega sodelovanja je Bergantov okvir za kopijo brezjanske Marije Pomagaj s Plečnikovim podstavkom v kamniški župni cerkvi na Šutni. V spremnem tekstu je Matjaž Komelj dodal slike iz arhiva družine Bergant.

Čeprav je Bergant skušal vzgojiti naslednika v mladem rodu, je ta njegova želja ostala neizpolnjena. Uvodničar Miklavž Komelj zaključuje svojo razpravo z mislijo: *Naj bo izid te monografije dejanje proti pozabi, izhodišče za nadaljnje odkrivanje mojstrovega dela in poklon življenju, posvečenemu lepoti.*

Drugi del knjige predstavlja slikovno predstavitev kiparskih in rezbarskih del Maksa Berganta. Izredno lepe plastične fotografske posnetke v barvah je posnel Žiga Mihelčič. V Prilogi 1 so objavljena pisma arhitekta Jožeta Plečnika Maksu Bergantu skupaj z originalnimi posnetki, v Prilogi 2 pa zvezčič Plečnikovih risb z variacijami na cerkvi v Stranjah. Celoten tekst publikacije, tudi podnapisi k slikam, je preveden v angleščino.

Ignacij Voje

Ines Unetič: Kultura vrtov: oblikovane zelene površine v Ljubljani od sredine 18. stoletja do zgodnjega 19. stoletja. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016, 206 strani.

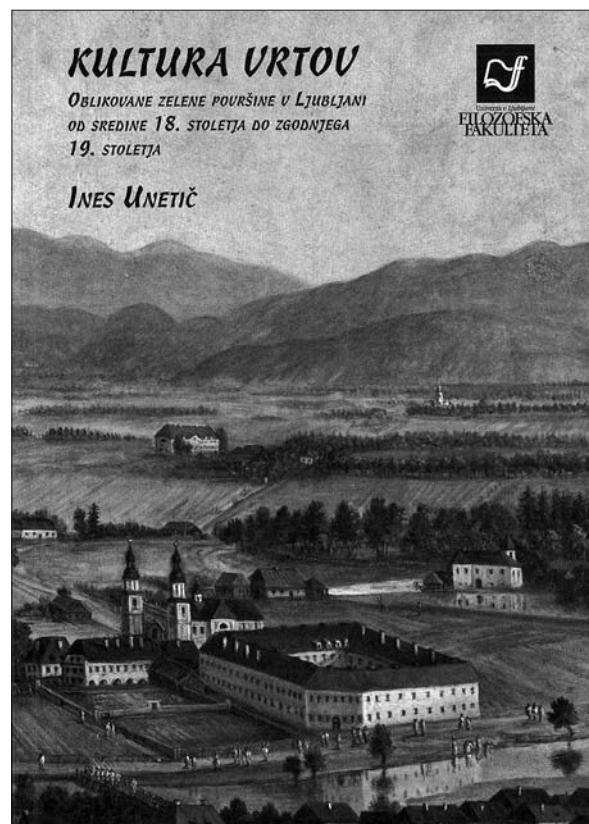
Vrtovi in parki so ogledalo človekove zunanje in notranje krajine: zunanja je namenjena družbi, okolju, izraža moč in status lastnika, notranja pa posamezniku – lastniku in njegovemu odnosu do sebe in okolja, v katerem biva, v katerega je vraščen. Umetno oblikovana narava je od nekdaj veljala za statusni simbol – kaj je lahko močnejšega in mogočnejšega kot sposobnost obvladovanja in oblikovanja živega sveta, ki se nezadržno spreminja v naravnih ciklih letnih časov, ki se rojeva, raste, cvete in umira / ovne, osuje? Kaj bi lahko bolj izražalo bleščavo razkošja, izobilja in moči kot bujnost rastlinja, ujeta v izbrane oblike? Višji kot je bil položaj človeka v družbi, bolj razkošen je bil vrt ali park, v katerem je stalo njegovo bivališče. Bogatejša kot je bila družba, bolj je bila »inventivna« in vplivala na oblikovanje vsesplošnega okusa in sloga.

Oblikovano naravno okolje ni samo dekoracija, niti samo simbol, temveč pogosto tudi podaljšek arhitekture, torej sestavni del bivalnega okolja, bivalne kulture. Odslikava način življenja, kulturno širino in odličnost lastnika.

O tem govori tudi pričujoče delo. Avtorica se ni omejila na zgodovinsko, slogovno in botanično analizo zelenih površin, temveč se je poskusila poglobiti v njihov družbeni fenomen, kar razkriva že naslov – *Kultura vrtov*. Območje njenega raziskovanja je Ljubljana in njena bližnja okolica. Predstavi jo kot mesto, ki se je uspelo – vsaj z nekaterimi oblikovanimi površinami postaviti ob bok plemiškim vrtovom v ostalih delih Habsburške monarhije. Svoje izsledke oplemeniti z drobnimi anekdotami, zaradi katerih je delo še bolj privlačno za ljubitelje, včasih pa jo to zapelje v poenostavljene zaključke.

Dobro se je spopadla z osnovnim problem pri raziskovanju tematike: pomanjkanjem zanesljivih slikovnih in pisnih virov. Še posebej to velja za zgodnejša obdobja, za 17. in 18. stoletje, ko formalno oblikovanje doseže višek v kraljevih francoskih vrtovih, ki so jih slikarji natančno upodobili na slikah, kot grafični listi ali ilustracije traktatov o vrtni umetnosti pa so se razširili po svetu, medtem ko so le redki viri o vrtovih na Kranjskem.

Temeljni vir za preučevanje ljubljanskih plemiških vrtov sta Valvasorjeva *Slava vojvodine Kranjske (Die Ehre dess Hertzogthums Crain)* in njegova *Topografija Kranjske (Topographia Ducatus Carnioliae)*

moderna, 1679), a tudi ti sta ustrezno merilo zgolj za najpomembnejše vrtove, kjer so upodobitve pospremljene z natančnim opisom, kot na primer vrt Turjaških pri Knežji palači, ki bi ga – na osnovi zapisov – lahko postavili ob bok sočasnim baročnim vrtovom Habsburške monarhije. Odličnost zasnov utemeljuje tudi z izobraženostjo in razgledanostjo naročnikov, ki so v svoji knjižnici hranili temeljna dela o vzgoji rastlin, oblikovanju vrtov in druge, ki so povezane s to tematiko, npr. deli G. B. Ferrarija *De Florum cultura* (1833) in *Hesperides* (1646), dela Josepha Furttenbacha, npr. *Architectura recreationis* (1640), ki je bila neke vrste biblija za vsakega oblikovalca vrtov, in številne druge o isti tematiki. Predvsem je pomembno dejstvo, da so knjige prišle v last družine kmalu po njihovem izidu, kar dokazuje, da je visoko kranjsko plemstvo dobro sledilo najsodobnejšim trendom.

Dokaz te trditve bi bil tudi vrt ob dvorcu Leopoldsrue (Cekinov grad), ki naj bi nastal po naročilu Leopolda Karla grofa Lamberga. Upodobitev, ki naj bi jo okoli leta 1765 izdelal najverjetneje Joseph Leopold Wisner, prikazuje razkošno baročno zasnovo z vezeninastim parterjem, ki daleč presega meje provincialnosti, ki se jo pogosto pripisuje Ljubljani. Avtorica meni, da bi lahko nastal po zgledu tamkajšnjega vrta ob palači Strozzi na Dunaju, ki je bila tedaj v posesti Johanna Karla grofa Chotka, ta pa naj bi bil Lambergov patron. Avtorica se zaveda, da je njena teza, čeprav prepričljiva, težko dokazljiva in da ni jasno, v kolikšni meri je bila zasnova uresničena.

Raziskovanje vrtov, nastalih v 19. stoletju, je nekoliko lažje, saj je ohranjenih več virov, predvsem se nanje lahko bolj zanesemo: mestnih vedut, franciscejski kataster in drugi načrti Ljubljane, več idejnih načrtov in drugih zgodovinskih virov, ki jih je avtorica skrbno zbrala in dobro interpretirala. A včasih se je pustila »zapeljati« določenim dokumentom, kot je npr. franciscejski kataster. Izris vrtno lokacije gotovo ustreza tedanji situaciji, medtem ko je natančnost vrtnih oblik in kompozicije bolj vprašljiva. Izmere in izrisi so izdelali različni avtorji, ki so bili pri svojem delu bolj ali manj natančni: pri nekaterih je dekoracija zgolj tipske narave. Zato so nekatere interpretacije, nastale zgolj na tej osnovi, vprašljive. To ni mišljeno kot očitek, temveč kot poudarek, kako izmuzljivi so podatki, ki so na voljo za raziskovanje zgodovine vrtnega oblikovanja.

Avtorica zaključí potovanje skozi zgodovino in preobrazbo zelenih površin Ljubljane s predstavitvijo Zoisovih vrtov, mestnega vrta ob nekdanjem kapucinskem samostanu, Škofijskega, ob prihodu Francozov in ustanovitvi Ilirskih provinc, Guvernerjevega vrta, Tivolija ...

Kronologija zelenih površin Ljubljane, ki nas vodi od baročnih, formalno oblikovanih vrtov, do bolj svobodnega, krajinskega sloga, drevoredov in javnih površin, je avtorica postavila v družbeno-zgodovinski okvir. Uspešnost gospodarstva, politična umestitev Ljubljane, ki je v času Ilirskih provinc postala prestolnica, po odhodu Francozov pa provincialno mesto, z vsemi posledicami za njeno podobo – vse to je vplivalo tudi na zeleno podobo mesta, pa tudi na naročnike: v 18. stoletju so izhajali iz vrst plemstva in duhovščine, v 19. stoletju, ko cvetita industrija, obrt in trgovina, pa tudi iz meščanskih vrst; izmed pomembnejših omenja Fidelisa Terpinca in njegov vrt v Fužinah.

Delo Ines Unetič je dragocen prispevek k raziskovanju in dojetanju vrtnih arhitekture na Slovenskem. Čeprav je svoje raziskave omejila na območje Ljubljane, so rezultati lahko – vsaj deloma – referenčni in dobro izhodišče za raziskave na Kranjskem. S svojim delom je deloma razbila pogosto izgovorjen stereotip, da je bila Ljubljana zgolj neka provincialna prestolnica ene izmed dežel Habsburške monarhije. Da to ne drži, dokazuje z nekaterimi vrtnimi zasnovami (vrtovi grofov Turjaških ob Knežji palači, vrtovi grofov Lamberg ob Cekinov gradu (nekdanj Leopoldsrue), Guvernerjevi vrtovi ob škofijski palači, Zoisovih vrtov ...), pa tudi z razgledanostjo kranjskega plemstva, ki je v svojih knjižnicah hranilo najsodobnejšo literaturo o vzgoji rastlin, vrtnemu oblikovanju in drugih, ki se navezujejo na tematiko vrtov. Povezovanje ljubljanskih vrtov z imeni nekaterih italijanskih kiparjev in arhitektov kot Francesco Robba in Candido Zulliani se (vsaj zaenkrat) ne zdi jo upravičene.

Knjiga je dober pregled zgodovine oblikovanja zelenih površin Ljubljane, kakršnega še nismo imeli, dopolnjen z obsežnim seznamom literature in zgodovinskih virov. Odlično izhodišče za nadaljnje raziskave.

Darija Mavrič Čeb

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Schloss Gutenbüchel bei Schönstein (Steiermark)

